

Львівський національний університет імені Івана Франка

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЧАЙКА ІРИНА МИРОСЛАВІВНА

УДК: 911.373(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

**СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДЕМОГРАФІЧНОЇ
КРИЗИ: ТЕНДЕНЦІЇ СТРУКТУРНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ЗМІН**

Спеціальність – 103 “Науки про Землю”

Галузь знань – 10 “Природничі науки”

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.М. Чайка

Науковий керівник: Гудзеляк Ірина Іванівна, кандидат географічних наук, доцент

Львів – 2022

АНОТАЦІЯ

Чайка І. М. Сільське розселення України в умовах демографічної кризи: тенденції структурно-територіальних змін. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 103 “Науки про Землю” галузі знань 10 “Природничі науки”. Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, 2022.

Сільська місцевість є важливим просторовим елементом держави та займає більшу частину її території. Основою сільської місцевості є сільська поселенська мережа, яка сформувалась в результаті розселення населення і є географічним каркасом його життєдіяльності. Демографічна криза, яку переживає все українське суспільство, особливо гостро проявляється якраз у сільській місцевості. Проблема скорочення сільського населення територіально неоднорідна і в окремих регіонах ситуація особливо критична. Депопуляційні процеси призводять до структурно-територіальних трансформацій у сільській поселенській мережі, які також диференційовані за регіонами. Кризові демографічні та соціально-економічні тенденції на окремих територіях проявляються через наявність значної кількості знелюднених поселень. З огляду на соціальне, економічне, демографічне, культурне й політичне значення сільської місцевості для українського суспільства важливо здійснювати моніторинг стану сільського населення та поселенської мережі, а також розробляти рішення для його покращення. Особливо актуально простежити вплив реформи децентралізації.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження:

вперше:

- створено картографічні моделі зміни середньої щільності, щільності сільських поселень та щільності сільського населення з 1993 по 2018 рр.

Розроблено картосхеми, які цілісно розкривають диференціацію основних параметрів сільського розселення на рівні адміністративних районів;

- визначено тісноту взаємозалежності структурних параметрів сільського розселення, з одного боку, та показників демографічного розвитку – з іншого;

- виявлено типологічні відмінності областей України за особливостями співвідношення параметрів сільського розселення;

удосконалено:

- визначення понять “сільське поселення”, “село”, “селище” та виділено етапи еволюції методологічних підходів у дослідженнях сільського розселення України;

- обґрунтування основних детермінант та регіональних тенденцій демографічного розвитку сільського населення України;

набули подальшого розвитку:

- історико-географічна періодизація трансформації сільського розселення України в контексті демографічних процесів та політичної ситуації;

- аналіз переваг та суперечностей адміністративно-територіальної реформи для українського села;

- розроблення практичних рекомендацій для відновлення сільської місцевості в районах демографічної кризи та для активізації економічного життя в українському селі. Виявлення за допомогою соціологічних методів ставлення молоді до перспектив сільської місцевості.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці можливих шляхів вирішення суспільних проблем української сільської місцевості. Відображення територіальних відмінностей рівнів демографічних проблем та розселенських характеристик допоможе оцінити масштаб проблематики та запровадити окремі ефективні економічні та соціальні заходи.

Деякі позитивні передумови, зокрема щодо зміцнення економічної бази сільської місцевості, може забезпечити створення об'єднаних територіальних

громад, яке водночас несе і нові загрози для малих поселень, віддалених від центрів майбутніх громад, що особливо стосується північно-східних областей. Постійний моніторинг демографічної ситуації в контексті географії поселень у поєднанні з аналізом проєктів реформ може частково попередити можливі негативні наслідки. Також проведені дослідження може бути корисним при розробці стратегій розвитку для окремих ОТГ.

У першому розділі розглянуто варіанти трактування базових понять дослідження, а саме: “сільське розселення”, “сільська місцевість” та “сільське поселення”. Окремо зазначено основні ознаки сільських поселень та сільської місцевості, а також запропоновано власне авторське визначення поняття “сільське поселення”. На основі визначень складено поняттєво-термінологічну схему. Проаналізовано історію дослідження сільського розселення та зміну методологічних підходів відповідно до історичних етапів розвитку географічної науки. Детально охарактеризовано сучасну методику досліджень сільського розселення та розкрито здобутки різних науковців в дослідженні цієї проблеми.

У другому розділі складено схему основних чинників, які впливають на трансформацію сільського розселення. У першому підрозділі окреслено вплив природно-географічного та історичного чинників на сучасний стан сільської поселенської мережі та демографічне становище сільського населення. Зроблено висновок про те, що вплив природних умов простежується в архітектурно-планувальному типі поселень, щільності заселення та поселенської мережі, структурі сільськогосподарського виробництва. Аналіз історії формування мережі сільських поселень показав впливовість подій ХХ століття на її теперішній стан та вектор сучасної структурної трансформації. Соціальні катаклізми того часу суттєво підірвали демографічний потенціал сільської місцевості, деформували процес демографічного переходу. Дотепер у територіальних відмінностях процесів природного відтворення сільського населення помітно різницю між областями, які були в складі УРСР до 1939 р., та тими, що увійшли після 1939 р.

Також негативний вплив на демографічний та соціально-економічний розвиток українського села мали адміністративно-територіальні реформи комуністичної влади, які призвели до суттєвого скорочення сільської поселенської мережі та значного відтоку молоді.

У третьому розділі проведений аналіз територіальних відмінностей демографічних показників, трансформації розселенських параметрів та регіональних відмінностей сільського розселення. На графіках, гістограмах та картосхемах візуалізовано такі показники: народжуваності (коефіцієнт народжуваності, сумарний коефіцієнт народжуваності, вікові коефіцієнти народжуваності), смертності (коефіцієнт смертності, структура смертності за причинами), стану статеві-вікової структури (абсолютні значення чисельності населення у вікових когортах, абсолютні значення кількості чоловіків та жінок у певному віці, демографічного навантаження населенням старшим 65 років, показників середнього та медіанного віку), також оцінено значення нетто-показника відтворення, коефіцієнт природного та міграційного приросту (скорочення) населення. Зроблено висновки, що сучасне зменшення кількості сільського населення зумовлено насамперед від'ємним природним приростом, водночас міграції, через специфіку міграційної поведінки населення, суттєво впливають на поглиблення диспропорцій в статеві-віковій структурі сільських поселень. Дослідження територіальної диференціації характеристик демографічного відтворення показало наявність суттєвих відмінностей, які відображені на картосхемах.

Зниження чисельності сільського населення призводить до негативних структурних трансформацій сільської поселенської мережі. Основними її проявами є: 1) зменшення кількості поселень; 2) здрібнення сільської поселенської мережі через зниження середньої людності поселень; 3) поява сіл без постійного населення. Важливо уточнити, що виключення сіл з реєстру було зумовлене й

іншими причинами, наприклад екологічними, але все ж у великій кількості це спричинено їх знелюдненням в результаті демографічної кризи.

Сучасний стан параметрів сільського розселення показано за картосхемами “Щільність сільського населення України на рівні адміністративних районів”, “Середня людність сільських поселень України на рівні адміністративних районів”, “Щільність сільської поселенської мережі України на рівні адміністративних районів”. За подібністю середньої людності та щільності поселень на рівні областей проведено кластерний аналіз. Для оцінки зв'язку розселенських параметрів та демографічної ситуації, розраховано коефіцієнт лінійної кореляції методом Пірсона між коефіцієнтом природного приросту (скорочення) та розселенськими характеристиками (щільність сільського населення, середня людність та щільність сільських поселень).

У четвертому розділі на основі даних соціологічного опитування проведено аналіз поглядів молодого населення на проблеми, переваги та можливості відновлення сільської місцевості. Згідно з відповідями респондентів, основними проблемами у сільській місцевості є: труднощі з працевлаштуванням, недостатній розвиток інфраструктури (транспортної, медичної, освітньої, розважальної). Відповідно, у підрозділі розглянуто можливі політичні, економічні та соціальні рішення щодо покращення становища у сільських поселеннях. Окремі шляхи вирішення проблематики полягають у збільшенні інвестиційної привабливості сільських територій, створенні передумов для розвитку середнього й дрібного фермерського господарства та дотичних несільськогосподарських галузей. Створення податкових канікул або інших преференцій при оподаткуванні для тих підприємців, які планують розмістити свої виробничі потужності у сільській місцевості, посприятиме інтенсифікації дрібного, малого та середнього бізнесу. Зроблено суспільно-географічний аналіз реформи децентралізації у контексті створення об'єднаних територіальних громад, проведено SWOT-аналіз її переваг, недоліків та нових викликів.

Ключові слова: *сільське розселення, сільські поселення, поселенська мережа, депопуляція сільського населення, міграції, демографічна криза, демографічна політика, адміністративно-територіальна реформа, об'єднані територіальні громади, регіон, суспільна географія регіонів, транспортна інфраструктура сільської місцевості, геопросторова організація суспільства, суспільно-географічна термінологія, просторові форми поселень.*

ABSTRACT

Chaika I.M. Rural resettlement of Ukraine in conditions of demographic crisis: trends of structural and territorial changes. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for the degree of Doctor of philosophy in the specialty 103 "Earth sciences" of a field of knowledge 10 "Natural sciences". Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, 2022.

The rural area is an important spatial element of the state and takes up most of its territory. The basis of the rural area is the rural settlement network, which was formed as a result of population displacement and is the geographical frame of its life activity. The demographic crisis experienced by the entire Ukrainian society is particularly acute in rural areas. Reducing the rural population is territorially heterogeneous and the situation is particularly critical in some regions. Depopulation processes lead to structural and territorial transformations in the rural Poslen network, which are also differentiated by region. Crisis demographic and socio-economic trends in certain territories are manifested due to the presence of a significant number of depopulated settlements. Given the social, economic, demographic, cultural, and political importance of rural areas for Ukrainian society, it is essential to monitor the condition of the rural population and the settlement network and develop solutions for its improvement. It is especially important to trace the impact of the decentralization reform.

The scientific novelty of the obtained research results:

for the first time:

- created cartographic models of changes in the average population, the density of rural settlements, and the density of the rural population from 1993 to 2018. Map schemes were developed that holistically reveal the differentiation of the main parameters of rural settlement at the level of administrative districts;

- the close interdependence of structural parameters of rural settlement, on the one hand, and indicators of demographic development, on the other, was determined;

- the typological differences of the regions of Ukraine according to the peculiarities of the ratio of rural settlement parameters were revealed;

improved:

- definition of the concepts of "rural settlement", "village", "village" and the stages of evolution of methodological approaches in studies of the rural settlement of Ukraine are highlighted;

- justification of the main determinants and regional trends of the demographic development of the rural population of Ukraine;

acquired further development:

- historical and geographical periodization of the transformation of rural settlement in Ukraine in the context of demographic processes and the political situation;

- analysis of the advantages and contradictions of the administrative-territorial reform for the Ukrainian countryside;

- the development of practical recommendations for restoring rural areas in areas of demographic crisis and activating economic life in the Ukrainian countryside. Identification of the attitude of young people to the prospects of rural areas using sociological methods.

The practical significance of the obtained results lies in the development of possible ways of solving the social problems of the Ukrainian countryside. Reflecting territorial differences in the levels of demographic problems and resettlement

characteristics will help to assess the scale of the problem and to introduce separate effective economic and social measures.

Some positive prerequisites, in particular regarding the strengthening of the economic base of rural areas, can be provided by the creation of united territorial communities, which at the same time bring new threats to small settlements far from the centers of future communities, which especially concerns the northeastern regions. Constant monitoring of the demographic situation in the context of the geography of settlements in combination with the analysis of reform projects can partially prevent possible negative consequences. Also, the conducted research can be useful in the development of development strategies for individual united territorial communities.

In the first chapter, options for interpreting the basic concepts of the study are considered, namely: "rural resettlement", "rural area" and "rural settlement". The main characteristics of rural settlements and rural areas are separately indicated, and the author's definition of the concept of "rural settlement" is also proposed. Based on the definitions, a conceptual and terminological scheme was compiled. The history of the study of rural resettlement and the change of methodological approaches by the historical stages of the development of geographical science are analyzed. The modern methodology of rural resettlement research is described in detail and the achievements of various scientists in the study of this problem are revealed.

The second chapter outlines the main factors affecting the transformation of rural settlements. The first subsection outlines the influence of natural, geographical, and historical factors on the current state of the rural settlement network and the demographic situation of the rural population. It was concluded that the influence of natural conditions can be traced in the architectural and planning type of settlements, population density and settlement network, and structure of agricultural production. The analysis of the history of the formation of the network of rural settlements showed the influence of the events of the 20th century on its current state and the vector of modern structural transformation. The social cataclysms of that time significantly undermined

the demographic potential of rural areas and deformed the process of demographic transition. Until now, in the territorial differences in the processes of natural reproduction of the rural population, there is a noticeable difference between the regions that were part of the Ukrainian SSR before 1939 and those that were included after 1939. Administrative and territorial reforms also hurt the demographic and socio-economic development of the Ukrainian countryside. communist authorities, which led to a significant reduction in the rural settlement network and a significant outflow of young people.

In the third section, an analysis of territorial differences in demographic indicators, the transformation of resettlement parameters, and regional differences in rural resettlement is carried out. The following indicators are visualized on graphs, histograms, and maps: birth rate (birth rate, total birth rate, age-specific birth rates), mortality (mortality rate, structure of mortality by cause), state of the sex-age structure (absolute values of population size in age cohorts, absolute the value of the number of men and women at a certain age, the demographic burden of the population over 65 years old, indicators of the average and median age), the value of the net reproduction rate, the coefficient of natural and migratory growth (decrease) of the population was also estimated. It was concluded that the current decrease in the number of the rural population is caused primarily by negative natural growth, while at the same time migration, due to the specifics of the migratory behavior of the population, significantly affects the deepening of disparities in the sex-age structure of rural settlements. The study of the territorial differentiation of the characteristics of demographic reproduction showed the presence of significant differences, which are displayed on the maps.

The decrease in the number of the rural population leads to negative structural transformations of the rural settlement network. Its main manifestations are 1) a decrease in the number of settlements; 2) fragmentation of the rural settlement network due to a decrease in the average population of settlements; 3) the appearance of villages without a permanent population. It is important to clarify that the exclusion of villages

from the register was also due to other reasons, for example ecological, but still, in large numbers, it was caused by their depopulation as a result of the demographic crisis.

The current state of rural settlement parameters is shown by the maps "Density of the rural population of Ukraine at the level of administrative districts", "Average population of rural settlements of Ukraine at the level of administrative districts", "Density of the rural settlement network of Ukraine at the level of administrative districts". Based on the similarity of the average population and density of settlements at the level of oblasts, a cluster analysis was conducted. To assess the relationship between resettlement parameters and the demographic situation, the coefficient of linear correlation between the coefficient of natural growth (reduction) and resettlement characteristics (density of the rural population, average population, and density of rural settlements) was calculated using the Pearson method.

In the fourth chapter, based on sociological survey data, an analysis of the views of the young population on the problems, advantages, and opportunities of rural recovery was carried out. According to the answers of the respondents, the main problems in rural areas are difficulties with employment, and insufficient development of infrastructure (transport, medical, educational, entertainment). Accordingly, the subsection considers possible political, economic, and social solutions for improving the situation in rural settlements. Separate ways of solving the problem consist in increasing the investment attractiveness of rural areas and creating prerequisites for the development of medium and small farms and related non-agricultural industries. The creation of tax holidays or other tax preferences for those entrepreneurs who plan to locate their production facilities in rural areas would contribute to the intensification of small, small, and medium-sized businesses. A socio-geographical analysis of the decentralization reform was made in the context of the creation of united territorial communities, and SWOT analysis of its advantages, disadvantages, and new challenges was carried out.

Key words: *rural resettlement, rural settlements, settlement network, depopulation of the rural population, migrations, demographic crisis, demographic policy, administrative-territorial reform, united territorial communities, region, social geography of regions, rural transport infrastructure, geospatial organization of society, socio-geographical terminology, spatial forms of settlements.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Гудзеляк І. І., Дністрянська¹ І. М. Демографічна ситуація в сільській місцевості України: тенденції розвитку та регіональні особливості. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія географ.* 2018. Вип. 52. С. 96–108. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/geography/article/view/10171>
2. Дністрянська¹ І. М. Наукові дослідження географії сільських поселень України: еволюція методологічних підходів у контексті актуальних викликів. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія географ.* 2019. Вип. 53. С. 113–124. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/geography/article/view/10662>
3. Чайка І. Диференціація структури сільського розселення України та її функціональне значення. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія.* Тернопіль: СМП “Тайп”. 2020. №1 (48), С. 62–69. URL: <http://nzs.tnpu.edu.ua/article/view/207698>
4. Чайка І. М. Природний приріст та статево-вікова структура сільського населення України: регіональні тенденції взаємовпливів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки.* 2021. Вип. 14. С. 19–29. URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/308>
5. Dnistrianskyi M., Molnár J. and Chaika I. Natural reduction of Ukraine’s population: regional dimensions of the national threat. *Hungarian Geographical Bulletin.* 2021, 70 P. 293–310. URL: <https://ojs.mtak.hu/index.php/hungeobull/article/view/6763>

¹ Дністрянська – дівоче прізвище здобувача

Праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Дністрянська¹ І. М. Регіональні відмінності зселюднення сільських поселень України. *Суспільна географія: наукові традиції і сучасні виклики*: матеріали Всеукр. наук. семінару, присвяченого 110-літтю від народження проф. О. Т. Ващенка (13 грудня 2018 р.). Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2018. С. 144–149.

2. Дністрянська¹ І. М. Проблеми понятійно-термінологічного означення сільських поселень: суспільно-географічний підхід. *Освітні й наукові виміри географії та туризму*: матер. II Всеукраїнської науково-практ. інтернет-конф. з міжнар. участю, 26 квітня 2019 р. / Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 96–99.

3. Дністрянська¹ І. М. Вплив природно-географічних та історико-географічних чинників на формування регіональних відмінностей густоти сільської поселенської мережі України. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення* : матеріали VIII всеукраїнської науково-практичної конференції (3–4 жовтня). 2019 р. Херсон: Видавничий дім “Тельветика”, 2019. С.104–106.

4. Дністрянський М. С., Чайка І. М. Регіональні відмінності сільського розселення України та проблеми утворення об'єднаних територіальних громад. *Регіональна політика: політико-правові засади, урбаністика, просторове планування, архітектура* : матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції (22 листопада 2019 р.). Вип. 5. Ч. 1. Київ, 2019. С. 97–100.

5. Чайка І. М. Вплив особливостей поселенської мережі на природний рух сільського населення України. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації* : матеріали міжнародної науково-практичної

¹ Дністрянська – дівоче прізвище здобувача

інтернет-конференції (Переяслав, 29 травня 2020 р.). Переяслав, 2020. № 59 С. 11–15.

6. Dnistrianska N. I., Chaika I.M. Structure of the settlement network and natural reproduction of the population in the Ukrainian rural areas: interactions and interconnection. *Słupskie prace geograficzne*. 2021, №17, P. 5–15. URL: <https://spg.apsl.edu.pl/spg17.php>

7. Гудзеляк І. І., Чайка І. М. Картографування сільського розселення України у національній географії: історичний та перспективний аспекти. Суспільна географія і картографія наукова спадщина та сучасні українознавчі студії: матеріали всеукраїнського онлайн-семінару / Львів, ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. С. 140–144.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ІСТОРІЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ	
25	
1.1. Сільське розселення як суспільно географічна категорія	25
1.2. Історія досліджень сільського розселення України	33
1.3. Новітні дослідження сільського розселення України, сучасні методологічні підходи та методика його дослідження в умовах демографічної кризи	41
Висновки до Розділу 1.	49
РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ.....	
51	
2.1. Вплив природно-географічного чинника на сільське розселення	51
2.2. Історико-географічні передумови становлення поселенської мережі України та її вплив на сучасні особливості сільського розселення.....	55
Висновки до Розділу 2.	71
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНА СТРУКТУРНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОЇ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ДЕМОГРАФІЧНОЇ КРИЗИ	
73	
3.1. Демографічна ситуація в сільській місцевості.....	73
3.2. Динаміка та географія структурної трансформації сільської поселенської мережі	102
3.3. Регіональні відмінності сучасного стану сільського розселення та їхній зв'язок з параметрами відтворення населення	113
Висновки до Розділу 3.	126
РОЗДІЛ 4. НОВІТНІ СОЦІАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ	
130	
4.1. Деякі особливості соціально-економічної ситуації у сільській місцевості та її вплив на демографічні та розселенські тенденції.....	130

4.2. Адміністративно-територіальна реформа і сільське розселення в Україні: суперечності та наслідки взаємовпливів	144
Висновки до розділу 4.	154
ВИСНОВКИ.....	157
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	162
ДОДАТКИ.....	179

ВСТУП

Актуальність теми. Сільське розселення – це засадничий просторовий компонент територіальної організації суспільства, важлива складова демографічного, культурного, політичного та економічного потенціалу держави. Ще у 80-і рр. ХХ ст. через неадекватну політику комуністичного режиму, деякі об’єктивні процеси демографічного переходу та урбанізацію сільська місцевість України зазнала суттєвого погіршення демо-соціального становища. З огляду на різні помилкові підходи при переході від командно-адміністративної системи до ринкової економіки негативні явища в українському селі впродовж наступних десятиліть почали наростати, зумовлюючи збільшення депопуляції сільського населення та обсягів міграцій, виявляючи й загалом всі ознаки демографічної кризи.

Процеси депопуляції охопили всю територію України, однак у сільській місцевості загальне скорочення населення внаслідок від’ємного природного приросту розпочалось швидше, а тому його кількість знизилася на більший відсоток. Демографічна криза впливає і на трансформацію сільської поселенської мережі, змінюючи її структурні параметри та людність самих поселень, яка й формує потенціал розвитку територій.

Для моніторингу ситуації в сільській місцевості України, розробки рекомендацій щодо вирішення реальних проблем та попередження невдалих рішень важливо використати підходи різних суспільних наук, у тому числі й суспільної географії, методологія якої дає змогу цілісно відтворити ситуацію в сільській місцевості України та виявити регіональні відмінності структурних змін в сільському розселенні в контексті демографічних та соціально-економічних процесів, які є взаємозалежними.

Різні аспекти проблематики сільського розселення України знайшли широке відображення в науковій літературі, зокрема в працях українських демографів,

соціологів, економістів. Ґрунтовні дослідження сільського розселення, проведені як в контексті вивчення географії поселень, так і з огляду на дослідження демогеографічних процесів, належать й українським географам (М. О. Барановському [7; 8; 9], І. І. Гудзеляк [28; 29; 32], В. О. Джаману [39; 40], А. І. Доценку [48; 49; 50], Н. В. Заблотовській [55], Л. Б. Заставецькій [56; 57], О. В. Заставецькій [57], Д. С. Мальчиковій [74; 75; 76; 77; 78], А. Л. Мельничуку [144; 146], І. Г. Пандяку [94; 95], В. І. Поручинському [98; 99], К. І. Сегіді [116], О. А. Федію [127], В. В. Яворській [137] та деяким ін.). Для методології суспільно-географічного аналізу сільського розселення важливими є також праці М. Р. Влаха [14; 15; 16; 17], В. С. Грицевича [25; 26; 27], К. В. Мезенцева [81; 82], І. О. Пилипенка [96], І. І. Ровенчака [83; 105; 106; 107], О. Г. Топчієва [123], О. І. Шаблія [133]).

Підходи вивчення проблематики сільського населення та розселення наявні в працях іноземних дослідників: Великої Британії (Е. Стокдейл [147], Т. Г. Чемпіон [141], Дж. Шеперд [141]), США (Д. Л. Браун [140], Н. Глазго [140], Л. Дж. Кульсар [145]), Польщі (Дж. Банський [139], М. Весоловська [149]).

Однак на сьогодні відчутною є необхідність виявлення нових тенденцій структурно-територіальних змін в сільському розселенні під впливом демографічної кризи, а також з огляду на практичні потреби проведення адміністративно-територіальної реформи. Несприятливе становище сільської місцевості, поява такого явища як знелюднені села, потребують вже не просто збереження мережі поселень заходами демографічної політики, а створення економічних та соціальних умов для відновлення сіл, селищ та навіть хуторів, що в сукупності й визначає актуальність цієї роботи та необхідність подальшого всебічного вивчення сільського розселення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами:
Дисертація виконана у рамках затвердженої теми наукової роботи кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені

Івана Франка “Людський і природний потенціал західноукраїнського прикордоння як чинник національної безпеки” (№ держреєстрації 0117U001400).

Об’єктом дослідження є сільське розселення України.

Предметом дослідження є територіальні відмінності трансформації сільської поселенської мережі України в умовах демографічної кризи та регіональні особливості суспільного розвитку сільських поселень.

Мета та завдання дослідження. Метою роботи є виявлення основних територіальних відмінностей та причин трансформації сільського розселення в умовах демографічної кризи. Для досягнення мети дослідження необхідним є виконання низки завдань:

- розглянути історію географічних досліджень сільського розселення України;
- проаналізувати історико-географічні особливості формування сільської поселенської мережі України та виділити основні чинники, які вплинули на її сучасний стан;
- визначити регіональні відмінності демографічної ситуації в сільській місцевості України та виявити її вплив на зміни у розселенні;
- детально проаналізувати та візуалізувати сучасний стан структурних показників сільського розселення;
- оцінити динаміку та напрям трансформаційних процесів в структурі сільського розселення регіонів України;
- проаналізувати наслідки адміністративно-територіальної реформи для сільської місцевості;
- оцінити суспільні настрої щодо перспектив відновлення сільської місцевості.

Методи дослідження. Для виконання поставлених завдань було застосовано як загальнонаукові, так і спеціальні методи. На початковому етапі при аналізі передумов формування сільської поселенської мережі було застосовано історико-географічний підхід з використанням історико-генетичного,

ретроспективного та порівняльно-історичного методів. Подальший аналіз демографічних та розселенських тенденцій здійснювався на засадах структурно-функціонального аналізу і супроводжувався використанням методів статистичної та демографічної науки. Зокрема, за допомогою статистичних методів складено та розраховано демографічні таблиці, які відображені у роботі графіками, діаграмами та гістограмами. Також, через кореляційний аналіз оцінено наявність зв'язку між окремими демографічними показниками та розселенськими параметрами. Для типізації особливостей розселення в регіонах України проведено кластерний аналіз.

Впродовж усього дослідження для аналізу територіальних відмінностей стану сільського розселення використано порівняльно-географічний метод, а для візуалізації цієї диференціації – картографічний.

Для оцінки суспільних настроїв щодо перспектив сільської місцевості та шляхів її відновлення, оцінки результатів реформи децентралізації використано соціологічний (опитування) метод, а також прийом стратегічного планування (SWOT-аналіз).

Наукова новизна отриманих результатів дослідження:

вперше:

- створено картографічні моделі зміни середньої людності, щільності сільських поселень та щільності сільського населення з 1993 по 2018 рр. Розроблено картосхеми, які цілісно розкривають диференціацію основних параметрів сільського розселення на рівні адміністративних районів;

- визначено тісноту взаємозалежності структурних параметрів сільського розселення, з одного боку, та показників демографічного розвитку – з іншого;

- виявлено типологічні відмінності областей України за особливостями співвідношення параметрів сільського розселення;

удосконалено:

- визначення понять “сільське поселення”, “село”, “селище” та виділено етапи еволюції методологічних підходів у дослідженнях сільського розселення України;

- обґрунтування основних детермінант та регіональних тенденцій демографічного розвитку сільського населення України;

набули подальшого розвитку:

- історико-географічна періодизація трансформації сільського розселення України в контексті демографічних процесів та політичної ситуації;

- аналіз переваг та суперечностей адміністративно-територіальної реформи для українського села;

- розроблення практичних рекомендацій для відновлення сільської місцевості в районах демографічної кризи та для активізації економічного життя в українському селі. Виявлення за допомогою соціологічних методів ставлення молоді до перспектив сільської місцевості.

Особистий внесок. Дисертація є самостійною науковою працею автора, в якому зроблено цілісний суспільно-географічний аналіз сільського розселення України в умовах демографічної кризи.

Публікації. Результати дослідження відображено у 12 публікаціях, з яких 5 є статтями у фахових наукових виданнях (у тому числі в одному зарубіжному журналі, що входить до наукометричної бази Scopus), 1 є статтею у фаховому іноземному науковому журналі, а також 6 статей – це опубліковані доповіді на конференціях та наукових семінарах.

У публікаціях, які надруковані по тематиці цього дослідження у співавторстві, автору дисертації належать: [143] – частина, у якій проведено аналіз характеристик природного відтворення та окремих розселенських параметрів сільського розселення України, розрахунок лінійного кореляційного зв’язку між окремими демографічними показниками, картосхема “Change in the number of rural population and rural settlements in the period 1991–2019”; [142] – описано географію

природного скорочення сільського населення та створено відповідну картосхему, розраховано зв'язок між характеристиками стану розселення та природним скороченням сільського населення; [30] – за допомогою порівняльно-географічного методу співставлено територіальні відмінності показника природного відтворення населення в Україні загалом з цим показником в сільській місцевості, створено картосхему та проаналізовано диференціацію середнього віку сільського населення; [47] – проведено аналіз розселенських параметрів сільського населення; [31] – описано історію картографування сільських поселень та характеру сільського розселення від перших картографічних творів до початку ХХ ст.

Апробація результатів дослідження. Окремі результати роботи були представлені на таких конференціях: Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція з міжнародною участю, 26 квітня 2019 р., Полтава; Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю “Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення” 3–4 жовтня 2019 р., Херсон; П’ята Міжнародна науково-практична конференція “Регіональна політика: політико-правові засади, урбаністика, просторове планування, архітектура”, 22 листопада 2019 р., Київ (у співавторстві); Міжнародна науково-практична інтернет-конференція “Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації”, 29 травня 2020 р., Переяслав; та на наукових семінарах: Всеукраїнський науковий семінар, присвячений 110-літтю від народження проф. О. Т. Ващенка: “Суспільна географія: наукові традиції і сучасні виклики”, 13 грудня 2018 р., Львів; Всеукраїнський науковий онлайн-семінар “Суспільна географія і картографія: наукова спадщина та сучасні українознавчі студії”, 20 травня 2021 р., Львів (у співавторстві).

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці можливих рекомендацій для вирішення суспільних проблем сільської місцевості в Україні. Відображення територіальних відмінностей демографічних проблем та

розселенських характеристик допоможе оцінити масштаб проблематики та запровадити окремі ефективні економічні та соціальні заходи.

Деякі позитивні передумови, зокрема щодо зміцнення економічної бази сільської місцевості, може забезпечити створення об'єднаних територіальних громад, яке водночас несе і нові загрози для малих поселень, віддалених від центрів громад, що особливо стосується північно-східних областей. Постійний моніторинг демографічної ситуації в просторовому контексті та у поєднанні з аналізом проєктів реформ може частково попередити можливі негативні наслідки.

Структура дисертації. Основна частина дисертації складається з вступу чоритирьої розділів, які поділені на підрозділи та висновків. Повний обсяг роботи – 198 сторінок, з них основного тексту – 144 сторінки, список використаних джерел включає в себе 149 найменувань, розміщених на 17 сторінках. У роботі наявні 6 таблиць та 53 рисунки, з яких 11 картосхем.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ТА ІСТОРІЯ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

1.1. Сільське розселення як суспільно географічна категорія

На початкових етапах наукового дослідження завжди виникає потреба в окресленні змісту та з'ясуванні розбіжностей трактування базових понять. Одним з них у цій роботі є поняття “розселення”. Отже, у широкому розумінні, розселення населення – це просторова форма його розміщення та суспільної організації. У вузькому розумінні поняття “розселення” має два означення: перше пояснює його як процес розміщення населення по території з перспективою формування поселень, другий варіант означення подає “розселення” вже як результат – наявну мережу поселень [32, с. 121].

Первинними формами геопросторової організації розселення є поселення [32, с. 127]. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України зазначив такі критерії поселень: людність, тобто наявність постійних або тимчасових мешканців; територіальність, певна конфігурація компонентів, їхня концентрація тощо; наявність житлових будівель, виробничих споруд, об'єктів сфери обслуговування, тобто необхідних умов для життя, праці та відпочинку людей. Головним структурним елементом поселення є сама заселена територія, на якій розташовані житлові будинки та проживають люди, але з огляду на наявність поселень без населення можна додати, що це і територія, на якій є житлові будинки і яка б могла бути придатною для заселення [125, с. 21–22].

Отже, в результаті розселення населення як процесу сформувались сільські поселення. Відповідно, можна вважати, що первинною формою геопросторової організації сільського розселення є сільські поселення. Сукупність сільських поселень формують сільську поселенську мережу. Вона є динамічною та в результаті свого функціонування здатна до трансформацій.

Між сільськими поселеннями та містами й містечками, які обслуговують сільську місцевість формуються різноманітні взаємозв'язки (адміністративні, інфраструктурні, соціо-культурні, економічні), що зумовлює формування певних територіальних поєднань, насамперед за наявності адміністративного центру. В сучасній суспільній географії їх прийнято трактувати як локальні системи розселення. Означення системи в цьому випадку логічно розглядати в загальносуспільному контексті, тобто як певну територіальну цілісність, бо трактувати такі територіальні групи поселень, поєднані переважно адміністративним чинником та транспортним сполученням, цілісними системами в загальнонауковому розумінні є певним перебільшенням. Так само в сучасних ринкових умовах, з врахуванням особливостей сільських поселень, їхньої певної автономності, відокремленості різних територіальних підрозділів, недостатньо підстав трактувати сільську поселенську мережу як єдину цілісну систему сільського розселення. Тому більш реально ставити питання про мережу сільського розселення як сукупність всіх сільських поселень на певній території, різною мірою пов'язаних між собою.

Термін “сільська місцевість” є важливою складовою поняттєво-термінологічної системи сільського розселення. Існує багато підходів до його означення. Сільська місцевість охоплює більші території, ніж сільська поселенська мережа. У даному випадку доцільний є адміністративний підхід до окреслення меж сільської місцевості, згідно з яким до неї входять:

- усі території сільських поселень;
- землі всіх цільових призначень, що підпорядковуються сільським ОТГ;
- усі землі с/г призначення, які розташовані в межах міських та селищних громад;
- землі під лісами та лісовкриті площі, водні об'єкти, які розташовані в межах міських та селищних громад, але суміжні з сільськими поселеннями та

використовуються здебільшого сільськими мешканцями для ведення особистого господарства або є місцем офіційної праці.

Отож, сільська місцевість – це просторово найширша складова геопросторової організації суспільства. На рис. 1.1, з метою уточнення розуміння базових понять цієї теми, складено поняттєво-термінологічну схему.

Рис. 1.1. Поняттєво-термінологічна система “Сільська місцевість”

Так, як сільські поселення є первинною формою геопросторової організації сільського розселення, розглянемо детальніше це поняття. Через різні історико-географічні, економічні та політичні умови у державах світу під категорію сільських можуть попадати населені пункти з різними ознаками та параметрами. Тому розмежування міських та сільських поселень, присвоєння їм

відповідних статусів: здійснюється на рівні національних законодавств, але з урахуванням фахових підходів.

Законодавством України визначено, що до сільських поселень належать села та селища, які є елементами системи адміністративно-територіального устрою [68]. Надання статусів поселенням здійснюється державними органами влади на основі загальноприйнятих в українському суспільстві ознак та визначених законодавством норм, які потребують оновлення, адже встановлені ще у радянський період. Також у законодавчих документах ще потрібно уточнити критерії міста, містечка та села, як основного сучасного типу сільських поселень. Тому актуально порівняти та проаналізувати означення терміна “село” в наявних українських наукових напрацюваннях та в документації окремих державних структур. У таблиці 1.1. зібрано окремі трактування цього поняття.

Таблиця 1.1. Трактування поняття “село” в українській науковій літературі та нормативно-правових актах

Автор/Джерело	Означення поняття “село”
Влах М. “Географія населення. Словник-довідник”	Поселення, населення якого зайняте переважно у сільському господарстві; 2. Історичний тип великих сільських поселень, що виконували роль місцевого центру для хуторів та дрібних поселень [14]
Етимологічний словник	Походить від праслов'янського іменника <i>sedlo</i> (поселення), що пов'язане із дієсловом <i>sěděti</i> (сидіти). Вважається, що лексична основа <i>sedlo</i> змішалася з основою праслов'янською <i>selo</i> (рілля), спорідненою з литовською <i>sala</i> (острів), латинською <i>solum</i> (грунт), давньонімецькою <i>sal</i> (будинок, житло) [52]

Наулко В.І., “Енциклопедія Українознавства”	Значний за територією і кількістю житлових будівель населений пункт неміського типу, більшість мешканців якого займається сільським господарством [89, с. 176]
Планування і забудова сільських поселень ДБН Б.2.4-1-94 – Втрата чинності від 23.04.2018	Село – сільське поселення, що характеризується усіма або більшістю ознак, указаних в примітці до п. 1.4. Примітка п.1.4. Сільський населений пункт (сільські поселення) – єдине компактне місце проживання людей, зайнятих переважно в сільському господарстві та інших територіально розосереджених галузях, забезпечене об'єктами соціального та виробничого призначення [35]
Про засади адміністративно-територіального устрою України: проект Закону України від 2016 р.	Село – населений пункт з садибною забудовою, сформований в умовах переважної зайнятості його жителів у сільському, лісовому чи рибному господарстві, народних промислах, первинній переробці сільськогосподарської, лісової чи рибної продукції, наявності у жителів індивідуального господарства, присадибної території [100]
Тлумачний словник	Населений пункт (звичайно великий) неміського типу, жителі якого займаються первинним обробітком землі [12]

Отож, проаналізувавши наявні визначення поняття “села”, можна зробити висновок, що більшість з них у трактуванні базуються на історичному підході та акцентуванні уваги на зайнятості населення в сільському, лісовому та рибному

господарстві. Для сучасних розселенських реалій означення “села” у проекті Закону України “Про засади адміністративно-територіального устрою” є одним з найбільш вдалих. Недоліком у цьому означенні є категоричність твердження щодо сталого складу населення, адже саме населення – об’єкт динамічний. Щодо визначення поняття село у ДБН, то, на жаль, у чинних нормах (ДБН Б.2.2-12:2019) відсутнє чітке означення цього поняття, тому в таблиці згаданий вже не діючий, попередній, документ (ДБН Б.2.4-1-94) [35; 37].

Сформулювати чіткі визначення понять сільське поселення та його різновидів – село та селище є доволі складним завданням, адже в реальності більшість ознак, особливо кількісні, мають свої винятки. Як показує практика та наукові висновки базовою ознакою сільських поселень, зокрема сіл, які є найпоширенішим різновидом є: 1) переважно садибна або цілком садибна забудова, часто одноповерхова (це підтверджується чинними Державними будівельними нормами Б.2.2-12:2019 [37, с. 19]); 2) зайнята більшість населення у сільському господарстві, а коли у несільськогосподарських галузях, то через інші ознаки на законодавчому рівні присвоєний статус сільського поселення 3) відносно нижча щільність населення [49]. Також при присвоєнні статусу поселенню варто враховувати його тип впродовж історичного розвитку. Відповідно до зазначених ознак, сільське поселення – це порівняно невелике за людністю адміністративно-територіальне утворення, яке у державному реєстрі має статус сільського, з переважно садибною або цілком садибною забудовою, невисокою щільністю населення, яке переважно зайняте у сільському господарстві. Визначення поняття “село” можна окреслити так: різновид сільського поселення, яке у державному реєстрі має статус сільського, з переважно садибною або цілком садибною забудовою, невисокою щільністю населення, яке переважно зайняте у сільському господарстві. Селище – різновид сільського поселення, яке характеризується більшою людністю, ніж у селах.

Окрім селища та села, до типів сільських поселень доцільно включити хутори. Хутір – вид сільського поселення, часто однодвірного, де садибні та польові роботи виконувалися одноосібно чи групою споріднених або пов'язаних спільними господарськими інтересами людей [33]. Доцільність законодавчого уточнення поняття хутір, як різновиду сільського поселення обґрунтовує А. І. Доценко [49].

Попри недоцільність встановлення критеріїв людності в самому означенні сільського поселення, варто розглянути їхнє групування за людністю. Згідно з чинними Державними будівельними нормами Б.2.2-12:2019 за кількістю населення виділяють: найкрупніші (найзначніші) понад 5 тис. осіб; крупні (значні) понад 3 до 5 тис. осіб; великі понад 0,5 до 3 тис. осіб; середні понад 0,2 до 0,5 тис. осіб, малі (включаючи селища) менше 0,2 тис. осіб [37, с. 21]. При аналізі соціально-економічного становища сільських населених пунктів, Державна служба статистики використовує поділ на такі градації: менше 49 осіб; 50–99 осіб; 100–199 осіб; 200–299 осіб; 300–499 осіб; 500–999 осіб; понад 1000 осіб [120, с. 14].

Кризовий демографічний стан сільської місцевості дійшов до такого рівня, що зустрічаються поселення без жодного жителя, які не зняті з обліку. Виключення знелюднених сіл з реєстру не є виходом, адже це позбавляє поселення можливості відновлення. Однак варто налагодити механізм їх обліку.

Справедливо розглянути і міжнародний підхід до розмежування типів поселень. Спеціалісти ООН пропонують за основу використовувати критерій чисельності населення і вважати містами усі поселення з людністю 20 тис. осіб та більше. Організація економічного співробітництва та розвитку сільські та міські території рекомендує розмежовувати через три етапи і на основі критерію щільності та людності поселень. На першому з них відбувається аналіз щільності поселень локальних адміністративно-територіальних одиниць країни (третього рівня). Якщо показник перевищує 150 осіб/км², то на цьому етапі територія

вважається міською, а якщо менше 150 осіб/км² – сільською. В результаті розмежування першого етапу, у другому – визначають частку міського населення і території у яких 50% населення проживає у сільських поселеннях є сільськими. Якщо у селах проживає від 15 до 50%, то такі регіони називаються перехідними, а якщо менше 15% – міськими. На третьому етапі карту можуть скорегувати і надати сільським територіям статус перехідних або міських, у випадку їхнього сусідства з великими містами від 200 тис. осіб або від 500 тис. осіб відповідно. Ця методика у Японії, Республіці Кореї та окремих регіонів США, з огляду на високу щільність заселення, має інші числові норми [32, с. 134–136]. На практиці методика міжнародних організацій здебільшого має рекомендаційний характер, через особливості заселення держав світу. В Україні були пропозиції ввести критерій людності для міських поселень 20 тис. осіб, але цей проект не отримав підтримки. Попри відсутність зворотньої дії законів та нормативно-правових актів, його відхилення є досить логічним. Тому що критерій 20 тис. осіб для міського поселення не відповідає реаліям розселення населення України, особливо в контексті людності малих міських поселень.

При подальшому проведенні аналізу змісту поняття “сільські поселення” та його різновидів найбільшу увагу треба приділяти саме законодавчому поясненню та окресленню змісту терміну. Адже політичні рішення та статистичний облік здійснюються на основі адміністративно-територіального поділу. Тому точність законодавчого трактування понять має найвагомніше значення, а вона в свою чергу формується залежно від визначень у сучасних наукових колах. Актуальною є подальша конкретизація поняттєво-термінологічних схем сільського розселення та сільської місцевості у науковій літературі. Важливість цього питання підкреслює розуміння того, що сільське розселення – це географічний каркас життєдіяльності сільського населення.

1.2. Історія досліджень сільського розселення України

Будь-який початок дослідження неможливий без аналізу попереднього наукового доробку. Вивчення географії сільських поселень України відповідало етапам становлення української географії як науки, а також залежало від суспільних умов минулих епох. Початкові дослідження сільських поселень мали, здебільшого, краєзнавчу мету, а їхнє проведення ґрунтувалось на описовому методологічному підході. Цілісного географічного аналізу там не було, проте його значення для сучасної української географії полягає в об'єктивних описах етнічних, ментальних особливостей сільських мешканців. Перша значна праця про українські села, підготована в рамках такого підходу і збережена до наших днів, – це “Опис України” (1650) Г. Л. де Боплана. У ній автор окреслив побут та особливості шлюбних традицій селян, які мають значення для аналізу тодішньої репродуктивної поведінки населення. Не менш вагома для оцінки заселення і карта України, виконана Г. Л. де Бопланом у 1650 р., де відображено інформацію про тогочасну поселенську мережу. Важливо, що “Опис України” з огляду на його інформаційну насиченість використовували дослідники наступних епох [42].

Певну описову інформацію, яка могла би бути джерелом географічних досліджень сільських поселень, містять козацькі літописи: “Літопис Самовидця” (оригінал не збережено до нашого часу), літопис Г. Граб'янки (1710), літопис С. Величка (1720) [54, с. 31]. Дослідження населення в період XVII–першої половини XIX ст. проводили переважно в руслі статистики. Це були переписи та ревізії населення тодішніх імперських режимів, створені з метою отримання інформації для збору податків. Цілісного наукового географічного аналізу географії населення вони не містили.

У другій половині XIX ст. в Україні розпочалося культурне піднесення, формувалася українська інтелігенція переважно з нащадків козацької старшини. Світова спрямованість суспільних наук до господарсько-статистичного напрямку та камеральної статистики мала вплив і на розвиток української суспільної географії.

Однак, як зазначає В. Матвієнко, “Вітчизняна ж економічна географія намагалася поєднати описову статистику з географією, починала включати в опис фізико-географічні відомості, оцінювати з господарської точки зору природні умови, хоча все це знаходилося ще на початковій стадії розвитку...” [80, с. 79].

У 1851 р. розпочала свою діяльність “Комиссия для описания губерний Киевского учебного округа” – перша наукова інституція, яка мала на меті комплексне дослідження великого історичного регіону Центральної України. У її складі створено чотири відділи: природничо-історичний, промисловий, географічний і статистичний, етнографічний [13, с. 91]. Відповідно основними напрямками діяльності були господарсько-статистичні, краєзнавчі, етнографічні. В описово-статистичному, частково етногеографічному напрямі, працював Д. П. Журавський – учений секретар та редактор “Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа”, автор “План статистического описания губерний Киевского учебного округа” (1851). Комісія збирала матеріали здебільшого експедиціями, що давало підстави для проведення географічного аналізу. У процесі роботи закладалися певні можливості для дослідження сільського населення та його розселення [13, с. 94–101]. Наприклад, етнолог В. В. Тарновський у публікації “О делимости семейств в Малороссии” (1853) уперше описав демоекономічні аспекти української селянської родини [122, с. 46]; історик та етнограф М. О. Маркевич у праці “О народонаселении Полтавской губернии” (1855) проаналізував негативні демографічні явища сільської місцевості того часу: надмірну дитячу та жіночу смертність, а також дослідив вплив природного та механічного руху на темпи зростання населення в селах [79; 112, с. 96]. Ці напрацювання започаткували демогеографічний напрям у дослідженні сільських поселень.

У кінці ХІХ ст. розвинулась українська суспільна картографія, адже в цей час розпочалась активніша розробка тематичних карт. Однією з передумов розвитку української географії та картографії стало утворення Товариства ім.

Шевченка (засноване у Львові 1873 р., пізніше Наукове товариство ім. Шевченка) та Південно-Західного відділу Російського географічного товариства [31, с. 141]. Одні з перших карт населення українських земель були видані у “Статистичному атласі Галичини та Лодомерії з Великим Краківським князівством” (1875 р.). Це був демографічний атлас Галичини, який вміщав шість карт (загальна людність, локальна людність, щільність розселення поляків, українців, статева структура населення) [119, с. 162].

Праці членів Південно-Західного відділу російського географічного товариства закріпили основи етнографічного напрямку в суспільній географії. Підсумок експедицій, які відбулися в 1869–1870 рр. під керівництвом П. П. Чубинського, – наукова збірка “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский Край”. Сьомий том зібрання містить інформацію про сільські поселення тодішнього Королівства Польського, Київської, Подільської, Волинської губерній, частини Бессарабії з погляду етнографії та етногеографії. Автор детальніше схарактеризував етнічну та релігійну структуру прикордонних територій на рівні губерній, повітів та навіть окремих поселень. В описі Київської, Подільської, Волинської губерній акцент дослідження зроблено на частку неукраїнського населення (росіян, поляків, євреїв та ін.) і його структурні розбіжності в релігії та майновому стані [132].

Упорядкуванню, збиранню й опрацюванню статистичних даних сприяв розвиток земської статистики. У цьому контексті для демогеографії чи екістичної географії становлять цінність праці О. О. Русова, зокрема, його публікація “Описание Черниговской губернии” (1898). Згадане напрацювання сформовано на підставі характерної для того часу описово-статистичної методології. Його син М. О. Русов, маючи вже географічну освіту, підготував декілька ґрунтовних географічних праць, спрямованих на дослідження українських сільських поселень: “Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии” (1902) та “Типы сільських поселень полудневої частини Галичини” (1915). Зазначимо, що

М. О. Русов був учнем Ф. К. Ратцеля, тому в його наукових інтересах та публікаціях можна простежити вплив антропогеографічного підходу. У статті “Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии” автор описав відмінності сільської поселенської мережі північної, середньої та південної частин Полтавської губернії, які виявляються в переважних планувальних типах забудови. Він також роз’яснив, що їхньою причиною є такі чинники: природні (поширення природних зон, орографія, гідрографія), історичні (заселення територій у безпечних від нападів кочових племен місцях), соціально-економічні та навіть етнографічні. Наголосимо, що розуміння М. О. Русовим взаємодії природних та суспільних чинників на окремих територіях є методологічно вартісним і для сучасних досліджень [120].

Історичні події початку ХХ ст. пробудили інтерес до окреслення українських етнічних територій, оцінки їхніх суспільних проблем і викликів. Саме в цей час завдяки С. Л. Рудницькому українська суспільна географія утвердилася як самостійна наука. Розширилася і методологія суспільно-географічних досліджень: від уже наявних описово-статистичного, галузево-статистичного, етнографічного, демогеографічного до нових – комерційно-географічного, антропогеографічного, районного, історично-географічного [86].

У тогочасному вивченні населення, зокрема сільського, можна виділити формування фундаментальних демографічних досліджень, становлення яких пов’язане з діяльністю Демографічного інституту, що розпочав роботу 1919 р. у Києві. Науковий внесок його працівників сформував статистичну дослідницьку базу, стимулював поширення вже традиційної для географії статистично-описової та галузево-статистичної методології. Окрім того, видано низку праць, де порівняно показники смертності з огляду на тип поселення, а саме: М. В. Птуха “Смертность народностей Европейской России в конце XIX века” (1923), “Смертність у Росії й на Україні” (1928), Ю. О. Корчак-Чепурківський “Місто й село у смертності Наддніпрянської України” (1926) [56]. У публікації “Смертність

у Росії й на Україні” М. В. Птуха дослідив зміну коефіцієнта смертності, імовірної смертності у вікових рядах за статтю та типом поселення України. Досліджені значення по Україні порівняв з показниками у Європейській Росії, Пруссії, Англії та США. У 1930-х рр. комуністичний режим згорнув демографічні дослідження в Україні, частину працівників було репресовано [64]. У другій половині ХХ ст. діяльність Інституту демографії відновлено, проте обмежено до 1991 р. з ідеологічних міркувань.

Дослідження географії сільських поселень підняли на новий рівень праці В. М. Кубійовича. Важливо, що аналіз статистичних показників зроблено автором у межах усієї української етнічної території. У працях “Географія українських і сумежних земель” (1943), “Зміна в стані населення радянської України в рр. 1927–1958” (1959), “Національний склад населення Української РСР, за переписом 15.1.1970” (1971), “Зміни в стані населення Української РСР у 1959–1969 рр.” (1972) автор, по-перше, детально описав процес формування сільської поселенської мережі України; по-друге, визначив відмінності в характері заселення території; по-третє, проаналізував різницю демографічного розвитку сільських поселень за регіонами і назвав її основні причини. У його науковій спадщині є і безпосередньо антропогеографічні дослідження сільського населення. Це насамперед публікації, присвячені всебічному аналізу пастушого життя та пастушого господарства (салашництва) українців Карпат [69]. У ході аналізу стану сільських поселень України вчений заклав основи демогеографічного та історико-географічного підходу.

Не можна залишити без уваги факт використання В. М. Кубійовичем картографічного методу для відображення розселенських та демографічних показників сільських поселень. “Атлас України й сумежних країв” (1937) заклав фундамент української суспільно-географічної картографії. Його значимість також полягає у картографуванні всієї України в межах її етнічних територій. Атлас включає такі тематичні карти населення України загалом та сільського населення

зокрема, як: густота, вік і стать, природний рух, мандрівки (міграції), зміни у стані людності у часі 1897–1926 рр. Перша частина атласу – теоретична і розділ “Людність” є джерелом інформації про стан людності територій, тенденції розселення міського та сільського населення [6]. Окрім Атласу, усю картографічну спадщину В. М. Кубійовича можна розділити на 1) карти настінні і підручні; 2) карти-ілюстрації у наукових публікаціях, зокрема у “Енциклопедії Українознавства”. Варто додати, що значну частку карт він видавав у співавторстві з М. Кулицьким [69, с. 21; 24, с. 143].

В. М. Кубійович зробив ґрунтовні висновки щодо основних факторів формування поселенської мережі. Базовий чинник, який зумовив відмінності заселення територій, – це природно-географічний. На подальший розвиток мережі поселень переважний вплив мали історично-політичні умови. Окрім того, В. М. Кубійович уважав, що соціальні катастрофи ХХ ст. деформували процеси, які характерні для індустріального суспільства, – урбанізація та демографічний перехід населення до звуженого відтворення. Під час аналізу індустріалізації та урбанізації українських земель автор описав, як змінювалась їхня дія, залежно від політичних, економічних, соціальних умов окремих територій. Подальші дослідження вченого засвідчили, що започатковані тенденції демографічних змін 1926–1959 рр. продовжилися в 1959–1969 рр. Однак у цей час на них дедалі більше впливали міграції, – як примусові, так і спричинені урбанізацією. Кількість сільської людності стала ще меншою внаслідок адміністративних перетворень: “За одинадцять років 166 поселень перейшло з категорії сіл до категорії міст і селищ міського типу” [69, с. 114]. Як бачимо, дослідження В. Кубійовича географії українських сіл дають відповідь на багато теперішніх питань щодо демогеографічного становища сільської місцевості і будуть підтверджені у наступних розділах.

Стан вивченості сільських поселень України міг би бути ліпшим, однак через політику форсованої індустріалізації, урбанізації та “адміністративного

знищення” українського села ця тематика або була непопулярною серед учених географів, або її всіляко обмежували. Тогочасні дослідження в СРСР так чи інакше мали відповідати комуністичній ідеології, що виявилось і в пріоритетах програм соціально-економічного розвитку, зокрема, у розробках генеральних схем районування, які застосовували і до сільських поселень України. З 50-х рр. ХХ ст. здебільшого схеми спиралися на підходи командно-адміністративного регулювання, і здебільшого були визначені ідеологічними установками. Це простежується в розробці розселенських концепцій, серед них: “агроміста”, “ліквідаторства”, “ні міста, ні села”, “реконструкції поселенської мережі”, “кінетична”, “єдиної системи розселення”, “опорного каркаса розселення”. Концепція “ліквідаторства” пропонувала ліквідувати сільські поселення як тип поселень шляхом перетворення їх у селища міського типу або переселенням сільського населення до міст. У подібному руслі, менш радикально, проте більш шкідливо (тому що таку концепцію задіяли на практиці) пропонували внести зміни в систему розселення за концепцією “реконструкції поселенської мережі”. Згідно з нею, поселення розділяли на три категорії: перспективні, із задовільними умовами, неперспективні. У цьому поділі враховували, в основному, кількість населення, села людністю до 200 осіб уважали неперспективними. Під категорію “неперспективних” підпадало 42,7 % (тобто 18 тис. поселень) тогочасної УРСР. Політичні рішення, які ґрунтувалися на названих концепціях, не враховували особливостей сільських поселень окремих територій, нівелювали значення українського села як центру української культури й ментальності. Це призвело до погіршення демографічної, соціальної, економічної ситуації поселень [48, с. 45].

Дещо інший підхід до дослідження села виник після 1970 р., коли постало питання дефіциту робочої сили в сільському господарстві. Однак ідеологічно все звелось до проектування і будівництва об’єктів сільської соціальної інфраструктури. Тому задля виконання проектувальних завдань Г. М. Рогожин провів спеціальне дослідження сільської поселенської мережі України на основі

суцільного обстеження поселень з застосуванням методів математичного аналізу. Результати праці виклав у таких публікаціях: “Сельское расселение Украинской ССР: состояние и пути совершенствования ” (1973), “Регіональні особливості розвитку сільських населених пунктів Української РСР” (1983, співавт. з М. В. Возна, І. А. Мафтер, Я. А. Бурячок), “Методические вопросы учета сельского расселения и развития социальной инфраструктуры села при разработке мероприятий региональных программ” (1985) [108].

Новітній етап географічних досліджень сільських поселень України розпочався після відновлення державної незалежності. Демографічна криза, яка називалася впродовж ХХ ст. і яку замовчував тогочасний режим, дала про себе знати загальноукраїнським від’ємним природним приростом уже 1993 р. Депопуляція у сільських поселеннях зафіксована ще 1979 р., проте цю інформацію не надто поширювали [89, с. 176]. Тому 1991 р. у наукових колах тема досліджень українського села піднялась на новий рівень, а їхня географія відповідає науковим центрам – Київському, Львівському, Одеському, Чернівецькому, Харківському, Тернопільському.

Розвиток етапів дослідження сільського розселення, з зазначення особливих методологічних підходів кожного з періодів систематизовано у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2. Етапи дослідження географії сільського розселення від ХV до ХХ ст.

Часові межі	Методологічні підходи	Науковці	Наукові здобутки періоду в розвитку географії сільських поселень
ХV–перша половина ХІХ ст.	Цілеспрямовано-описовий, статистичний	Г. Л. де Боплан, Г. Граб’янка, С. Величко, П. Рум’янцеv	- опис особливостей заселення, формування уявлення про репродуктивну поведінку українців ; - перші картографічні матеріали, де відображено поселенську мережу України; - поява перших статистичних джерел

Друга половина XIX ст– початок XX ст.	Описово-статистичний, галузево-статистичний, етнографічний, демосоціальний), зародження антропогеографічного підходу	Д. П. Журавський, М. О. Маркевич, В. В. Тарновський; П. П. Чубинський, О. О. Русов, М. О. Русов	- поширення наукових експедицій для організації статистичної інформації у наукових та господарських цілях; - географічний аналіз відмінностей сільських поселень у межах української етнічної території; - перші географічні праці з тематики географії населення, де окремо схарактеризовано розселення сільського населення
Початок XX ст.– 1991 р.	Галузево – статистичний, демографічний, антропогеографічний, історичний	Вчені Демографічного інституту (зокрема М. Птуха, Ю. Корчак-Чепурківський) В. Кубійович	- закладено інституційну основу для систематичних статистичних досліджень; - проаналізовано відмінності демографічного розвитку сільського населення українських етнічних земель у XX ст. (з 1926 по 1969 рр.) за регіонами і названо її основні причини. - карти “Зміни в стані сільської людності УРСР у 1927–1958 рр., в порівнянні з 1926” та “Зміни в стані сільського населення УРСР у 1959–1969 рр., в порівнянні зі станом 1959 рр.”
	Командно-адміністративний (аграрно-виробничий)	-	- політичні рішення, прийняті на основі теорії “реконструкції поселенської мережі”, зумовили скорочення та занепад частини українських сіл
	Системний (використовується і в сучасних дослідженнях)	О. Т. Ващенко, Г. М. Рогожин	- поселення розглядаються як елемент систем розселення

1.3. Новітні дослідження сільського розселення України, сучасні методологічні підходи та методика його дослідження в умовах демографічної кризи

Проголошення незалежності України дало значний поштовх для розвитку української науки. Було знято цензуру на дослідження окремих тем, а також стали

доступними заборонені або засекречені публікації. Населення України почало функціонувати в нових суспільних умовах. Для успішного розвитку держави важливо щоб він гармонійно відбувався на усіх територіях, тому кризовий стан сільської місцевості ще більше потребує досліджень цього питання у різних галузях.

Сьогодні проводяться дослідження як сільського населення та сільської поселенської мережі як цілої України, так і окремих регіонів. З погляду географічної науки ця проблематика вивчена у працях М. О. Барановського [7; 8; 9], А. І. Доценка [48; 49; 50], Л. Б. Заставецької [56; 57], О. В. Заставецької [57], Д. С. Мальчикової [74; 75; 76; 77; 78]. Основи теорії географії населення та екістичної географії, які необхідні для досліджень сільського розселення викладені у працях І. І. Гудзеляк [28; 29; 32], В. О. Джамана [39; 40], В. І. Поручинського [98; 99], К. Ю. Сегіди [116], В. В. Яворської [137]. Окремо варто звернути увагу на праці географів щодо реформи адміністративно-територіального устрою та її впливу на сільську місцевість. Такий аналіз проведений у публікаціях О. Г. Кучабського [69], А. Л. Мельничука [144; 146], О. І. Склярської [117; 118].

Географічні дослідження сільського розселення окремих регіонів України проведено Л. Б. Альтгайм [2], Н. В. Заблотовською [55], І. Д. Ілляш [60], К. Г. Неліпою [91], І. Г. Пандяком [94; 95], О. А. Федієм [127].

Сільське розселення досліджують науковці різних сфер. Ґрунтовне вивчення цього об'єкту проведене економістами, демографами, правознавцями, архітекторами. Географію сільської мережі поселень з використанням різновидів статистичного моделювання в загальноукраїнському масштабі дослідив О. Г. Рогожин [109; 110]. Проблематика сільського населення та сільської поселенської мережі розглянута у працях В. Ю. Глеби [111], І. М. Демчака [36], Я. Ф. Жовнірчика [111], В. С. Куйбіди [111], М. К. Орлатого [111], О. І. Павлова [93], В. М. Чопенка [131], В. О. Яценка [138].

Науковці Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи активно досліджують проблематику сільського населення та особливостей його розселення з погляду соціології та демографії. По цій тематиці частина публікацій видана у науковому журналі “Демографія та соціальна економіка” авторами Т. А. Заяць [58], В. Л. Жаховською [53], Ю. Л. Когатько [67]. Також колектив Інституту демографії та соціальних досліджень (Л. В. Головка, О. І. Дяконенко, В. Л. Жаховська, Т. А. Заяць, В. П. Звонар, Т. Г. Кравцова, Г. О. Краєвська, Т. Ю. Нечитайло, В. Л. Танцюра, І. В. Терон) видав спільну монографію “Трансформація сільського розселення в Україні”. У ній автори дали комплексну економіко-статистичну оцінку трансформаційних зрушень у сільському розселенні України, виявили наслідки, до яких призведе звуження сільської поселенської мережі та виникнення фактично безлюдних ареалів [125].

Підвищений інтерес і необхідність до вивчення сільського населення та поселенської мережі зумовлений також проведенням реформи адміністративно-територіального устрою. Частина науковців, які мають напрацювання щодо цієї проблематики, вже згадані вище. Дослідження децентралізації – це міждисциплінарна проблема, тому вона розглядається з погляду географії, правознавства, економіки, соціології та демографії. Питання успіху реформи на загальнодержавному та регіональному рівні розглянуто, зокрема, в працях авторів: О. Є. Нездойминога [90], М. В. Ільїна та Ю.Б. Шпильова [61; 62] – у межах економічних досліджень; Ананьєва Є. А. [3], Гафурова О. В. [17] – викладено юридичні механізми впровадження реформи та її функціонування. Також за сприяння програми Ради Європи “Децентралізація і територіальна консолідація в Україні” видано навчальний посібник “Ресурсне забезпечення об’єднаної територіальної громади та її маркетинг”, який розкриває питання формування бюджету ОТГ і описує правові механізми його наповнення [11].

Сільське населення та форми його розселення – це багатоаспектний об’єкт дослідження. Підходи до вивчення сільських поселень в українській географії

розвивались і зараз здійснюються у руслі цілісної суспільно-географічної структурно-функціональної методології. Її сутність полягає у дослідженні суспільних сфер сільських поселень (демографічної, соціальної, економічної, політичної) за допомогою методів наук, суміжних з суспільною географією, та спеціальних географічних методів, зокрема картографічного.

Етапи цього географічного дослідження сільського розселення відповідають обраній методології та генетичним особливостям об'єкта вивчення. Традиційно, спочатку роботи конкретизовано основні поняття та проведено аналіз наявної поняттєво-термінологічної системи.

Оскільки розселення населення трактується як процес та результат водночас, то на наступному етапі дослідження за допомогою історико-генетичного підходу розглянуто історію формування сільської поселенської мережі та визначено основні чинники, які її сформували. Відповідно до цього підходу використано власне історико-генетичний, порівняльно-історичний та ретроспективний методи. За допомогою історико-генетичного методу виділено основні історичні етапи змін сільської поселенської мережі. Через використання порівняльно-історичного методу оцінено стан розвитку об'єкта та співставлено з суспільними умовами відповідних періодів. Ретроспективний метод корисний при аналізі окремих розселенських параметрів та доповнює розуміння загальної картини трансформації сільської поселенської мережі до її сучасного стану [49, с. 24–25].

Наступний етап дослідження полягає в оцінці структурних характеристик сільського розселення та їх територіальних відмінностей. Основними підходами є статистичний та картографічний, які забезпечують аналіз демографічних та власне розселенських параметрів сільської поселенської мережі. Дослідження у галузі географії неможливе без використання порівняльно-географічного методу, який доцільно застосовувати практично на всіх етапах вивчення сільського розселення. “Порівнюючи динаміку й структуру розселення у двох регіонах, ми поглиблюємо

наші уявлення про причини цих відмінностей і оцінюємо їх можливість збереження у майбутньому розселенні” [49, с. 27].

Для оцінки структурних особливостей сільського населення розраховано та візуалізовано на діаграмах основні демографічні показники сільського населення. Щоб описати демографічну ситуацію у сільській місцевості на час досліджуваного періоду проаналізовано характеристики природного та механічного відтворення, а також статево-вікову структуру. Природний рух населення відбувається в результаті двох процесів – народжуваності та смертності, кількісними параметрами їх стану є: коефіцієнт народжуваності, сумарний коефіцієнт народжуваності, коефіцієнт смертності. Додатково розглянуто повікові коефіцієнти народжуваності, коефіцієнт шлюбності населення, розлучуваності, структуру смертності, рівень смертності дітей до 1 року. Для оцінки міграційного руху розраховано відносне сальдо міграції. Нетто-коефіцієнт також розкриває особливості відтворення населення, тому актуальний для аналізу стану заміщення поколінь. Описано статево-вікову структуру населення можна за допомогою побудови статево-вікової піраміди, а щоб зрозуміти рівень постаріння населення, розраховано коефіцієнт демографічного навантаження населенням старшим 65 років та коефіцієнт старіння населення.

З використанням статистичного методу середніх величин розраховано розселенські показники сільського населення: щільність поселень, щільність населення, середня людність поселень. Саме їх, А. І. Доценко вважає базовими для оцінки стану поселенської мережі [49]. При порівняльно-географічному аналізі як демографічних, так і розселенських показників, використано вже згаданий підхід до групування поселень за людністю Державної служби статистики [120, с. 14].

Для перевірки наявності взаємозв'язку між природним відтворенням та розселенськими параметрами використано ще один статистичний метод – кореляційний аналіз. Його розрахунок виконано методом Пірсона, який передбачав обчислення коваріації двох змінних між: щільністю сільського

населення та коефіцієнтом природного приросту, середньою людністю сільських поселень та коефіцієнтом природного приросту, щільністю сільських поселень та коефіцієнтом природного приросту. Використовувались значення згаданих показників станом на 2018 р. та на рівні адміністративних районів, які були ланкою адміністративно-територіального устрою до 2020 р. Проведення адміністративно територіальної реформи та зміна меж районів не зменшують актуальності дослідження, адже діючі райони займають більші площі, відповідно інформація подана детальніше.

Вивчення територіальних відмінностей усіх розрахованих показників неможливий без їх картографування, яке є власне спеціальним географічним методом дослідження. За допомогою картосхем є можливість наочно відобразити диференціацію відповідних характеристик. У випадку аналізу розселення сільського населення показано регіональні відмінності природного та механічного відтворення населення, середню людність, щільність сільського населення та поселень. Також для відображення самої трансформації поселенської мережі за досліджуваній період співставлено карти показників стану сільського розселення у 1993 та 2018 рр.

Для розуміння територіальних подібностей розселенських параметрів виконано типізацію областей за допомогою методу ієрархічної кластеризації. При проведенні обчислень розраховано середню Евклідову відстань між областями за значеннями середньої людності поселень і щільності сільських поселень. В результаті використання цього методу сформовано дендрограму із згрупованими, за найменшою Евклідовою відстанню, областями.

Наступний етап аналізу особливостей сільського розселення полягає в оцінці сучасних чинників, які впливають на поселенську мережу. Для його виконання використано соціологічні, статистичні та економічні методи.

Соціологічні методи особливо актуальні в наш час, а поширення інформаційних технологій допомагає у їх реалізації. Для аналізу міграційних

планів населення, виявлення основних проблем сільської місцевості застосовано метод опитування. Його реалізацію допоміг здійснити інструмент Google – Google Forms. Посилання на форму, яка містила питання щодо міграційних планів, проблем проживання у сільській місцевості та оцінки адміністративно-територіальної реформи, було розіслано респондентам молодого віку (від 16 до 26 років включно). Приклад анкети міститься в додатку Д. Також, для оцінки суспільних настроїв, враховано матеріали авторитетних медійних ресурсів. Зокрема, сформувані загальні уявлення про сільську місцевість у різних регіонах України допоміг аналіз відео-контенту, виконаний командою Ukraïner. Варто додати, що саме цей проект використовує експедиційний метод, який досить складно реалізовувати науковцям окремо [148].

Розробити реальний прогноз результатів адміністративно-територіальної реформи, яка суттєво впливає на сільську поселенську мережу, фактично неможливо. Він залежить від низки суб'єктивних чинників. Відповідно, для узагальнення всіх переваг і недоліків цієї реформи, майбутніх перспектив та загроз – використано прийом стратегічного планування, а саме проведено SWOT-аналіз.

Відсутність нового Всеукраїнського перепису населення та загалом прогалини в статистичній інформації створюють труднощі та перешкоди для подальшого вивчення сільського розселення. Водночас технологічний розвиток дає нові можливості. Відчутним прогресом у картографії є поява ГІС-технологій, які актуальні для вивчення сільських поселень через картографування особливостей поселенської мережі або через аналіз уже обробленої інформації на інтерактивних картах (Google Earth, цифрові карти ДНВП “Картографія”). Також дедалі доступнішими стають інструменти, що допомагають реалізувати соціологічні методи, від вже згаданих Google Forms до аналізу акаунтів соцмереж. Для прикладу, позитивним сигналом є наявність інфлюенсерів, які проживають у сільській місцевості, діляться інформацією у соціальних мережах про побут та

розвиток своєї справи. Її можна проаналізувати та доповнити інтерв'ю з власником сторінки. Також корисним буде моніторинг контенту в інтернет мережі, який продукують малі фермерські господарства, а для наочного спостереження можна їх відвідати та також взяти інтерв'ю у власників.

Новітні географічні дослідження мають завдання виявити всю сукупність відмінностей суспільного розвитку сільських поселень, а також їхні впливи на подальше функціонування об'єкта в загальноукраїнському масштабі, на рівні областей районів та ОТГ. Географічна наука має всі підстави розробити рекомендації для поліпшення економічного, демографічного соціального стану поселень цілої держави та окремих територій. Адже кризовий стан окремих регіонів потребує вже не просто збереження мережі поселень заходами демографічної політики, а створення сприятливих економічних та соціальних умов для відновлення сіл та селищ, з урахуванням перспектив і можливостей фермерського господарства. Також важливо запобігти провальним політичним рішенням, які могли б ще більше ослабити сільську поселенську мережу України. Однією з причин незадовільного стану сільських поселень є сформована протягом багатьох років радянської окупації ідея їхньої “неперспективності”. Тому перед сучасними дослідниками українського села стоїть завдання не лише привертати увагу суспільства до його проблем, а й розвіяти набутий стереотип. Для обраних цілей будуть актуальними класичні географічні методи та прийоми в поєднанні з методами суміжних суспільних наук та уже згаданими сучасними технологіями.

Таблиця 1.3. Сучасний етап дослідження географії сільського розселення

Часові межі	Методологічні підходи	Науковці	Наукові здобутки періоду в розвитку географії сільських поселень
з 1991 р.	Плюралізм методологічних підходів	Л. Б. Альтгайм, М. О. Барановський, І. І. Гудзеляк, А. І. Доценко, В. О. Джаман,	- регулярний моніторинг та розробка прогнозів суспільного розвитку сільської поселенської мережі України; - створення широкого спектра

		Н. В. Заблотовська, Л. Б. Заставецька, О. В. Заставецька, І. Д. Ілляш, О. Г. Кучабський, Д. С. Мальчикова, А. Л. Мельничук, К. Г. Неліпа, І. Г. Пандяк, В. І. Поручинський, К. Ю. Сегіда, О. І. Склярська, О. А. Федій, В. В. Яворська	публікацій з тематики географії сільських поселень, як регіонального, так і загальноукраїнського охоплення; - формування нових концепцій вивчення сільських поселень з огляду на сучасні суспільні тенденції; - пошук способів збереження сільської поселенської мережі, нормалізації демографічного, економічного, соціального стану

Висновки до Розділу 1.

1. В результаті проведеного аналізу наявних визначень у поняттєво-термінологічній системі, можна констатувати, що первинною формою геопросторової організації сільського розселення є сільські поселення.

2. У діючих нормативно-правових документах немає чітких повних означень терміну “сільське поселення” та його основного підтипу “села”. Найбільш вдало розкривають сутність сільських поселень, такі характеристики: 1) переважно садибна або цілком садибна забудова, часто одноповерхова; 2) зайнята більшість населення у сільському господарстві, а коли у несільськогосподарських галузях, то через інші ознаки на законодавчому рівні присвоєний статус сільського поселення 3) відносно нижча щільність населення. На основі згаданих ознак сформовано визначення: сільське поселення – це порівняно невелике за людністю адміністративно-територіальне утворення, яке у державному реєстрі має статус сільського, з переважно садибною або цілком садибною забудовою, невисокою щільністю населення, яке переважно зайняте у сільському господарстві.

3. Сільська місцевість є ширшим поняттям, ніж сільська поселенська мережа, і включає такі елементи: усі території сільських поселень; землі всіх цільових призначень, що підпорядковуються сільським ОТГ; усі землі с/г призначення, які знаходяться в межах міських та селищних громад; землі під лісами та лісовкриті площі, водні об’єкти, які знаходяться в межах міських та

селищних громад, але суміжні з сільськими поселеннями та використовуються здебільшого сільськими мешканцями для ведення особистого господарства або є місцем офіційної праці.

4. У результаті аналізу історії географічних досліджень українського села вдалось виокремити історичні етапи, які відрізняються методологічними підходами, цілями та кількістю напрацювань. Підходи та методи вивчення сільського розселення у географії еволюціонували та розвивались під впливом історичних умов: від цілеспрямовано-описових, статистично-описових, галузєво-статистичних, етнографічних, антропогеографічних, демогеографічних до цілісних суспільно-географічних. До ХХ ст. вивчення сільського розселення мало здебільшого фрагментарний характер. Цілісний, усебічний аналіз цієї тематики виконав В. Кубійович. Далі українознавчі дослідження сільських поселень фактично були перервані аж до відновлення державної незалежності. Сьогодні змінився підхід до розуміння села. Тепер географи його розглядають як елемент територіально поєднаних суспільних сфер, гармонійний баланс яких забезпечить і розвиток самих сільських поселень. Науковий прогрес суміжних суспільних наук теж поповнює джерельну та методологічну основи географії населення України, включно з географією сільського населення.

5. Попри наявну кількість ґрунтовних сучасних досліджень сільського розселення, дана проблематика потребує подальшого поглиблення. Особливо у руслі комплексного суспільно-географічної методології, яка передбачає поєднання традиційних загальнонаукових, спеціальних географічних методів з спеціальними методами суміжних суспільних наук. Новітній інформаційно-технологічний прогрес суттєво збагачує методологічну базу новими інструментами досліджень, що є вагомою передумовою для розвитку сучасної географічної науки.

РОЗДІЛ 2. ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ СІЛЬСЬКОЇ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ

Для аналізу трансформації сільської поселенської мережі України, важливо проаналізувати вплив кожного з детермінантів, які мають на неї вплив. На рис. 2.1. зображено відповідну схему.

Рис. 2.1. Чинники трансформації сільського розселення

2.1. Вплив природно-географічного чинника на сільське розселення

Людські поселення формуються на територіях з певним комплексом природних умов. Людина обирає для постійного проживання місцевість, на якій життя буде якомога комфортніше. Природні умови, для того щоб стати місцем заселення, мали б задовільнити і відповідати господарським та безпековим потребам населення. Тому, залежно від того, як той чи інший ландшафт може

задовільнити відповідні потреби, засновувались поселення. Рельєф, клімат, гідрографія, ґрунти були первинним чинником, який вплинув на архітектурно-планувальні форми перших поселень, характер заселення територій, створював передумови господарського розвитку.

Історично обґрунтовано, що орієнтація на водні ресурси була одним з найвагоміших чинників заселення. Теоретично, найсприятливішими умовами для заснування поселень є місцевість з рівнинним, пагорбкуватим та слабо пересічним рельєфом із схилами 0,5–5%. [49, с. 49]. Однак поселення засновуються і пристосовуються до різних особливостей ландшафтів, що зумовлено впливом інших чинників. Згодом залежність від природних умов зменшувалася, зростала значимість суспільних.

Рівнинний рельєф, помірні кліматичні умови, достатнє забезпечення водними ресурсами, родючі ґрунти сприяли розселенню землеробських племен на теренах України. У наступному розділі, при аналізі заселення українських земель на початкових історичних етапах згадуються особливості планувальних типів перших поселень, які здебільшого були безсистемними, рядовими, круговими, ланцюговими, вуличними та комбінованими. Звичайно, кожен з цього характеру забудови враховував рельєф та гідрографію. В окремих працях українських архітекторів, географів наявний аналіз впливу особливостей сучасної планувальної структури сіл з природними умовами в межах цілої України або окремих регіонів. У наукових статтях є ідея порівняння архітектурно-етнографічних регіонів з геоморфологічними районами України [65, с. 17–18]. Детальні приклади геоморфологічного та гідрографічного впливу на планувальну структуру сіл Тернопільської області наведено у праці “Значення природних умов у формуванні поселенської мережі Тернопільської області” О. М. Данілової, Н. В. Заблотовської, М. В. Салія. У публікації виділяють три основні топографічні типи поселень: долинно-прирічковий, ярово-балковий та привододільний, серед яких долинно-прирічковий характерний для 72% поселень

цього регіону. Сам долинно-прирічковий тип, в залежності від відстані до річки та охоплення території її терас, розділяється на підтипи: прирічковий, придолинний та власне долинно-річковий. Вже серед долинно-прирічкового типу, власне долинно-річковий підтип зустрічається найчастіше. Для нього характерна переважно лінійно-розгалужена планувальна структура поселень і, рідше, кварталні, напівквартальні або ж, для великих за площею сіл, радіальні форми. Для поселень з топографічним прирічковим підтипом характерна лінійна однорядна або кількох рядна чи розгалужена архітектурно-планувальна структура [34].

Фізико-географічні умови давали можливості та обмеження для розселення. Їхній вплив на характер заселення території підкреслював В. М. Кубійович, який, описуючи людність та щільність населення станом на першу половину ХХ ст. (1933 р.), зазначив, що в Україні за характером розселення умовно виділяються три смуги: північна, середня та південна. І ці смуги фактично відповідають фізико-географічному зонуванню. Причиною такого явища є те, що більшість тогочасного населення проживала у сільській місцевості, де важливою умовою розселення є якість ґрунту та мікрорельєф. У межах північної смуги більше різноманіття ґрунтів, відповідно людність змінюється досить контрастно. Через вищу вологість цих територій вона є нижчою, ніж загальноукраїнське значення (52 осіб/км²). З огляду на заболочення найменш заселений басейн р. Прип'ять. У середній смузі щільність населення більш рівномірна, однак змінюється, відповідно до наростання континентальності клімату, з заходу (від Покуття та Підкарпаття 129 осіб/км²) на схід (до Лівобережжя 82 осіб/км²). Південна смуга Степу має щільність населення подібну до північної смуги (55 осіб/км²). Найнижча людність цих територій характерна для Херсонщини та рівнин Криму, через сухість клімату. Біля підніжжя Кримських гір зростає кількість опадів і, відповідно, зростає щільність населення. Також В. М. Кубійович додає, що в основі характеру розселення, окрім природних умов, впливала давність заселення

територій. Вона, серед всіх територій сучасної України, особливо помітна у заселенні Степу. Лише на Донбасі, на початку ХХ ст., за словами автора, на характер заселення впливала ще й індустріалізація. Карпати менш заселені, ніж навколишні землі, однак, через їхню “м’якість” щільність населення є більшою, ніж у Кавказу. Кримські гори відносно середньої щільності населення українських земель заселені слабо, однак, ці значення вищі, ніж на навколишніх степових територіях [69, с. 77–81]. При заселенні Українських Карпат поселення засновувалися на великих відстанях один від одного, переважно на перевалах, уздовж річок. У зоні перевалів населення формувало великі за людністю, а на високогір’ях навпаки, малолюдні поселення.

Через бар’єрність форм рельєфу, менш інтенсивні соціальні зв’язки та більшу консервативність сільське населення гірської місцевості довго не піддавалось процесам урбанізації та не сприймало демографічної моделі поведінки міських жителів. Тому й зараз, в областях з гірським рельєфом, у порівнянні з рівнинними територіями, спостерігається краща демографічна ситуація. Залежність між щільністю заселення, середньою людністю поселень та щільністю сільських поселень візуально на картосхемах простежується і дотепер.

Економічна сфера також пов’язана з природними умовами, які створюють потенціал для розвитку галузей господарства виробничої сфери. Звичайно, роль природних ресурсів в наш час, хоч знижується, але все ще залишається. Сільська місцевість наділена земельним, мінерально-сировинним, біоресурсним, рекреаційним потенціалом. Його використання, у поєднанні з реалізацією галузей сфери послуг, допоможе покращити добробут окремих поселень. Перспективність вирощування тих чи інших сільськогосподарських культур має опосередкований зв’язок з економічним піднесенням окремих сільських територій.

На жаль, через погіршення екологічної ситуації у світі, збільшується кількість природних катаклізмів. Одними з таких проявів є аридизація в окремих регіонах. Це явище негативно впливає на побут та сільське господарство, що може

посилити міграційний відтік населення. Ці питання потребують моніторингу екологів та швидкої реакції керівництва на місцевому рівні.

2.2. Історико-географічні передумови становлення поселенської мережі України та її вплив на сучасні особливості сільського розселення.

Сучасна поселенська мережа є наслідком тривалого процесу розселення населення та функціонування поселень в минулих історичних епохах. Впродовж століть на території України існували ті чи інші політичні, соціальні та економічні умови, які впливали на розселенські тенденції. Тому під історичним чинником ми розуміємо сукупність суспільних умов минулого.

Перші згадки про наявні стоянки на території України датуються ще добою палеоліту. Археологічні джерела давніх історичних періодів не надають розширеної комплексної інформації про характер заселення територій. У епоху античного світу на теренах сучасної України засновували поселення землеробські культури та окремі скотарські племена. Поселенська мережа того часу зазнавала сильних деформацій і недостатньо наукових джерел, щоб їх відстежувати. Тому розпочнемо із розгляду заселення території сучасної України слов'янськими племенами, які в подальшому об'єднались у Київську Русь.

У праці “Сільське розселення в Україні: динаміка та структура” А. І. Доценко, посилаючись на історика О. М. Субтельного, зазначає, що села слов'янських племен розташовувались на невеликій відстані один від одного, від 1 до 3 км, та включали 15–20 дерев'яних жител. Населення займалось обробіткою земель навколо поселення, орієнтовно з радіусом 1–5 км. Таким чином, орне землеробство слов'янських племен, які розселились на території сучасної України, сформувало кущову форму сільського розселення [49, с. 31–32].

Із становленням Київської Русі у районі Середнього Подніпров'я зростає чисельність поселень. Також формуються окремі захисні поселення на східних та

південних кордонах держави. На той час річки створювали природні осі для заселення [49, с. 31–33].

Самі поселення будувались безсистемно. Ця структура планування поселень на території України є найдавнішою. Виділяють два типи безсистемних поселень: розсіяно-гніздові та скупчені. Безсистемні розсіяно-гніздові характеризуються значними відстанями між забудовою, яка розсіяна по гірській долині та схилах навколишніх гір і де-не-де “об’єднується” в групи (гнізда) приблизно з двох-чотирьох дворів. Саме такий підтип планувальної структури поселень виник через гірський рельєф на Гуцульщині. Також до давніх планувальних структур належать рядова, кругова, ланцюгова, вулична та комбінована. Щодо кругової, то така планувальна структура поселення виникла з оборонних міркувань [72, с. 178].

У період розквіту Київської Русі поселенська мережа продовжувала розширюватись. Чисельність населення та нових поселень зростала і в період поділу на удільні князівства. Більшість населення розселялась у селах. Однак в час татаро-монгольської навали частина поселень на сході Полісся та північного Лісостепу була знищена. Доктор історичних наук В. О. Пірко зазначає: “Західні кордони Золотоординської імперії доходили до середньої течії Південного Бугу та Дністра. Місто Бакота було центром створеної монголами буферної зони між володінням Галицько-Волинського князівства та Золотої Орди. Від Бакоти на схід кордон проходив приблизно по межі сучасних Київської і Черкаської областей до нижньої течії Росі, а на лівобережжі Дніпра – від гирла Сули на середню течію Ворскли і на лінії сучасних міст Чугуїв – Куп’янськ виходив за межі нинішніх кордонів України” [65, с. 107]. Тобто південніше цієї межі поселення були знищені або ще не створені. Історико-демографічна розвідка повідомляє, що в результаті монголо-татарської навали чисельність населення України на період княжої доби скоротилось із 5,8 млн осіб напередодні навали до 4,6 млн осіб наприкінці XIII ст., тобто людність зменшилась на 1,2 млн осіб [113, с. 6].

Удільні князівства Київської Русі фактично стримували вторгнення Золотої орди до Центральної Європи. На початку XIV ст. Велике князівство Литовське розпочало експансію української землі і приєднало до своєї території Волинське, Київське, Подільське, Новгород-Сіверське, Чернігівське князівства. Інтереси литовських князів полягали в посиленні південно-східних кордонів та закріпленні контролю над Причорномор'ям. Це співпало з інтересами українського населення, яке відновлювало або засновувало нові поселення. Сприяли освоєнню степових територій спорудження захисних від Золотої орди замків (у Смотричу, Бакоті, Кам'янці, дещо пізніше – в Скалаті, Брацлаві, Сокальці, Меджибожі та Вінниці, у Подніпров'ї – Кременчуцький, Мишуригорізький, Таваньський), завдяки яким населення продовжувало розселятись у напрямку півдня. Укрупнювали позиції Великого Литовсько-Руського князівства і замки збудовані на узбережжі Чорного моря: Каравул і Білгород – при Дністрі, Гаджибей (Кичибей), Очаків (Дашів) – при Дніпровському лимані, а в пониззях Дніпра – Тавань (спільна кримсько-литовська митниця) [97, с. 8] Вважається, що з XIV ст. почалось масове формування багатодвірних поселень [89, с. 178].

З кінця XVст. окрім заселення південних територій, через зростання людності Київщини, Брацлавщини та Поділля, продовжується розселення і на Лівобережжі. Л. М. Кушнір та С. М. Шевчук зазначають, що у цей період з'явилися нові поселення – Кишенька, Переволочна, Келеберда, а також відновлювалися старі. Переважаючим типом розселення населення українців литовсько-польської доби на Полтавщині було село [71, с. 228]. І загалом на всіх українських землях в цю історичну добу переважна більшість населення проживала у селах.

В історичних публікаціях зазначається, що на початку XV ст. лише південно-східна частина українських земель продовжувала залишатися у сфері впливу Золотої Орди, яка через кризу внутрішньої політики, зменшувала вплив в північному Причорномор'ї. Однак, після зміцнення Кримського ханства південні

рубежі Великого князівства Литовського, які були заселені українцями – знову зазнають нападів. Тому на рубежі XIV–XV ст. між татарським населенням Причорномор'я та Приазов'я і українським населенням існувала незаселена територія, яку історики окреслили терміном “Дике поле” [97, с. 11].

Історичні події мають безпосередній вплив на розселення населення. Послаблення влади литовських князів, української знаті в Великому князівстві Литовському та утворення Речі Посполитої погіршили становище місцевого українського населення. Політичні та соціально-економічні труднощі, активізували процей переселення населення на незаселені землі і започаткували таке явище як займанщина. Вона супроводжувалась формуванням безсистемних поселень. В одному з описів стану тодішнього освоєння степових територій зазначено: “Отже, запровадження фільварково-панщинної системи господарства в Галичині, на Волині та в інших районах України спричинило втечі селян із старих насиджених місць на неосвоєні землі Степової України. Цей процес значно посилювався у другій половині XVI ст., у зв'язку з запровадженням Люблінської та Брестської уній. Небезпека татарських нападів примушувала нових поселенців не заглиблюватися далеко у відкриті степи, а триматися ближче порубіжних замків, об'єднуватися в козацькі загони, щоб таким чином врятувати себе та свої домівки. Але заведення польським урядом з 70-х рр. XVI ст. козацьких реєстрів призвело до розколу в українському козацтві й утворення Низового Війська Запорозького, зведення за порогами його укріпленого центру – Запорозької Січі” [97, с. 23].

Процес продовжувався і у XVII ст. Козацький військовий захист територій створював відчуття безпеки і сприяв подальшому заснуванню нових поселень на південь від Орелі й Тясьмину, від Дону й Сіверського Дінця – на сході, до Південного Бугу й Синюхи – на заході, а на півдні до Дніпровського лиману й узбережжя Азовського моря [97, с. 23]. Варто додати, що окрім розселення цивільного населення, козаки часто засновували зимівники, окремі з них переросли у хутори чи села.

Утворення Гетьманщини сприяли подальшому переселенню з щільніше заселених територій на менш освоєні, а явище займанщини особливо активізувалось на незаселених частинах Лівобережжя та на Слобожанщині. Звільнення селян від панщини, можливість працювати на своє власне господарство – приваблювало та й взагалі, утворення вільних військових сіл та містечок можна вважати феноменальним явищем для тогочасного світу. Історики зазначають, що військова агресія сусідів та зрада союзників після смерті Б. Хмельницького посилила та ускладнила міграційні процеси. Їхні напрямки були спрямовані із заходу на схід та з півночі на південь.

Вічний мир (1686 р.) оційно став документом, який зрадив попередні домовленості Гетьманщини з правлінням сусідніх країн. Після цього договору українські землі були розділені між Річчю Посполитою та Московським царством. Глобально, тенденції природного відтворення населення продовжують залишатись такими ж, як і були за часів Київської Русі та Литовсько-Руської держави. Людність через високу екзогенну смертність зростає повільно, а сільське населення значно переважає міське.

Після трьох поділів Польщі ще більша частина земель сучасної України була приєднана до Російської імперії. Галичина перейшла до складу Австро-Угорщини. Так як політика цих двох імперій мала відмінності – це відображалось частково і в розселенні населення.

У контексті поселенської мережі окупація українських земель двома імперіями передусім впливала на адміністративно-територіальний устрій. На території, які були приєднані до Російської імперії ще до поділу Польщі – ліквідували козацький адміністративний поділ на полки та провели губернську реформу.

Більшість населення продовжувала проживати в селах. Найменш заселеними залишались південні території, які і далі колонізувались, здебільшого українцями. Однак експансія московської влади та імперіалістична

політика прагнула порушити етнічну ідентичність. Починаючи з XVIII ст. міграційна політика набула особливого розмаху. Її суть полягала у заселенні представників інших етнічних спільнот. В результаті виникли військово-землеробські поселення сербів, волохів, молдаван, болгар, а у XIX ст. сільські поселення німців. Німецькі колоністи розселяючись у південних регіонах та на Волині засновували хутори. Попри плани імперіалістичної влади, прибуле населення не асимілювало місцевих, а часто, навпаки, українізовувалось. В українських наукових джерелах повідомляється, що у кінці XVIII ст. українські степові території населяло біля 1 млн осіб, які розселялись приблизно у 2,5 тис. поселень [97, с. 74].

Станом на 1776 р. у Галичині налічувалось 6395 сіл, хоч чітку лінію між малими містами та селами на той час складно провести, але за окремими історичними джерелами лише 12,8% населення проживало у містах. Буковина адміністративно на той час належала до Галичини. Варто згадати факт, що з кінця XVIII ст. до 1830-х рр. на землях сучасної Чернівецької області австро-угорська влада ініціювала німецьку колонізацію. Після скасування кріпосного права – велика частина земель продовжувала залишатись у власності поміщиків. За цей період колоністи створили 19 поселень [5].

Безумовно покращили соціально-економічне становище скасування кріпацтва (реформи Франца Йосифа 1770-х–1780-х рр. та 1848-го р. Фердинанда I). Попри свою прогресивність вони мали окремі недоліки та прогалини. Майже половина земель залишались у власності поміщиків, а висока ціна землі ускладнювала, інколи робила неможливим процес їх викупу. Через це поширювалось дроблення селянських господарств та малоземелля селян. Також невизначене питання з пасовищами та лісами, так звані сервітути, через зловживання поміщиків накладали додаткове фінансове навантаження на селян. З часом цей стан спричинив трудову міграцію селян на захід Австро-Угорської імперії та еміграцію до Канади, США, Бразилії. Попри міграційне скорочення,

чисельність населення у сільській місцевості зростала завдяки природному відтворенню. Через розвиток промисловості, рівень міграцій до міст – підвищився, частка міського населення станом на 1880 р. становила 18% [5].

Етнологи, аналізуючи культурно-побутове життя на українських землях, подають інформацію і про планувальний характер сіл того часу. Більшість поселень таки залишаються безсистемними, у долинах малих річок та в балках розташовуються рядові поселення. Радіальні села найчастіше були давніми торгово-ремісничими центрами. Також майже по всій території зустрічаються поселення з вуличною забудовою (на Поліссі такі виникли ще давніше, через розростання з дворищ). Села, засновані у XIX ст. все частіше будуються або перебудовуються за конкретними планами, так виникли квартальні поселення [126].

Оцінити щільність заселення територій у другій половині XIX ст. можна за допомогою карти В. М. Кубійовича. Тут автор не розділяє населення за типом поселень, але враховуючи, що рівень урбанізації, попри наростання її темпів залишався низьким, то за цією картою можна зрозуміти тенденцію сільського розселення. На картосхемі “Густота людності в 1860 р.” та за описом автора спостерігаємо найвищу щільність населення в смузі Лісостепу. Також помітний контраст у середній смузі між заселенням Галичини, Правобережжям та Лівобережжям. Полісся та Степ мають нижчу щільність населення. Серед регіонів Полісся дещо більшою густотою вирізняється Чернігівщина, де знаходяться відносно родючіші ґрунти та й історично ці землі були вагомим центром за часів Київської Русі та козацької доби. Сухий Степ (південь сучасної Херсонської області) та Донбас – території з найменшою щільністю. Інтенсивне заселення Донбасу розпочнеться пізніше та відбуватиметься у більшій мірі через зростання міської людності [69, с. 82].

У кінці XIX ст. розпочався перша фаза демографічного переходу [113, с. 9]. Розвиток медицини знизив рівень смертності, а населення все ще зберігало

традиційний тип планування сім'ї, тому, попри від'ємне міграційне сальдо людність сільських поселень зростала.

Фактично до кінця XIX ст. характер сільської поселенської мережі ми можемо окреслювати лише в загальних рисах, без детального аналізу розселенських параметрів. Основними чинниками, які впливали на заселення територій було: поєднання природних умов (які приваблювали землеробське населення та коригували характер заселення) з політичними (війни, примусові міграції) та соціально-економічними тенденціями кожного окремого періоду. Демографічний фактор в частині природного відтворення населення діяв однаково. Для населення України характерним був другий тип відтворення, суттєво переважала екзогенна смертність. Від цього і залежала поселенська мережа, адже під час воєнних дій, загарбники знищували цілі поселення. В частині механічного руху населення – суттєвий вплив на розселення здійснювався через міграції та освоєння нових територій.

Сконцентруємо увагу на трансформації поселенської мережі у XX ст. Цей час, для аналізу розселенських тенденцій та чинників, можемо розділити на періоди: до Першої світової війни, який входить в історичні межі Нового часу; Перша світова війна та повоєнний період до 1939 р.; Друга світова війна та повоєнний період до 1980-х р.

Так, як спочатку XX ст., українські землі були окуповані Австро-Угорською та Російською імперіями окремі розселенські тенденції відрізнялись. На формування поселенської мережі Наддніпрянщини вплинула Столипінська реформа. Її вплив позначився зростанням еміграції українців до азійської частини Російської імперії та збільшенням чисельності хуторів. Варто додати, що географія наслідків земельної реформи на українських землях не була однорідною. Ситуація відрізнялась, як між тогочасними губерніями, а в окремих випадках і в межах губернії. Причинами таких відмінностей були “дореформенні” форми власності на землю (переважання подвірної форми землевласності), стан

заселеності регіону, соціально-економічні умови. За даними істориків, подвірна форма власності становила: на Поділлі — 94,6%, на Волині — 77,9%, на Київщині — 83,3%, на Полтавщині — 84,1%, на Чернігівщині — 48,3%. У Південних губерніях, таких як Херсонська й Катеринославська, формально переважало общинне землеволодіння, яке не було передільним і переходило в звичайне подвірне землекористування. [92, с. 178]. Найбільшу кількість хуторів, через викуп земель було створено в південних губерніях: Таврійській, Катеринославській та Херсонській. В межах давньозаселених земель (особливо північні регіони та Лівобережжя) населення не активно переходило на нові хутори [21]. Більшість земель залишалась у власності поміщиків, а Селянський банк з кредитною ставкою та вартість родючих земель не були доступними для всіх. Такі умови стимулювали міграцію населення до азійської частини Російської імперії, що негативно вплинуло на соціально-демографічний потенціал територій-донорів мігрантів, а саме, Чернігівську, Полтавську, Харківську губернії.

Загалом, столипінська реформа мала неоднозначний вплив. Дослідники дають їй різну оцінку. Хутори – це давня форма поселень, яка була характерна для українського суспільства у всі часи. Вони були своєрідними прототипами фермерських господарств. Однак, не все населення було готовим до такої форми поселення через його логістичні недоліки: складність доступу до освітніх та церковних закладів.

Для порівняння, відміна кріпосного права на Галичині, ще у XIX ст. з подальшими реформами не спричинила створення нових малодвірних поселень. Зокрема через те, що сільська місцевість цього регіону була достатньо щільно заселена (бракувало не заселених земель), та і політика Австро-Угорської імперії не стимулювала ці процеси.

Перша світова війна принесла значні людські втрати людності як міст так і сіл. Особливо постраждали поселення, які знаходились на межі з лінією фронту. Цей період можна вважати часом динамічних історичних змін. Україна мала

здобутки: створення УНР, ЗУНР, проголошення їхньої злуки, створення Директорії. Однак, успіх не вдалось втримати та українські землі опинились під радянською окупацією СРСР, Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії.

Так, як українські землі на той час вже були заселені та освоєні повністю, основні шляхи трансформації сільського розселення відбувались вже на наявній сільській поселенській мережі. Найбільше вплив здійснювався через основні чинники: зміну людності (через природний приріст/скорочення, міграції, та соціальні катастрофи, які посилювали екзогенну надсмертність населення), політико-адміністративні рішення, соціально-економічні тенденції. Вплив на міграційні тенденції мала індустріалізація, яка посилила урбанізацію.

Адміністративно-територіальні зміни також позначились на сільській поселенській мережі. За часів більшовицької окупації в межах УРСР було проведено декілька адміністративно-територіальних реформ. Одним з перших стало рішення 1923 р. про створення адміністративних районів. Новостворені 706 районів фактично замінили та укрупнили ліквідовані волості (1989 одиниць). Вони стали ланкою між населеним пунктом (сільською радою) та тодішніми округами. Ці нові адміністративні утворення впливали на соціально-економічний розвиток. Впродовж декількох наступних років аж до 1957 р. чисельність районів коливалась: зростала, скорочувалась, знову зростала. У 1957 р. розпочались політика нового укрупнення, про яку буде згадано нижче [4, с. 274].

Щодо сільських рад, то вони створювались більшовиками ще з 1918 р. навіть у найвідаленіших селах окупованих територій, з метою контролю населення та поширення пропанди. Початковим критерієм створення ради була кількість населення не менше 1000 осіб. У 1920 р. кількість рад становила біля 15000, а у 1923 скоротилась до 9307 одиниць. У подальшому їх чисельність знову зростала аж до 1954 р. [4, с. 285–287].

А. І. Доценко у своїй монографії розмістив таблицю “Динаміка сільського населення України у 1-й чверті ХХ ст.”. З статистичних розрахунків даних

кількості поселень, людності та щільності населення у 1897 р. та 1926 р. спостерігаємо найвищу щільність населення у Лісостеповій смузі, близьку до середнього на Поліссі та найнижчу у Степу. Однак вектор розселенських тенденцій дещо інший. За даними таблиці укладеної автором за вказаний період зростає людність та кількість поселень у Лісостепу. У Степу кількість сільських населених пунктів знижується, а ось людність зростає. Це свідчить про укрупнення поселенської мережі. Хоча рівень середньої людності поселення Степу ще не досягнув такого значення як у Лісостеповій смузі. На Поліссі, кількість поселень скорочується. Особливо варто звернути увагу на суттєве скорочення сільського населення Полісся, яке у Лісостепу та Степу зростало, а у цій смузі знизилось з 8,8 млн до 2,5 млн осіб. Це пояснюється міграціями селян південніше (у зону Лісостепу чи Степу) або за межі УРСР. Вагомою поправкою до таких даних є методика розрахунку. Статистична інформація 1897 р. облікує хутори, як окремі поселення. А у 1926 р. хутори не рахували окремо, а приписували до ближніх сіл. Тому чисельність поселень всіх регіонів скоротилась насправді у менших масштабах, хоча можемо простежити початки політики укрупнення [49, с. 36].

Населення Галичини, Волині, Буковини та Південної Бессарабії зростало згідно з тодішнім демографічним тенденціям. Населення УРСР періоду до 1939 р. зазнало надзвичайного скорочення через політику червоного терору, примусову колективізацію та Голодомор 1932–1933 рр. Комуністична влада пробувала частково приховати колосально великі втрати українського сільського населення, заселявши російських мігрантів. В результаті Голодомору зникали цілі села. За даними Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи найвищі втрати через надсмертність були у Київській, Харківській, Вінницькій, Дніпропетровській, Одеській областях за тогочасним поділом [18, с. 93–95]. Штучний голод завдав колосальних людських втрат і у такий спосіб порушив процес демографічного переходу населення та підірвав демографічний потенціал

сільських територій. Наслідки порушення статево-вікової структури у селах будуть відчутні і в наступних історичних періодах.

Загальні демографічні втрати на сучасній території України за 1932–1934 рр., за оцінкою демографів, становили 4,9 млн осіб, у тому числі і через колосальне зниження народжуваності – 0,9 млн осіб [113, с. 10].

Російська влада цільово намагалась знищити українське село. Особливу увагу більшовики приділяли ліквідації хуторів, які вважались ще з 1929 р. “серйозною перешкодою для розвитку колективних форм господарювання”. Цей тип поселень намагались ліквідувати через бажання ще більше прив’язати та контролювати сільське населення. Окремі хутори почали ліквідувати примусово, а в окремих жителі самостійно, але через тиск переселялись до більших сіл. Попри заборони, через дуже низьку зарплату (або натуральну оплату), яка безумовно не дозволяла селянам та їх сім’ям належно забезпечувати базові потреби в харчуванні, створюються і нові хутори, які дають більшу можливість займатись присадибним господарством. За період 1933–1934 рр. в УРСР було створено 9842 нових хутори. Тобто одночасно поєднувались два процеси: створення нових хуторів та ліквідація давніших на різних територіях УРСР. Особливо активізувалась політика ліквідації хуторів у 1938 р. Згідно з планами переселенського бюро Наркомзему СРСР підлягали ліквідації 5100 хуторів на Київщині, 1384 – Чернігівщині, 13806 – на Житомирщині, 2111 – на Вінничині, 100 – на Миколаївщині, 3139 – в Кам’янець-Подільській окрузі. Вже у 1939 р. загалом по УРСР було зселено жителів з 12 тис. хуторів [10, с. 41–45].

У результаті Другої світової війни зазнали повного або часткового знищення 28 тис. сільських поселень України. Великих руйнувань зазнали села західних областей, зокрема на Волині 519 сіл було знищено, та на північному-сході (у Чернігівській області – 440) [84, с. 355].

Чисельність населення має вагомий вплив на процеси трансформації поселенської мережі. Інформацію про тенденції в стані зміни

демографо-розселенських тенденцій у 1926–1958 рр. подає В. М. Кубійович. За цей часовий проміжок: знизилась загальна кількість сільського населення та його частка, порівняно з міським, зросла сільська людність лише у Закарпатській, Чернівецькій областях та Криму. Суттєво знизилась сільська людність Лівобережжя та південно-східних областей, на Донбасі села індустріалізуються та в окремих випадках переростають у міста. Найбільше скорочення населення на Лівобережжі та Правобережжі, як припустив В. Кубійович, зумовлене найвищими сумарними втратами цього регіону через Голодомор 1932–1933 рр. та Другу світову війну. Високі людські втрати Полтавської, Черкаської, Київської, Житомирської та Вінницької областей підтверджують вже згадані вище розрахунки в межах тогочасного адміністративно-територіального поділу, які виконані науковцями Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи [69; 14, с. 99].

З 50-тих рр. розпочався новий виток кампанії з укрупнення районів. Вектор політики не був однозначним: багато районів розформовувалось шляхом їх приєднання до більших, але створювались і деякі нові райони. В результаті загальна кількість сільських районів зменшилась. У 1962 р., через політику розширення та зростання чисельності радгоспів, з 604 залишився 251 район. Така ситуація суттєво погіршила становище сільського населення, райони укрупнились, але розподіл повноважень не змінився. Траплялись ситуації, в яких з села до райцентру необхідно було добиратись 2–3 дні. Інколи село знаходилось на протилежному від адміністративного центру боці річки і це фактично позбавляло можливості добратись до нього. В результаті для значної частини населених пунктів ускладнився доступ до соціальних, освітніх послуг та деяких побутових товарів. Історик О. В. Андрощук зазначає, що особливо укрупнення адміністративних районів позначилось у поселеннях Чернігівської, Сумської та Волинської областей. В результаті це посилювало відтік сільського населення до міст. Реформа показала свою неефективність, тому після 1965 р. почали

створювати додатково нові райони і станом на 1971 р. на території УРСР налічувалось 476 сільських районів. Аналізуючи історію адміністративно-територіальних реформ в УРСР можна зробити висновок, що у цьому питанні не було визначеності, творився безлад і тодішня влада не могла знайти оптимальних рішень через ідеолого-політичні завдання. Також в 50-х роках розпочалось укрупнення сільських рад. Спочатку 1954 р. налічувалось 16 654 сільські ради, їх кількість скоротили до 11 686 наприкінці цього року. Також у 50-х продовжувалась політика ліквідації хуторів. Але тепер вона більше зачепила західні регіони. Станом на 1959 р. на українських землях залишилось біля 7 тис. хуторів [4, с. 284–290].

В період з 50-х і аж до 70-х активно велось будівництво ГЕС на Дніпрі, внаслідок якого було виселено населення сотні дворів та затоплено багато сіл. Зараз складно встановити точну кількість затоплених та підтоплених поселень. Краєзнавці такі втрати від будівництва усього каскаду (тобто з врахуванням затоплення Київським водосховищем) оцінюють від 2000 до понад 3000 сільських поселень [24, с. 221–222].

У статті “Зміни в стані населення української РСР у 1959–1969 рр.” В. М. Кубійович описуючи демографічні тенденції цього часу вказував, що сільська людність продовжувала зменшуватись через міграції сільського населення (втрати від якого не міг покрити природний приріст) та переведення окремих сіл до категорії міст. Щодо останніх, то за одинадцять років 166 сіл отримали статус міста чи селища міського типу. Окрім зниження сільської людності в більшості регіонів України через механічне скорочення вже у цей період на Лівобережжі (авт. Чернігівська, Полтавська, Сумська) зафіксовано найнесприятливішу динаміку природного руху та порушення статево-вікової структури. Про найбільше скорочення чисельності сільського населення цього регіону автор інформував описуючи період 1926–1958 рр. Причиною цього, окрім міграцій, були колосальні екзогенні втрати через Голодомор 1932–1933 рр. та

Другу світову війну. Схожі тенденції на Правобережжі – Вінницька, Житомирська, Кіровоградська, Черкаська, Хмельницька області. Зростає чисельність сільського населення лише на Закарпатті та у Криму [69, с. 111–129].

У 60–80-х рр. активізувалась політика “неперспективних сіл”, хоча її початок припав на 50-ті. Вона базувалась на описаній в попередньому розділі утопічній концепції “реконструкції поселенської мережі”, згідно з якою неперспективними вважались села, людністю менше 200 осіб. В межах УРСР таких налічувалось приблизно 18 тис. поселень. [48, с. 57]. Неперспективні села позбавлялись будь-яких фінансувань, в результаті там занепадала освітня, медична, транспортна та торгівельна інфраструктура. Молодь була змушена покидати такі населені пункти, що ще більше підірвало демографічний потенціал територій. Окрім заєпаду, окремі села ліквідовувались шляхом їх приєднання до більших сіл або населення виселяли до інших населених пунктів. За період 1961–1979 рр. кількість українських сіл скоротилась на 12,6 одиниць [89, с. 174]. Ймовірно це число враховує і кількість затоплених сіл через будівництво ГЕС на Дністрі. Географічно низька середня людність поселень була характерна для північних та північно-східних областей України, тому потенціал саме цих територій був підірваний найбільше. Для сільської молоді Чернігівщини, Сумщини та Полтавщини міграційними центрами стали міські агломерації Києва та Харкова. Політика “неперспективних сіл”, передбачала розвиток і окремих “перспективних” показових поселень. Однією з особливостей їх перепланування було створення багатоповерхової житлової забудови, яка, як зазначають сучасні архітектори, абсолютно не відповідала способу життя у сільській місцевості та створювала на той час логістичні труднощі [22, с. 114]. СРСР не зміг профінансувати перетворення навіть четвертини з запланованих показових сіл.

У 1970-му р. частка міського населення (54,5%) явно перевищила частку сільського населення (45,5%) [112, с. 158]. Урбанізація та демографічний перехід у ХХ ст. завдали значного впливу на сільське розселення. Окрім фізичного

знищення комуністична влада вдавалась до інформаційних методів. Партійний режим поширював у суспільстві думки провінційності та безперспективності села, що ще більше стимулювало міграційні процеси. Постійний від'ємний механічний приріст порушував статево-віковий баланс поселень, так як молодь більш міграційно активна. Результат цього процесу відобразився 1979 р. від'ємним природним приростом у сільській місцевості [89, с. 176]. Форсована урбанізація впливала негативно і на демографічні тенденції УРСР загалом. Жителі сіл, для яких характерні більші сім'ї, переїжджали у міста, де зіткнувшись з питанням пошуку житла, різко переходили до малодітної моделі планування сім'ї.

У 80-х р. чисельність сіл продовжувала скорочуватись, хоч частково політику укрупнення та неперспективних сіл було згорнуто. Механізм знелюднення сільських поселень, на жаль вже було запущено. Додатково на скорочення сільської поселенської мережі мав вплив катастрофи на Чорнобильській АЕС у 1986 р.

Станом на 1991 р., на час проголошення Україною Незалежності, сільську поселенську мережу формували 28845 села, які адміністративно підпорядковувались 9211 сільській раді. Сільське населення налічувало 16 859 200 осіб [86].

Зміни структури сільського розселення визначались значною мірою територіально-політичною зміною. Відповідно, основні періоди трансформації сільського розселення відповідають історичні етапам, що зазначено у Додатку Б. Зараз ми також переживаємо вплив політичних, соціальних, економічних та демографічних важелів на розселенські процеси. Так як вони діють на момент проведення дослідження, то розглянемо їх у наступних розділах. У роботі проводиться аналіз трансформації поселенської мережі України в період демографічної кризи, яка охопила Україну загалом. Тому за базовий стан взята поселенська мережа 1993 р.

Висновки до Розділу 2.

1. На характер сучасного розселення сільського населення впродовж його розвитку має вплив: природний, історичний та суспільний чинники. Природа здійснювала вагомий вплив на характер заселення території, який завжди взаємодіяв з особливостями історичних періодів, а саме у питаннях забезпечення базових потреб людини: безпеки, їжі та води. З часом потреби розширювались, а вплив технічного прогресу зменшував залежність від природного середовища. Однак, через специфіку зайнятості сільського населення ще у ХХ ст. було відчутне значення родючості ґрунтів у характері заселення сільської місцевості. Сучасний вплив ландшафтів можна простежити у: архітектурно-планувальному типі поселень, щільності заселення та поселенської мережі, особливості вирощуванні с/г культур.

2. Історичний чинник – це впливи минулих епох, під якими розуміємо комплекс демографічних, соціальних, економічних та політичних умов історичного минулого. Як засвідчив ретроспективний аналіз, основні етапи історичних змін сільського розселення відповідають періодам територіально-політичного розвитку України. Найбільший вплив на теперішній стан сільської поселенської мережі мали події ХХ ст., коли людність регіонів України зазнала різних політичних репресій та утисків, що відобразилось і у соціально-економічному становищі сучасної сільської місцевості. Сільське населення зазнало великих втрат і через міграції та фізичне знищення населення. Також помітний вплив на сільську поселенську мережу мали деякі економічні реформи, зокрема, столипінська, та адміністративно-територіальні перетворення.

3. В процесі індустріалізації та урбанізації надзвичайно сильного удару сільській місцевості завдала політика неперспективних сіл, яка проводилася не лише через адміністративні заходи, але й через нав'язування суспільству думки про відсталість та неперспективність сільської місцевості. Окрім того, що це суттєво посилює міграційний відтік населення, жителі сіл при переїзді у місто

максимально намагались приховати своє походження та асимілюватись. Вже при переході на ринкові умови ідея неперспективності сільської місцевості суттєво підірвала інвестиційну привабливість для малого і середнього бізнесу. У сучасному українському суспільстві ще зберігся цей хибний стереотип, але є сподівання, що з часом він викориниться.

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНА СТРУКТУРНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОЇ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ УКРАЇНИ ТА ТЕНДЕНЦІЇ ЇЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УМОВАХ ДЕМОГРАФІЧНОЇ КРИЗИ

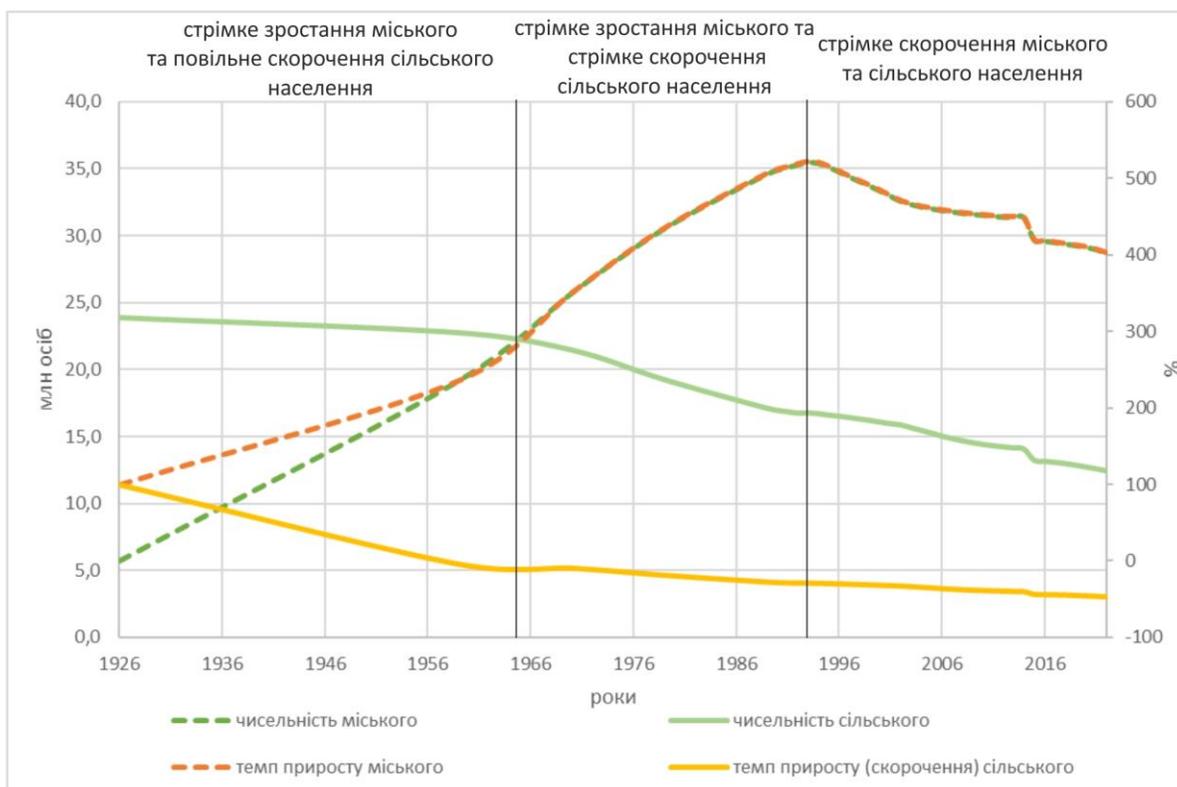
3.1. Демографічна ситуація в сільській місцевості

Людність є основою кожного постійного поселення. Зміна чисельності населення може призводити до розвитку, розширення або, навпаки, до скорочення та занепаду населеного пункту чи цілої мережі. А такі зміни відбуваються безпосередньо внаслідок процесів природного та механічного руху населення.

Природний приріст (скорочення) населення є результатом процесів народжуваності та смертності, а сальдо міграцій – різницею між еміграцією та імміграцією. Сучасний характер цих процесів є наслідком соціально-демографічної історії, і він зараз продовжує змінюватись під впливом сучасних демографічних та інших суспільних трендів.

Зниження чисельності населення на певній території окреслюється таким терміном, як депопуляція. Впродовж історії вектор зміни людності територій був спрямований переважно на плавне зростання. Однак, в окремих історичних періодах спостерігалось і суттєве скорочення через екзогенну надсмертність або міграції. З кінця XIX ст. до кінця XX ст. Україна пройшла демографічний перехід до сучасного типу відтворення населення, для якого часто характерне зниження людності через переважання смертності над народжуваністю.

В Україні кількість населення скорочується в дуже великих масштабах: з 1993 по 2018 р. міське населення зменшилось на 17,2%, а сільське – аж на 22,4%. З 2018 по 2020 рр. скорочення продовжилось і становило 0,8% у міській та 1,9% у сільській місцевості. На рис. 3.1. помітно історичні тенденції описані ще у попередньому підрозділі.

**Рис. 3.1. Зміна чисельності населення України з 1926 по 2022 рр.
(побудовано за даними: [86])**

Зменшення людності в окремих сільських поселеннях може дійти до стану їх повного знелюднення. Прямою причиною сучасного зниження чисельності населення є від'ємний природний приріст та порушення процесів природного відтворення населення. Таке явище у сучасній науці називають демографічною кризою. На рис. 3.2 помітно, як у 1989 р. загальне скорочення сільського населення було зумовлене міграцією, а вже у 1993 р. та наступних роках на його формування у більшій мірі впливає від'ємний природний приріст.

Детальніше поняття демографічної кризи означено Шевчуком П. Є., який вважає, що демографічна криза в Україні проявляється глибокою деформацією процесу природного відтворення людності через низький рівень народжуваності, порівняно низьку тривалість життя (відносно сучасних світових стандартів),

погіршення якості здоров'я, освіти та інших соціальних характеристик населення [135, с. 49].

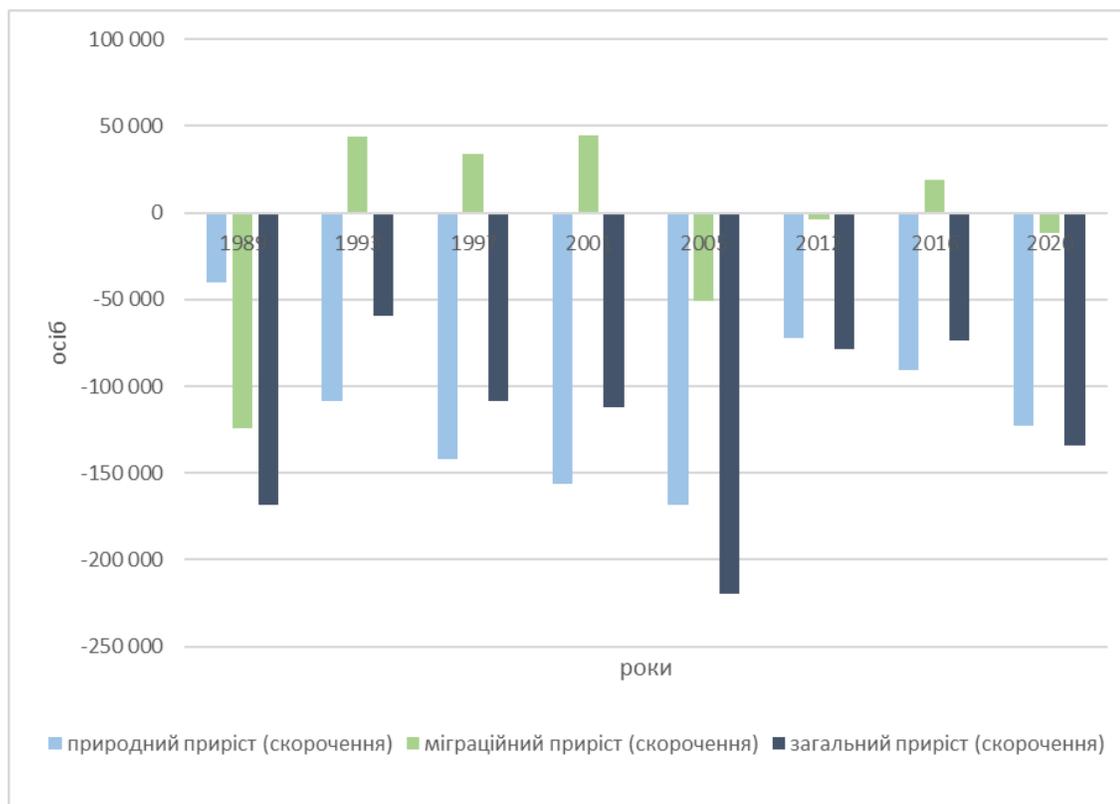

Рис. 3.2. Загальний приріст сільського населення України та складові його формування

В Україні масштаб депопуляції має значні територіальні відмінності. Темпи скорочення сільського населення, порівняно з міським у 1993–2018 рр. набагато вищі практично у всіх областях, окрім Закарпатської (де сільська людність навіть зростає) та Херсонської області (рис. 3.3).

Також на рис. 3.3 ми спостерігаємо найбільше скорочення людності у Чернігівській області, майже на половину, (-41,5%), водночас у Закарпатській області населення сіл зросло на 5,5%. Відповідно існує потреба проаналізувати окремі демографічні показники, щоб зрозуміти особливості демовідтворювального процесу в окремих регіонах і з'ясувати їхній вплив на поселенську мережу. Попри те, що зареєстрована чисельність сільського населення знижується через

від’ємний природний приріст, міграційний рух як впливав, так і продовжує впливати на сільську людність.

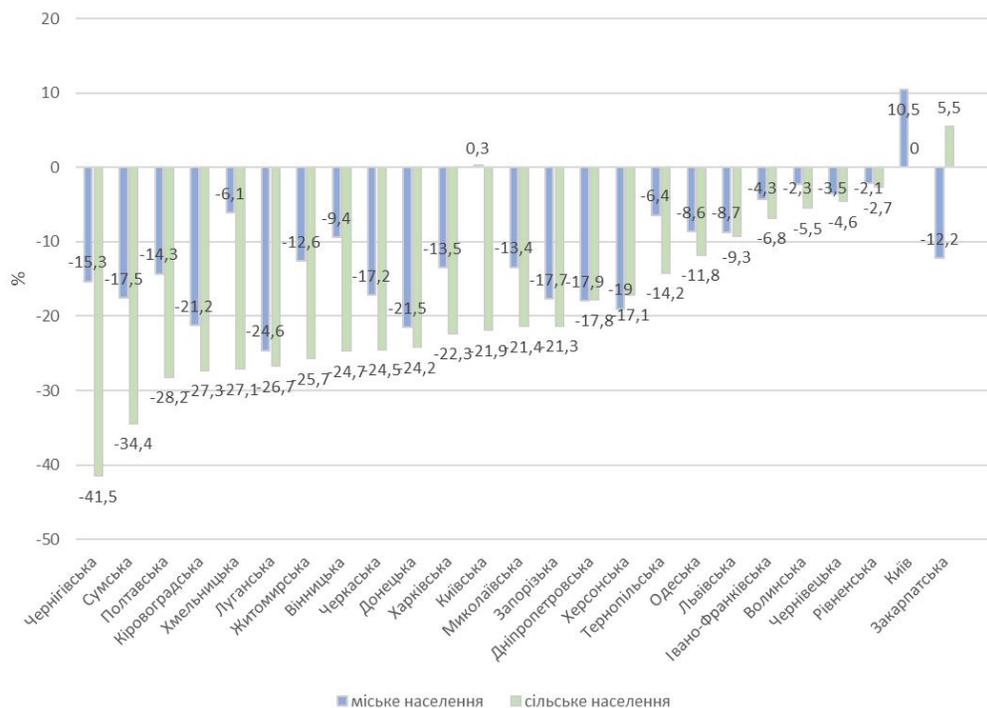

Рис. 3.3. Темп приросту (скорочення) у 1993–2018 рр. за типом поселень (побудовано за даними: [86])

Статеві-вікова структура населення відображає тип його відтворення. Також за нею можна простежити окремі аспекти демографічної історії та спрогнозувати майбутні демографічні тренди. У ХХ ст. в роки соціальних катастроф різко знижувалась народжуваність. Пізніше покоління, народжене в цей час, входячи в репродуктивний вік формувало наступне нечисельне покоління. Так і виникли провали в статеві-віковій структурі України [136, с. 44].

На рис. 3.4 помітно, що вікові надщербини, зумовлені соціальними катастрофами ХХ ст., зберігаються.

Згідно з сучасною демографічною теорією, вікова структура населення та статеві співвідношення в кожній з вікових груп зараз є одним з визначальних факторів впливу на демовідтворювальні процеси. Тому для подальшого розуміння

регіональних відмінностей показників народжуваності та смертності спочатку проаналізуємо регіональні особливості статево-вікової структури сільського населення України.

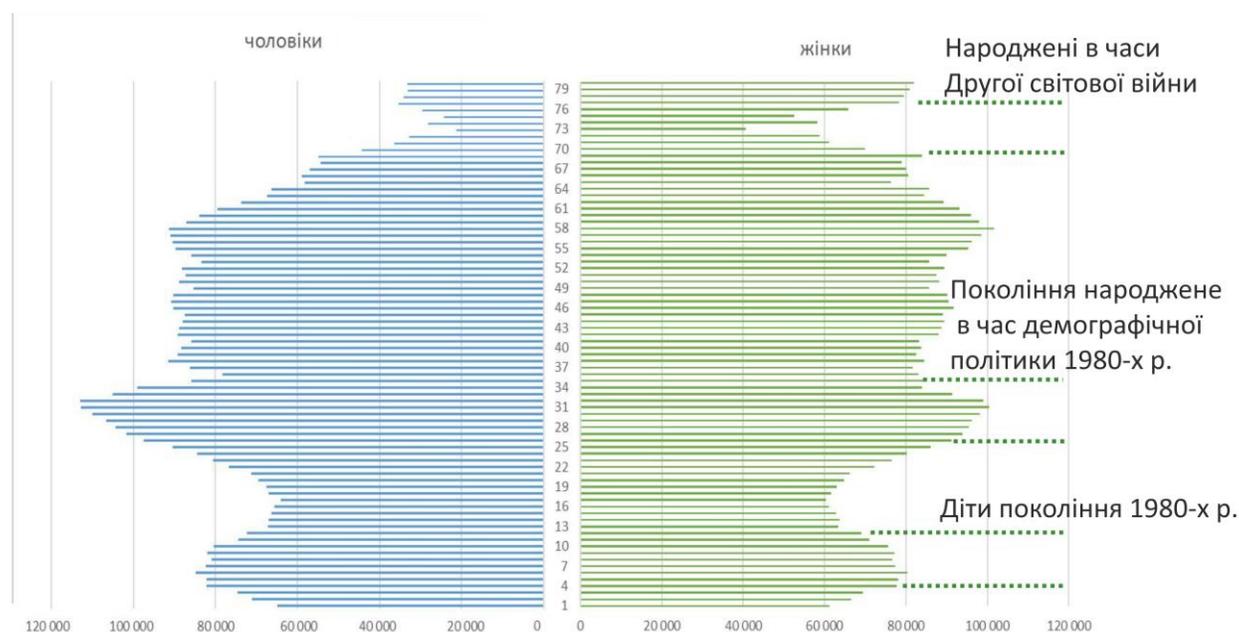

Рис. 3.4. Статево-вікова структура сільського населення України, 2018 р. (побудовано за даними: [86])

В попередніх апробаціях результатів дослідження було опубліковано діаграми за основними віковими когортами населення (Додаток В). Їх значення полягає у візуальному співставленні часток когорт: “молодої” від 0 до 15 років з “старшою” понад 60 років. Адже зрозуміло, що найчисельнішою буде група від 16 до 59, яка охоплює найбільший віковий діапазон. Переважання частини молодшого населення, порівняно з когортою населення старше 60 років, спостерігається у більшій частині районів Волинської (окрім Горохівського, Іваничівського, Локачинського, Шацького), Закарпатської (у Виноградівському, Іршавському, Міжгірському, Мукачівському, Перечинському, Рахівському, Свалявському, Тячівському, Ужгородському, Хустському районах), Рівненській, Чернівецькій (у Вижницькому, Герцаївському, Глибоцькому, Путильському, Сторожинецькому) областей. Відповідно, ці території помітно мають кращий

демографічний потенціал. У порівнянні з іншими районами, особливо висока частка молодого населення наявна у Рокитнівському районі Рівненської області. Також переважання молодшої вікової групи над старшою фіксується у окремих районах Львівської (Жовківський, Яворівський та гірські Сколівський, Турківський райони), Івано-Франківської (Богородчанський та гірські Надвірнянський, Верховинський, Косівський райони) та Тернопільської (Бучацький та Кременецький райони) областей. Райони областей Причорномор'я (Одеська, Миколаївська, Херсонська) зберігають незначне переважання вікової групи 60 і старше над групою 0–15, а в окремих районах, з невеликим відривом, частка молодого населення більша за часткою старшого 60 років. [130, с. 26]

Протилежна ситуація, тобто найбільше перевищення вікової когорти старшої (понад 60 років) над молодшою (0–15 років) наявне у районах Чернігівської та Сумської областей. Менш контрастне переважання частки вікової групи 60 і старше над групою 0–15 років у Черкаській, Полтавській, Донецькій, Луганській, Кіровоградській, Запорізькій, Дніпропетровській областях. Таке ж співвідношення населення між старшою віковою групою та молодшою характерне і для Вінницької та Хмельницької областей. В окремих областях тренд вікового розподілу у районах неоднорідний. Наприклад, у Київській краще вікове співвідношення фіксується лише у Києво-Святошинському районі. Це можна пояснити близькістю до столиці, яка приваблює для населення через можливості працевлаштування та розвиток інфраструктури. У Житомирській області частка старшого населення переважає над відсотком молодшого у всіх районах, окрім Пулинського. Варто звернути увагу на контрастну ситуацію у віковому розподілі в районах Житомирської та сусідньої Рівненської областей [130, с. 26].

Переглянувши географію диференціації вікової структури, можна простежити вплив історичного чинника: території, які ввійшли до складу СРСР після 1939 р., характеризуються більш сприятливими віковими співвідношеннями сільського населення. Цю тенденцію можна пояснити радянською політикою

винищення українського села, яка проявлялась соціальними катастрофами першої половини ХХ ст. (червоний терор, Голодомори 1921–1922, 1932–1933, ліквідація хуторів, форсована індустріалізація та урбанізація, що посилили міграції молоді з сіл). Форсована урбанізація особливо впливала вродовж усього ХХ ст. на сільське населення областей, що знаходяться в зоні міграційного впливу великих міст. Також, ймовірно демографічне старіння сільського населення районів Чернігівщини зумовлене ще ранішим міграційним відтоком населення після столипінської реформи.

Відносно молодша вікова структура населення у приморських областях пояснюється тим, що тривалий час у ХІХ та ХХ ст. ці території приймали мігрантів, а також в окремих районах значна частка етнічних меншин з ширшими традиціями планування сім'ї. Зараз, через подальший міграційний відтік сільської молоді вікові диспропорції продовжують посилюватись. Причому цей процес не має межі і дуже часто ситуація має здатність до погіршення у районах з критичними показниками.

У всіх областях Державною службою статистики України фіксуються статеві диспропорції, які виявляються структурним переважаням жінок. Аналізуючи їх у сільській місцевості України, спостерігаємо логічну демографічну закономірність: у старших вікових когортах більш виражене переважання кількості жінок (рис. 3.4). Відповідно, чим вища частка старшого населення, тим більша загальна статеві диспропорція у районі [130, с. 28].

У сільській місцевості України відбувається старіння населення. Проте деякі райони виділяються кращими віковими співвідношеннями. Цей процес також підтверджують показники середнього, медіанного віку сільського населення та демографічного навантаження населенням, старшим 65 років (Додаток Г та Ґ). Окрім подальших труднощів демовідтворювального процесу, старіння населення збільшує демографічне навантаження старшими віковими групами на працююче населення. Найвищий середній та медіанний вік населення у Чернігівській,

Сумській, Луганській, Донецькій, Полтавській, Хмельницькій, Черкаській областях. Також у згаданих областях найвище демографічне навантаження: у Чернігівській (415,5), Хмельницькій (403,9), Сумській (368,3), Вінницькій (328,1), Київській (315,4), Полтавській (297,4), Луганській (321,9) Черкаській (339,4) та Житомирській (299,1). Найменше демографічне навантаження наявне у Закарпатській (175,5), Херсонській (217,8), Одеській (207,5), Волинській (222,2) областях [130, с. 28].

Показник демографічного навантаження старшим населенням і середній та медіанний вік збігаються з характером абсолютних вікових співвідношень в областях та на рівні районного поділу. Відповідно, причини диференціації цих значень тотожні з вже згаданими вище передумовами переважання молодшої чи старшої когорти на території.

Народжуваність – це найважливіша характеристика природного відновлення людності. В умовах сучасної моделі малодітної сім'ї вона, прогнозовано, є нижчою. Щодо динаміки, то на рис. 3.5 спостерігаємо хвилеподібні зміни коефіцієнта народжуваності. Своїх мінімальних значень він досягав у 2001 (8,7 ‰), 2019 та 2020 (8,5 ‰) рр. Невелике зростання народжуваності почалось з 2002 р., більш помітний стрибок розпочався у 2005–2006 рр., і зростання тривало аж до 2012 р. Ці підвищення пов'язують зі вступом у репродуктивний вік більш чисельної вікової когорти 1980-х, пронаталістичними заходами (з 2006 р.) та народженнями вищої черговості матерями тих же чисельних вікових когорт 1980-х. Серед названих чинників найвищий вплив на народжуваність першої половини 2000-х мало входження у репродуктивний вік чисельної вікової когорти, а у другій половині 2000-х мала суттєвий вплив реалізація народжень вищих черговостей під впливом демографічної політики [134, с. 25].

Щодо цілеспрямованих заходів для підвищення народжуваності варто уточнити, що вони розпочались у 2006 р. введенням одноразової допомоги при народженні дитини. Згідно з дослідженням Шевчук П. Є. пронаталістична

політика більше вплинула на народжуваність у сільській місцевості. Це свідчить, що у селах, частіше ніж у містах, економічні труднощі стають бар'єром для народження бажаної кількості дітей. Впровадження допомоги народжень вищої черговості також більше вплинули на жителів сіл [134, с. 23].

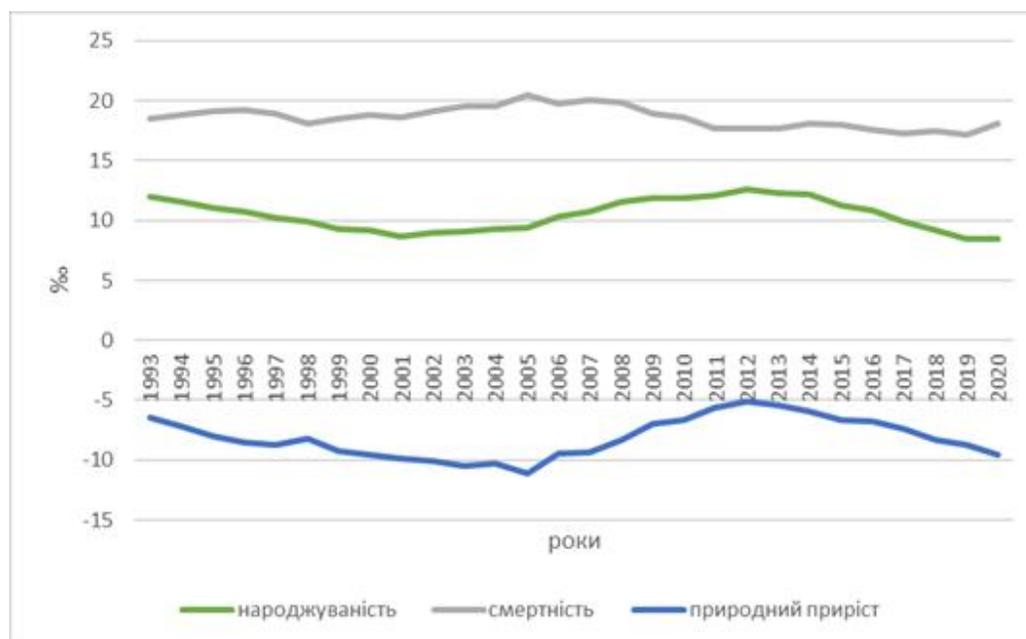

Рис. 3.5. Динаміка основних показників природного відтворення сільського населення України (побудовано за даними: [86])

У праці “Вплив демографічної політики на процеси народжуваності в Україні” І. І. Гудзеляк проаналізувала територіальні відмінності впливу цієї політики на населення. Виявлено, що темп приросту народжуваності, без диференціації за типом поселення, у період з 2001 по 2009 рр. був найвищим в АР Крим, Київській, Луганській, Донецькій областях. Якщо в Криму висока народжуваність та темпи її зростання зумовлені дітородною поведінкою етнічних меншин, то зростання темпів народжуваності в вищезгаданих областях, які характеризуються невисоким рівнем народжуваності, свідчить про сприятливий вплив демографічної політики. В областях з вищим за загальноукраїнський

показник рівнем народжуваності – темп приросту не такий значний. Це може свідчити про те, що матеріальний фактор має менший вплив на дітородну поведінку в західних областях [28, с. 126].

Динаміка народжуваності у XXI ст. та її теперішній рівень залежить від: демографічних (кількість населення репродуктивного віку, статеві-віковий баланс, шлюбна активність), медико-біологічних чинників, сучасних підходів у плануванні сім'ї, впливу соціально-економічної та політичної ситуації на дітородну поведінку населення [28, с. 122]. Варто додати, що соціальні катастрофи російсько-українська війна на сході з 2014 р., пандемія з 2020 р. та повномасштабне вторгнення росії у 2022 р. – мають надзвичайно негативний вплив на народжуваність, який буде відчутним у майбутньому. Проведене дослідження базується на даних до 2020 р. включно, тому вплив повномасштабного вторгнення наразі передбачити неможливо.

Однією з ознак, яка супроводжує сучасний тип відтворення населення є постаріння материнства. У селах процес постаріння відбувається повільніше. На рис. 3.6 ми можемо спостерігати, як з кожним роком у структурі народжуваності зростає частка народжень у старших когортах. Це відбувається і під впливом нової моделі матримоніальної і репродуктивної поведінки.

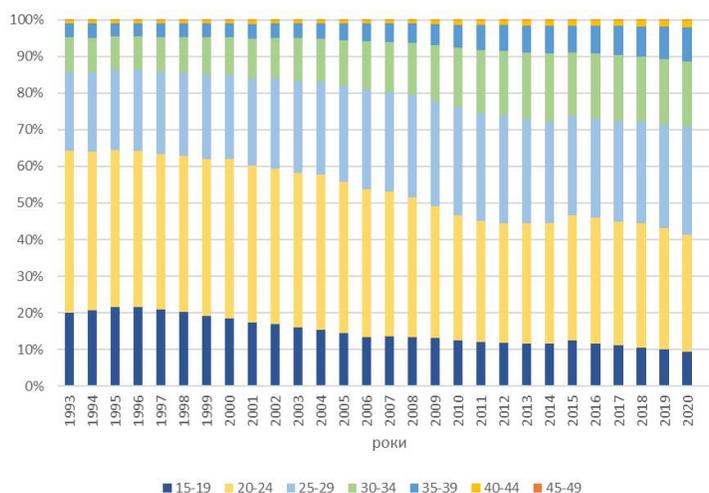

Рис. 3.6. Розподіл народжених за віком матері у сільській місцевості України з 1993–2020 рр. (побудовано за даними: [86])

Територіальну диференціацію постаріння материнства було б об'єктивніше розглянути за віком матері при народженні первістка, адже складно оцінити чи на цей розподіл вікових коефіцієнтів народження більше впливає постаріння материнства чи народження вищих черговостей більш чисельних когорт (рис. 3.7).

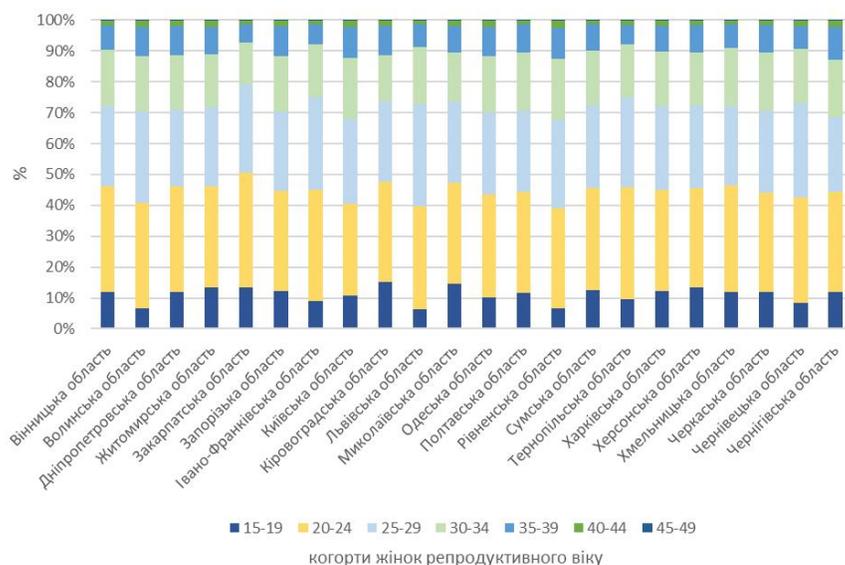

Рис. 3.7. Розподіл народжених за віком матері у сільській місцевості України за регіонами, у 2018 р. (побудовано за даними: [86])

Важливий показник для оцінки дітородної поведінки населення та рівня народжуваності – це сумарний коефіцієнт народжуваності. Він показує, скільки дітей в середньому народить одна жінка протягом репродуктивного періоду (15–49) при збереженні рівня народжуваності того року, для якого обчислені вікові коефіцієнти. Щоб населення не знижувалось в результаті природного скорочення та зберігалось просте відтворення поколінь, сумарний коефіцієнт має становити 2,1–2,2 дитини на одну жінку. Однак цей розрахунок актуальний, якщо показники смертності кардинально не зростають, наприклад під впливом соціальних катастроф, а відповідають рівню сучасного відтворення.

На рис. 3.8 фактично бачимо підтвердження того, що у сільській місцевості рівень народжуваності вищий. Криві сумарного коефіцієнта міського та сільського населення у загальних рисах мають схожу динаміку, але цей показник у містах нижчий. Досліджуючи рівень народжуваності в Україні станом на 2008 р., у колективній монографії Державного комітету статистики та Інституту демографії та соціальних досліджень зазначено, що на той час вищі значення вікових коефіцієнтів народжуваності, принаймні з 25 років, у селах є результатом народжень вищої черговості [87, с. 117]. Тобто це є логічним підтвердженням того, що у сільській місцевості жінки народжують первістків у молодшому віці, а також, того що сім'ї орієнтуються на більшу кількість дітей. На графіку (рис.3.7) помітно тенденцію зменшення різниці між рівнями сумарного коефіцієнта у містах та селах в останні роки. Це досить тривожний сигнал, що є ознакою зниження компенсаційної народжуваності вищими черговостями, ймовірного подальшого наближення до репродуктивної поведінки жителів міст, більшу вразливість репродуктивних планів сільського населення до соціально-економічних викликів.

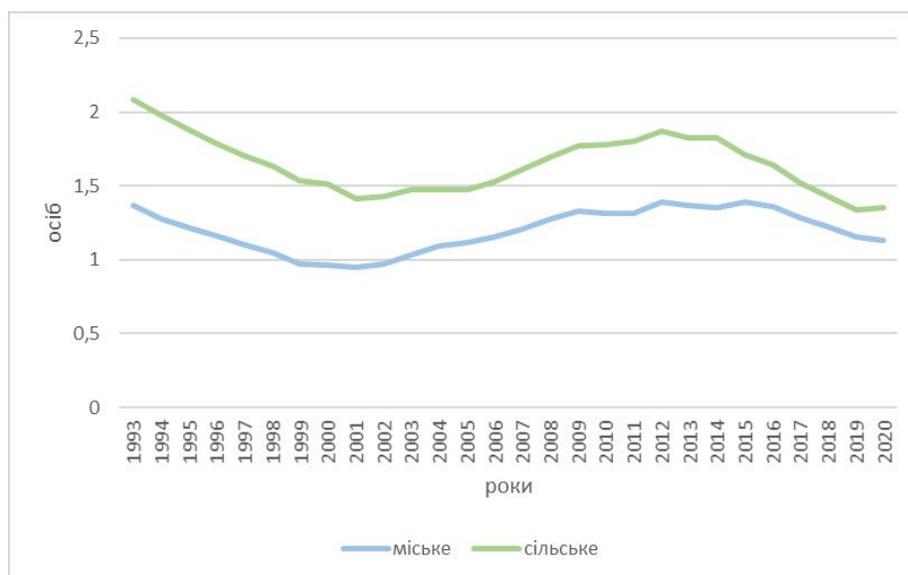

Рис. 3.8. Зміна сумарного коефіцієнта народжуваності за типом поселення, 1993–2020 рр. (побудовано за даними: [86])

На рис. 3.9 можна побачити диференціацію сумарного коефіцієнта народжуваності за регіонами. Найвищі значення характерні для західних областей, особливо помітно виділяється Волинська та Рівненська області. Далі у напрямку на схід значення показника знижується. Порушують цю тенденцію підвищені показники сумарного коефіцієнта народжуваності в Одеській та Миколаївській областях.

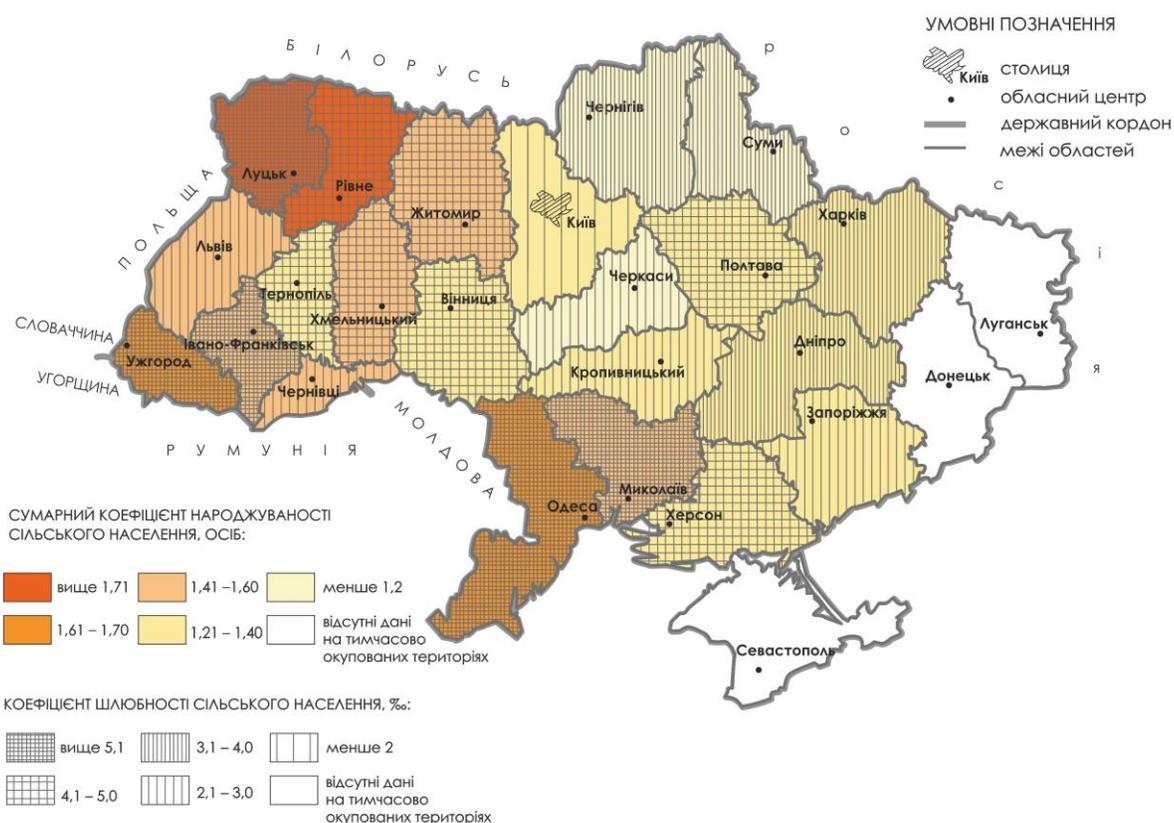

Рис. 3.9. Територіальна диференціація сумарного коефіцієнта народжуваності та коефіцієнта шлюбності сільського населення України, 2018 р. (побудовано за даними: [86])

У 2008 р. під час проведення державного соціологічного дослідження “Сім’я і діти, 2008” найвища запланована кількість дітей характерна для населення Тернопільської, Волинської, Рівненської, Івано-Франківської, Київської областей

та АР Крим. Найнижчий показник запланованої кількості дітей у Дніпропетровській, Харківській та Вінницькій областях. Хоч дані опитування проведені на 10 років швидше і не розмежовані за типом поселень, але все ж таки можна припустити, що в областях з вищими репродуктивними планами ще зберігається орієнтація на відносно більшу дітність. Сучасний сумарний коефіцієнт народжуваності співпадає з цими планами лише частково (Волинська, Рівненська області). Тобто у Тернопільській області, попри вищі репродуктивні плани, сумарний коефіцієнт не буде великим, через невисоку частку в структурі населення області осіб репродуктивного віку. Також цікава ситуація з Чернігівською областю, яка показує досить високі репродуктивні плани, але дуже низькі значення народжуваності впродовж всього досліджуваного періоду, що в черговий раз підтверджує вплив статево-вікової структури [87, с. 281].

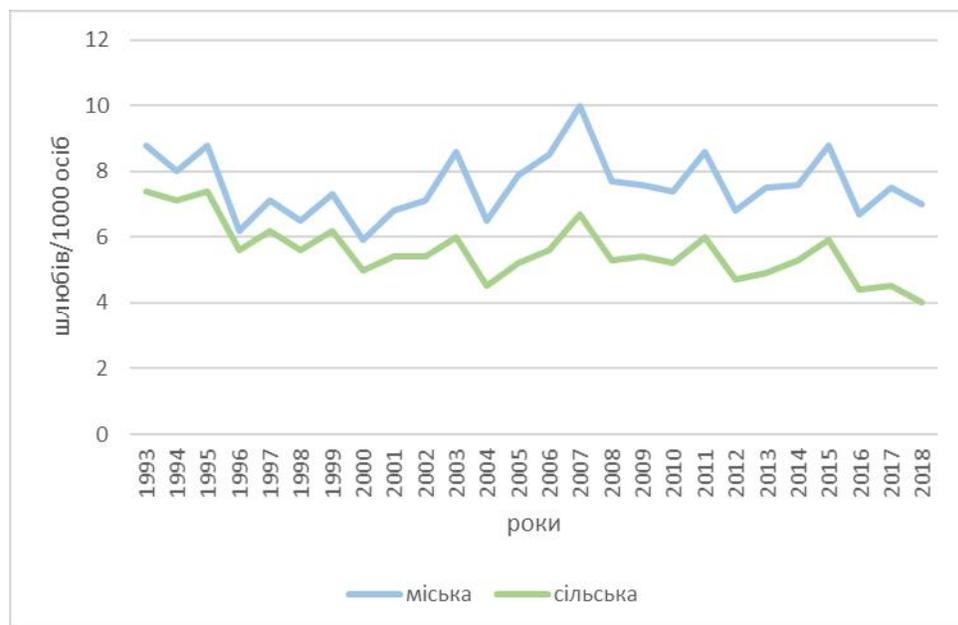

Рис. 3.10. Загальний коефіцієнт шлюбності у міській та сільській місцевості України, 1993–2020 рр. (побудовано за даними: [86])

На рівень народжуваності має вплив шлюбність населення. Проте цей вплив не визначальний. Його динаміка, як бачимо на рис. 3.10, тримається на однаковому рівні. Спостерігаємо вищий рівень показника у містах, ніж у селах.

Основними причинами такого перевищення є частіше укладання повторних шлюбів, більш збалансоване статеве співвідношення населення шлюбного віку та відносно молодше населення у містах [87, с. 58–63]. У демографії поширена загальна думка, що міське населення легше вступає та легше виходить з шлюбних відносин. Підвищення загального коефіцієнта шлюбності населення в передвисокосний рік та суттєве падіння у високосний свідчить про збереження забобонів серед населення, як у містах, так і в селах.

В Україні продовжується тенденція до пізнішого вступу у шлюб. Згідно з даними, це явище відбувається не залежно від типу поселень. Хоча помітно, що сільська молодь бере шлюб раніше, ніж міська (рис. 3.11).

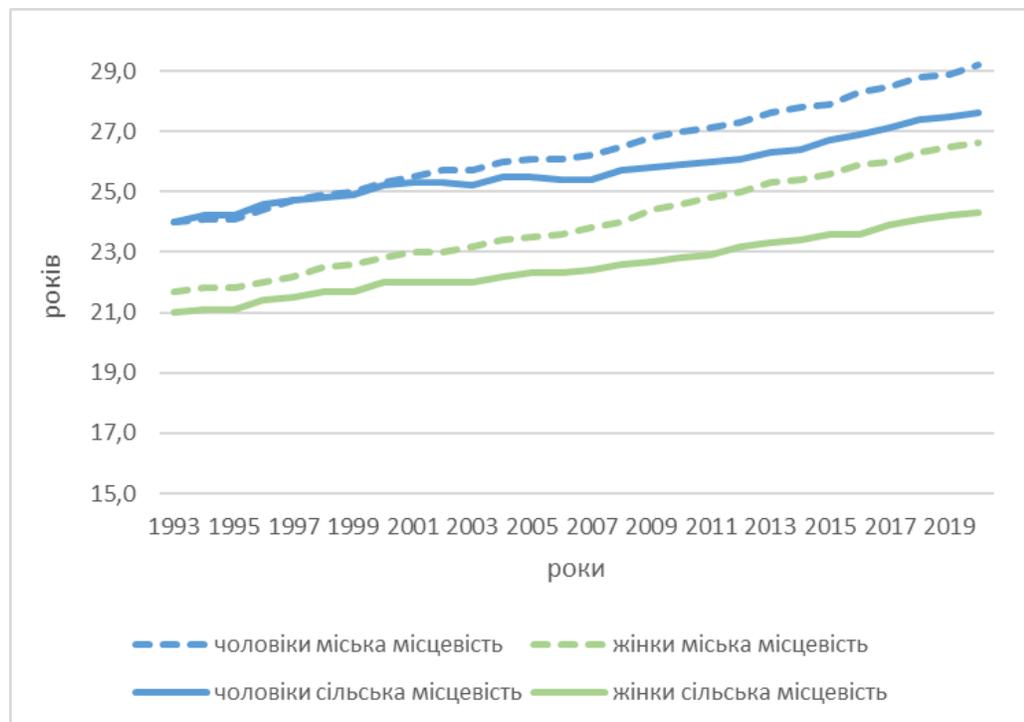

Рис. 3.11. Зміна середнього віку вступу в перший шлюб у міській та сільській місцевості, 1993–2020 рр. (побудовано за даними: [86])

На картосхемі (рис. 3.9) спостерігаємо високий рівень шлюбності у сільській місцевості Волинської, Закарпатської, Івано-Франківської, Миколаївської та

Одеської областей. Також відносно високі значення у Вінницькій, Рівненській, Тернопільській, Житомирській, Хмельницькій, Полтавській, Херсонській області. У західному регіоні низькою шлюбністю виділяється Львівська область, а найнижче значення по Україні зафіксовано у Київській області.

Зростає рівень позашлюбної народжуваності. Це було ще підтверджено державним соціологічним дослідженням “Сім’я і діти, 2008”. У ці роки найнижча позашлюбна народжуваність була характерна для західних областей (Тернопільська, Львівська, Волинська, Івано-Франківська), а найвища у південних (Херсонська, Миколаївська) та центральній Кіровоградській. Автори дослідження зазначають, що в більшості областей зафіксоване переважання позашлюбної народжуваності у сільській місцевості над міською. Виняток становлять Львівська, Волинська, Закарпатська, Рівненська, де позашлюбна народжуваність вища у містах, ніж у селах [87, с. 138].

Коефіцієнт народжуваності кількісно формує природне зростання населення, зрозуміло, що його високі або низькі значення суттєво впливають на зростання чи скорочення населення територій. Його географія у сільській місцевості України має суттєві територіальні відмінності (рис. 3.12). Помітно, що найвищий показник у північно-західних Рівненській та Волинській області. Також чітко вищими значеннями виділяються західні (Закарпатська, Львівська, Чернівецька) та південна (Одеська) області. Близькі до середнього по Україні рівня народжуваності (9,2 ‰) Житомирська та Миколаївська області. Найнижчі показники зафіксовано у Чернігівській та Сумській областях. Існує ціла сукупність причин такої диференціації народжуваності. Як вже зазначалось, на показник народжуваності в умовах сучасного типу відтворення України сильний вплив має статеві-вікова структура (чим вища частка молодого населення та збалансоване статеве співвідношення, тим вищий показник народжуваності) та особливості дітородної поведінки.

Рис. 3.12. Загальний коефіцієнт народжуваності у сільській місцевості України, 2018 р. (побудовано за даними: [77])

Питання дітородної поведінки населення було розглянуто вище, але в межах аналізу географії коефіцієнта народжуваності України варто оцінити вплив етнічного чинника. На жаль ґрунтовну оцінку зв'язків дітородної активності та етнічної структури населення без нового Всеукраїнського перепису населення виконати неможливо. Такий аналіз можна здійснити лише опосередковано. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. Україна – моноетнічна держава. Більшість національних меншини, а саме поляки, білоруси, угорці, греки, євреї, росіяни, болгари, які розселені по території України, мають схожу дітородну поведінку. Вища народжуваність, згідно з національною статистикою відповідних держав, характерна для румун та молдаван. Також можна припустити, що серед етнічних меншин характерні вищі показники народжуваності для кримських татар та ромів. Проаналізувавши етнічну мозаїчність окремих районів, виявлено вищий

коефіцієнт народжуваності за загальноукраїнське та обласне значення в: Герцаївському та Глибоцькому районах Чернівецької області, де проживає висока частка румун; Тарутинському районі, де проживає значна частка болгар, молдаван та гагаузів; Виноградівському, Мукачівському, Рахівському районах Закарпатської області, де відносно велика частка ромів у етнічній структурі населення. У Виноградівському районі також за Всеукраїнським Переписом населення 2001 р. значна частка угорців, але як свідчить рівень коефіцієнта народжуваності, ймовірно, дітородна активність цієї національної меншини не є вищою за середньоукраїнські значення [19].

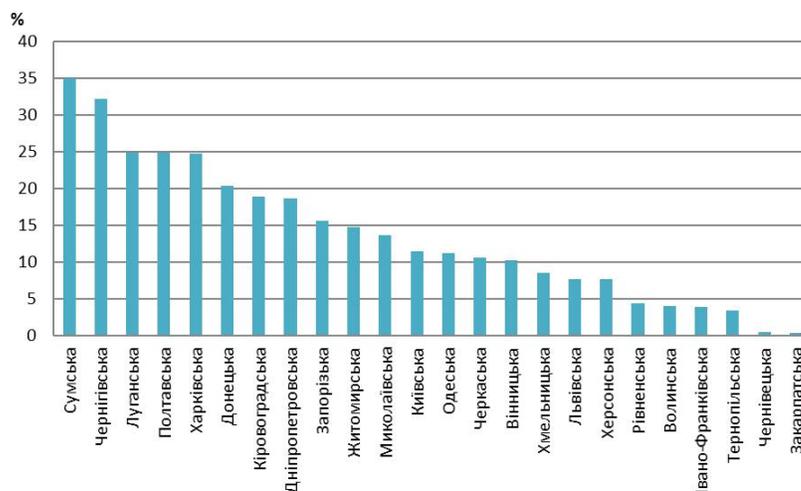

Рис. 3.13. Питома вага сільських населених пунктів, де впродовж 2011–2013 рр. не було народжених [88, с. 24]

Низька народжуваність у сільських поселеннях становить особливу демографічну загрозу. Ця ситуація відображається в наявності сіл, у яких не було народжень. У період 2011–2013 рр. частка сіл, відносно кількості сільських поселень області, в яких не було народжень найвища у Сумській (35,0%), Чернігівській (32,2%) Полтавській (24,9%), Харківській (24,7%), а також індустріалізованих Луганській (24,9%) і Донецькій (20,4%) областях. Для порівняння, у Закарпатській області цей показник становить 0,3%, а в Чернівецькій – 0,5 % (рис. 3.13) [88, с. 24]. Такими поселеннями є переважно села

з людністю до 49 осіб (рис. 3.14). Очевидно, що з падінням в 2018 та в 2020 роках усіх показників, що відображають процес народжуваності – кількість поселень без народжень однозначно зростає.

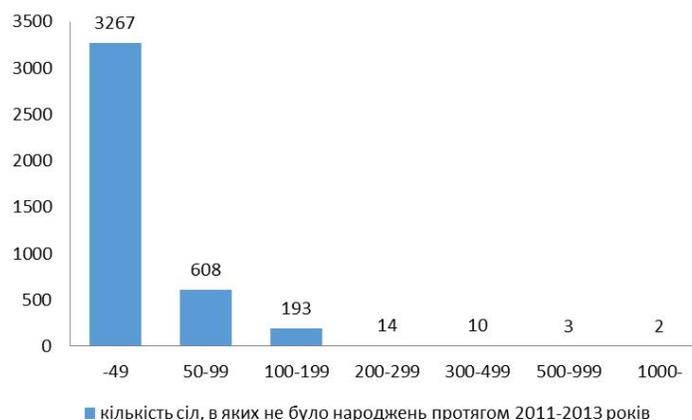

Рис. 3.14. Розподіл сіл, в яких не було народжень протягом 2011–2013 рр. за людністю [88, с. 25]

Смертність є другою складовою процесу природного відтворення населення. Продовжити середню тривалість життя та знизити її рівень дав змогу розвиток медицини, що стало одним з рушіїв демографічного переходу. Для держав зі звуженим типом відтворення населення характерна висока тривалість життя. В Україні, порівняно з більшістю європейських держав, цей показник відносно нижчий [88, с. 182]. Причиною цього є низка соціально-економічних факторів, таких як недоступність якісних медичних послуг та слабе економічне забезпечення населення. Також варто врахувати факт, що суттєвої шкоди здоров'ю завдала аварія на Чорнобильській АЕС.

На рис. 3.5 зображено коефіцієнт смертності у 1993–2020 рр. Його значення не змінювались так динамічно, як коефіцієнта народжуваності. Спостерігається невелике зростання смертності з 2002 р., яке досягло свого піку у 2005, а пізніше цей показник почав знижуватись. Можна вважати, що смертність в Україні, та у

сільській місцевості зокрема залишається стабільно високою. Також, як показують дані Державної служби статистики, у сільській місцевості коефіцієнт смертності є вищим, ніж у міській [86].

Основною, але не єдиною, причиною цієї відмінності є вища частка старших вікових груп у віковій структурі сільської місцевості. Також на смертність впливає рівень та швидкість надання медичної допомоги, негативні соціальні явища (куріння, вживання алкоголю чи наркотичних речовин). Порівнюючи рівень освіти населення та його вплив на показники смертності, Левчук Л. М., визначив, що наявність вищої освіти частково зменшує ризик померти у середньому віці через меншу схильність до девіантної поведінки (алкоголізм, наркоманія) та можливість працювати на менш ризикованих для життя професіях [73, с. 22–23].

Основні причини смертності не мають надто різкої диференціації за типом поселення (рис. 3.15). Однак у містах порівняно вища частка смертей через новоутворення, а у селах – через хвороби систем кровообігу. Структурне переважання смертей через хвороби систем кровообігу у сільській місцевості часто зумовлені обмеженими можливостями первинної медичної допомоги. Помітною є відмінність між причинами смертності чоловіків та жінок. У чоловіків структура смертей більш диференційована і, більша частка пов'язана з зовнішніми причинами.

Доведено, що зниження рівня дитячої смертності до 1 року сприяє зниженню народжуваності. Згідно з даними Державної служби статистики, спостерігається сприятлива тенденція зниження смертності серед немовлят. Нажаль загальнодоступна статистика не подається в розрізі за типом поселень. [86].

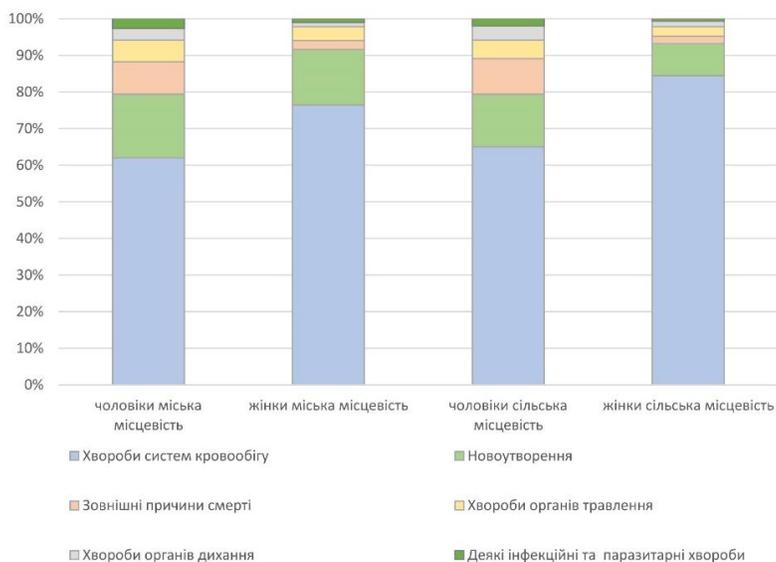

Рис. 3.15. Структура причин смертності в Україні за статтю та типом місцевості, 2018 р. (побудовано за даними: [86])

Сповільнити процес природнього скорочення населення можна шляхом зростання середньої тривалості життя, особливо через зниження смертей в середньому віці. Це сприятиме зменшенню коефіцієнта смертності. Нажаль середня тривалість життя в Україні підвищується надто повільно (рис. 3.16). Помітно на графіку, що в останні роки різниця між показником у містах та селах зростає.

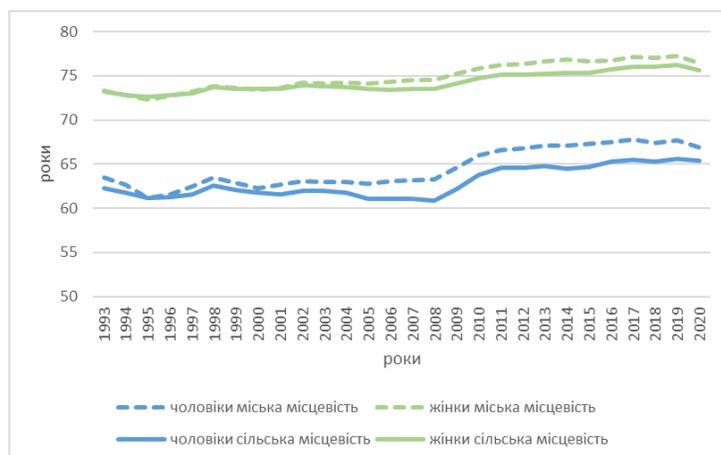

Рис. 3.16. Зміна середньої очікуваної тривалості життя за статтю та типом місцевості з 1993 по 2020 рр. (побудовано за даними: [86])

Невелике зниження середньої тривалості життя на початку 90-х рр. пов'язують з зростанням злочинності, соціально-економічних труднощів, що зумовили зростання алкоголізму та наркоманії серед населення [73, с. 24].

Аналізуючи карту регіональних відмінностей коефіцієнта смертності сільського населення України (рис. 3.17) помітно найнижчі значення в межах західних та південних областей (Закарпатська, Чернівецька, Волинська, Львівська, Івано-Франківська, Рівненська, Одеська, Херсонська).

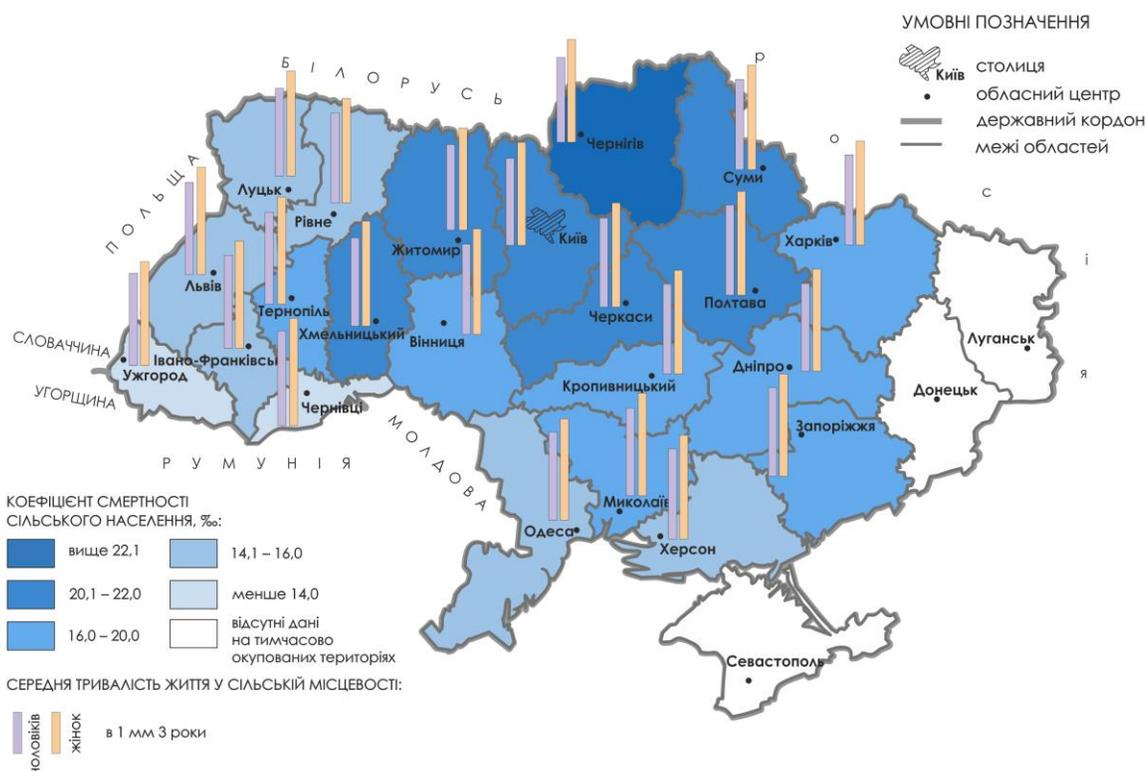

Рис. 3.17. Загальний коефіцієнт смертності та середня тривалість життя сільського населення України, 2018 р. (побудовано за даними: [86])

Дуже висока смертність у Чернігівській області, яка на картосхемі виділяється серед інших регіонів України. Така диференціація цього показника зумовлена статеві-віковою структурою: чим вища частка населення, старше 65

років, тим вищий показник смертності. Вплив інших факторів на рівень смертності ми можемо оцінити через значення середньої тривалості життя: в Україні він не надто диференційований за регіонами, але вища диспропорція між тривалістю життя жінок та чоловіків свідчить про більший вплив екзогенних факторів у цих регіонах.

Через переважання смертності над народжуваністю в сільській місцевості України відбувається природне скорочення сільського населення. Так, як станом на період дослідження фіксовані міграції на загальнодержавному рівні впливають на зниження людності у меншому кількісному масштабі, то фактично на картосхемі “Природний приріст (скорочення) сільського населення України” (рис. 3.18) можна спостерігати регіони найвищої депопуляції населення. Картографічний матеріал виконаний в розрізі адміністративних районів, в межах чинних до 2020 р. У даному випадку це не зменшує актуальності карти, тому що показник відображає баланс природного руху населення на конкретній території і тому ми можемо оцінити ситуацію детальніше.

Аналіз цієї картосхеми (рис. 3.18) вже було виконано у одній з апробаційних публікації. Виявлено скупчення адміністративних районів із найвищими значеннями природного скорочення сільського населення на північному сході України, а саме в районах Київської (Поліський), Сумської (Шосткинський), Чернігівської (Ріпкинський, Коропський, Козелецький, Куликівський, Носівський, Ніжинський, Менський, Борзнянський, Сосницький) областей. Також до ареалів з найвищим скороченням належить Слов’янський район Донецької області. Такий розподіл природного приросту (скорочення) населення можна співставити з демографічним навантаженням. Серед згаданих регіонів найвищий рівень демографічного навантаження населенням, старшим 65 років, у районах Чернігівської області: Ріпкинському, Козелецькому, Куликівському, де вони перевищують 500 ‰ (Додаток Г).

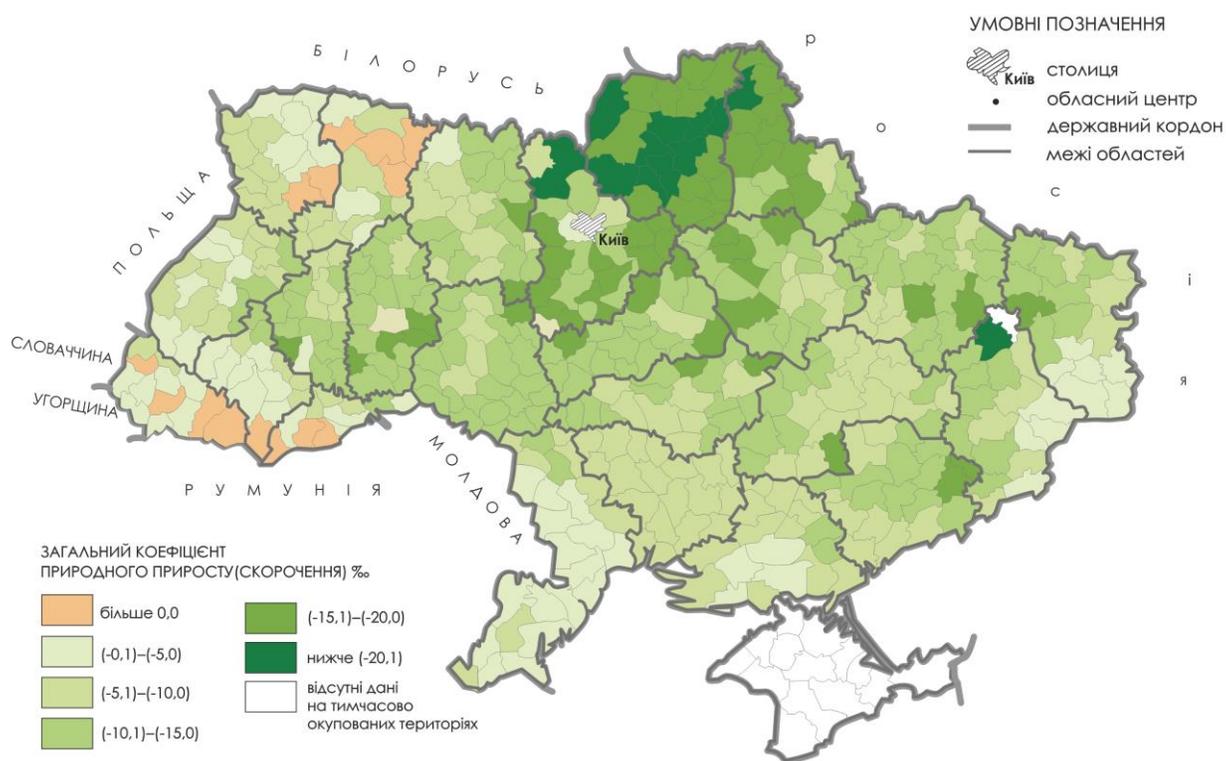

Рис. 3.18. Регіональні відмінності природного приросту (скорочення) населення України, 2018 р. [129, с. 12]

На півдні та південному заході природне скорочення сільського населення менше. Ареали з відносно кращими значеннями коефіцієнта розташовані у західноукраїнських областях (Волинській, Львівській, Закарпатській, Чернівецькій), а також в Одеській області та південних районах Миколаївської області. В окремих районах станом на 2018 р. було зафіксовано додатні значення природного приросту – це Ківерцівський та Луцький у Волинській області, Верховинський у Івано-Франківській області, Перечинський, Іршавський, Тячівський, Рахівський у Закарпатській області, Березнівський, Володимирецький, Рокитнівський, Сарненський у Рівненській області, Глибоцький, Путильський, Сторожинецький у Чернівецькій області. Варто звернути увагу, що у Сарницькому

та Рокитнівському районах найнижче в Україні демографічне навантаження населенням, старшим 65 років, які становлять 133 ‰ і 136 ‰ відповідно (Додаток Г).

Картографування природного приросту (скорочення) у сільській місцевості на рівні адміністративних районів відображає також певну неоднорідність показника в межах областей. Найбільш контрастна ситуація простежується у Київській області, де суттєве демографічне скорочення фіксується у північних районах, а сприятливіша ситуація – у південних [120, с. 22].

Ще один показник, яким можна оцінити ступінь відтворення населення – це нетто-коефіцієнт. Якщо $R_n > 1$, відтворення населення розширене; при $R_n = 1$, відбувається просте заміщення поколінь; $R_n < 1$ – відтворення населення звужене і кожне наступне покоління менше за попереднє [32, с. 73]. Попри традиційно вищі значення нетто-коефіцієнта, що обумовлені вищою дітородною активністю, сільська місцевість була охоплена депопуляцією набагато раніше. Від’ємний природний приріст сільського населення вперше зафіксовано у 1979 р., а нетто-коефіцієнт, що свідчить про звужене відтворення, у 1993 р. Таке поєднання показників, за висновками В. М. Терещук: “...зумовлюється особливостями вікового складу міського й сільського населення країни, що, як відомо, характеризується тісним взаємозв’язком із кількістю основних демографічних подій.” [121, с. 134]. На рис. 3.19. можна спостерігати логічний збіг рівня нетто-коефіцієнта відтворення населення зі значенням сумарного коефіцієнта народжуваності, а саме найвищі значення показника в Рівненській, Волинській, Одеській, Закарпатській областях, найнижчі – Черкаській та Чернігівській.

Міграційний рух є складовою, яка відповідає за зміну загальної кількості населення. Статистика міграцій, нажаль, є недосконалою. Велика частина внутрішніх міграцій не облікується через те, що люди, які вже фактично не проживають у сільській місцевості, просто не міняють офіційного місця реєстрації. На рис. 3.20. ми бачимо коливальний характер динаміки міграцій у

сільській місцевості України з 1993 по 2020 рр. і навіть в окремі роки, особливо в 90-х фіксувався міграційний приріст у сільській місцевості.

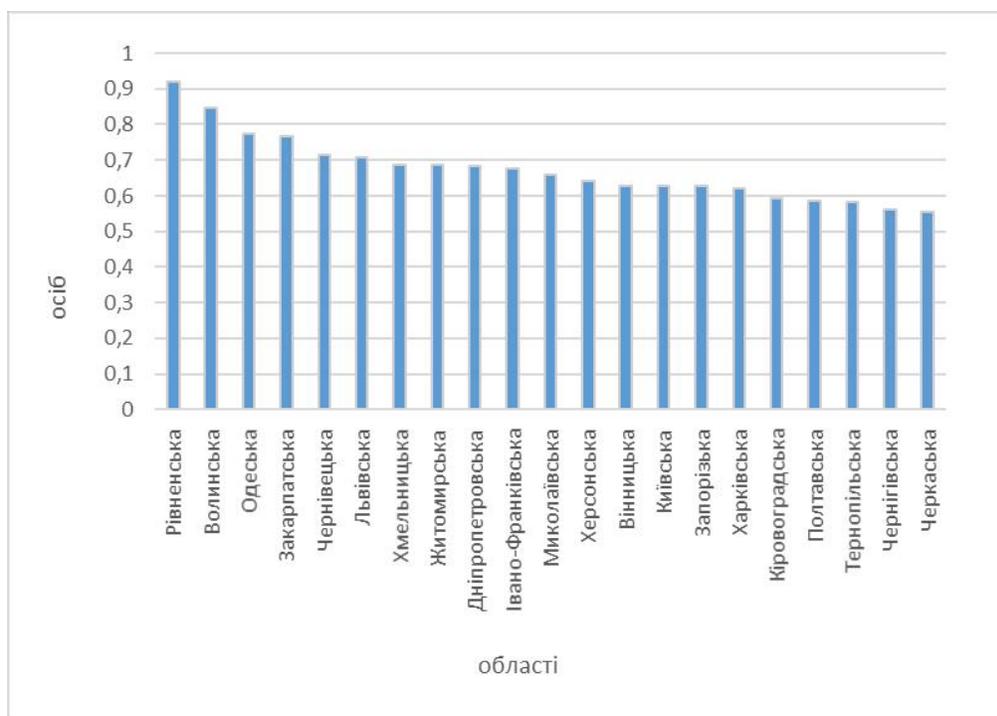

Рис. 3.19. Нетто-коефіцієнт відтворення сільського населення за регіонами, 2018 р. (побудовано за даними [86])

В підрозділі про історію розселення сільського населення України зазначено, що міграції в певні періоди завдавали суттєвого впливу на загальну кількість населення і завжди на статеву-вікову структуру. Сучасний механічний рух прямо впливає на зміну загальної чисельності в меншому масштабі. Більша міграційна активність характерна для молодого населення та працездатних груп. У статевому співвідношенні – чоловіки швидше готові мігрувати, ніж жінки [32, с. 158]. Висока міграційна активність саме молоді вимиває трудовий потенціал сільського населення. Кирилюк С.В. зазначає, що географія міграції сільського населення має певний дисбаланс: сільські поселення, віддалені від міських населених пунктів, характеризуються вищим міграційним відтоком населення, ніж

села поблизу великих міст [66]. Такий розподіл зумовлений можливістю маятникових міграцій з приміських сіл.

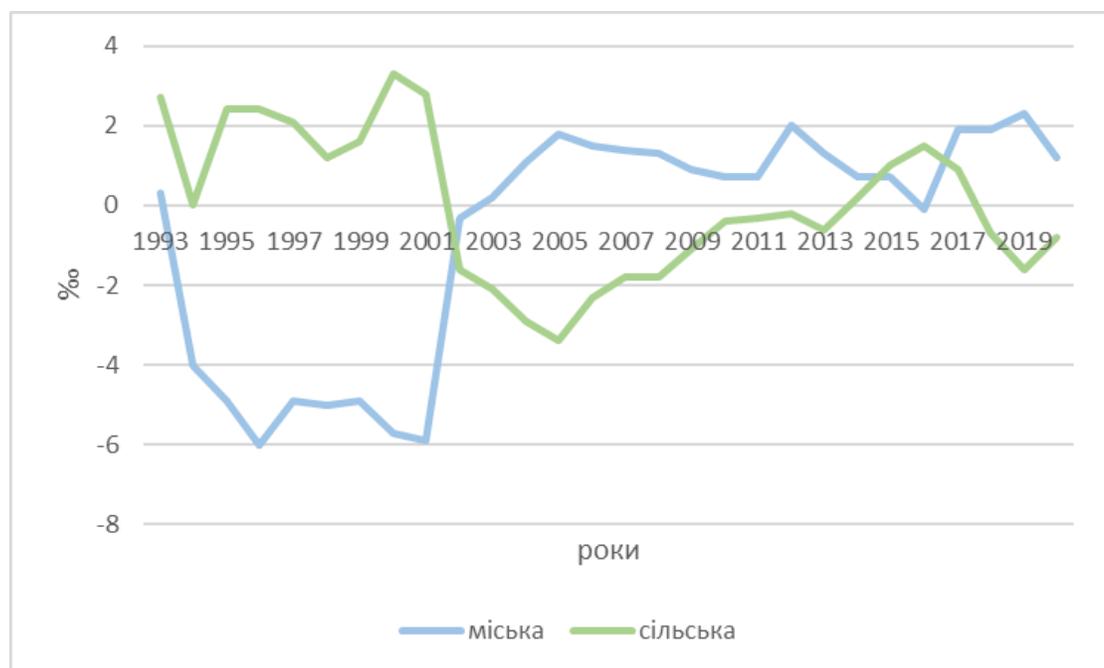

Рис. 3.20. Відносне сальдо міграції у міських та сільських поселеннях України, 1993–2020 рр. (побудовано за даними: [86])

Тимчасові трудові закордонні поїздки негативно впливають на дітородну поведінку населення і створюють ризик змінитись на постійну міграцію. Однак, в окремих випадках такий вид міграцій сприяє підвищенню платоспроможності сімей, дозволяє отримати кращу освіту, а інколи, коли мігранти повертаються, розвинути свій бізнес. Хоч у сезонних, короткострокових трудових міграціях є невеликий позитив, все ж таки краще, коли населення матиме можливість вдало працевлаштуватись в Україні.

Враховуючи особливості маграційної поведінки населення, міграції продовжують завдавати суттєвого впливу на статево-вікову структуру. Вже самі статево-вікові співвідношення, як було підтверджено вище, є домінуючим фактором впливу на рівень народжуваності та смертності у регіонах України.

На рис. 3.21 помітно виділяється додатнім сальдом міграцій Київська область. Тут головну роль відіграє економічний фактор. У сучасних міграціях основним рушієм є можливості працевлаштування, тому економічно розвинені території завжди будуть привабливими для мігрантів. Високі значення механічного скорочення населення характерні для Кіровоградської, Миколаївської, Дніпропетровської, Херсонської, Сумської областей. Таке скорочення є індикатором подальшого постаріння сільського населення.

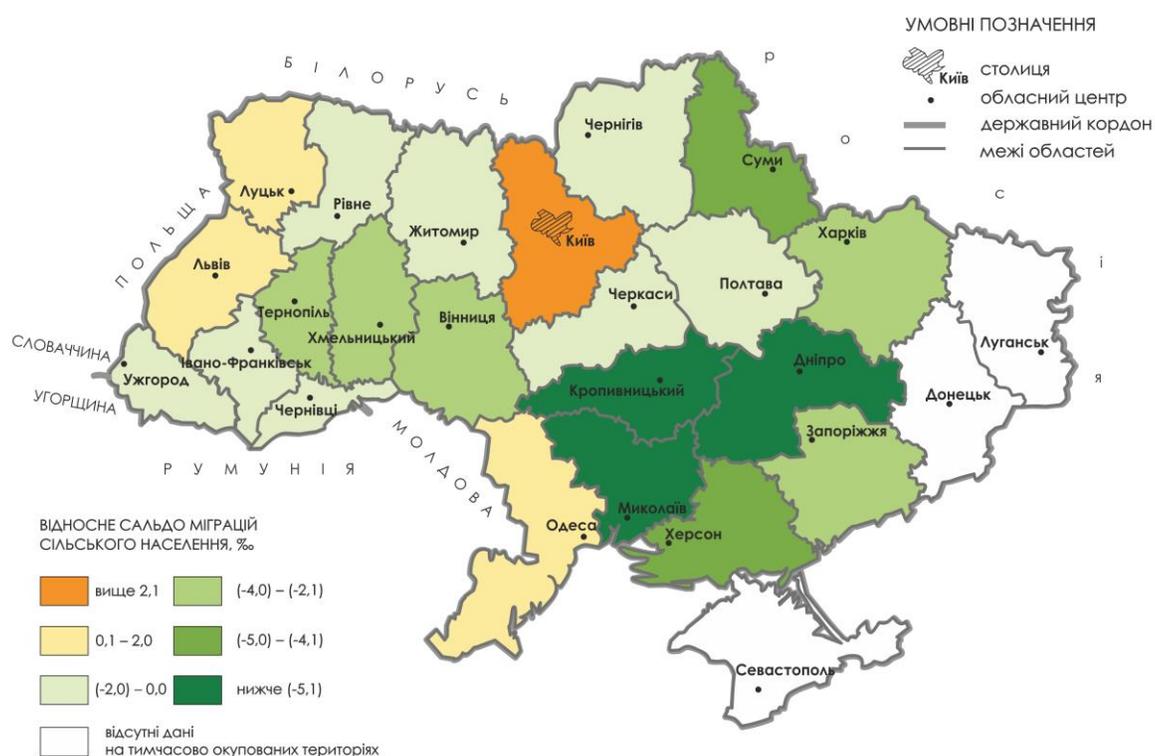

Рис. 3.21. Міграції у сільській місцевості України, 2018 р. (побудовано за даними: [86])

Співставлення показників формування приросту (скорочення) населення на рівні областей підтверджує, що переважний вплив на нього у більшості регіонів завдає природний рух. Міграції у більшій кількісній мірі формують загальний

приріст (скорочення) населення у сільській місцевості Київської, Закарпатської та Рівненської областей (рис. 3.22).

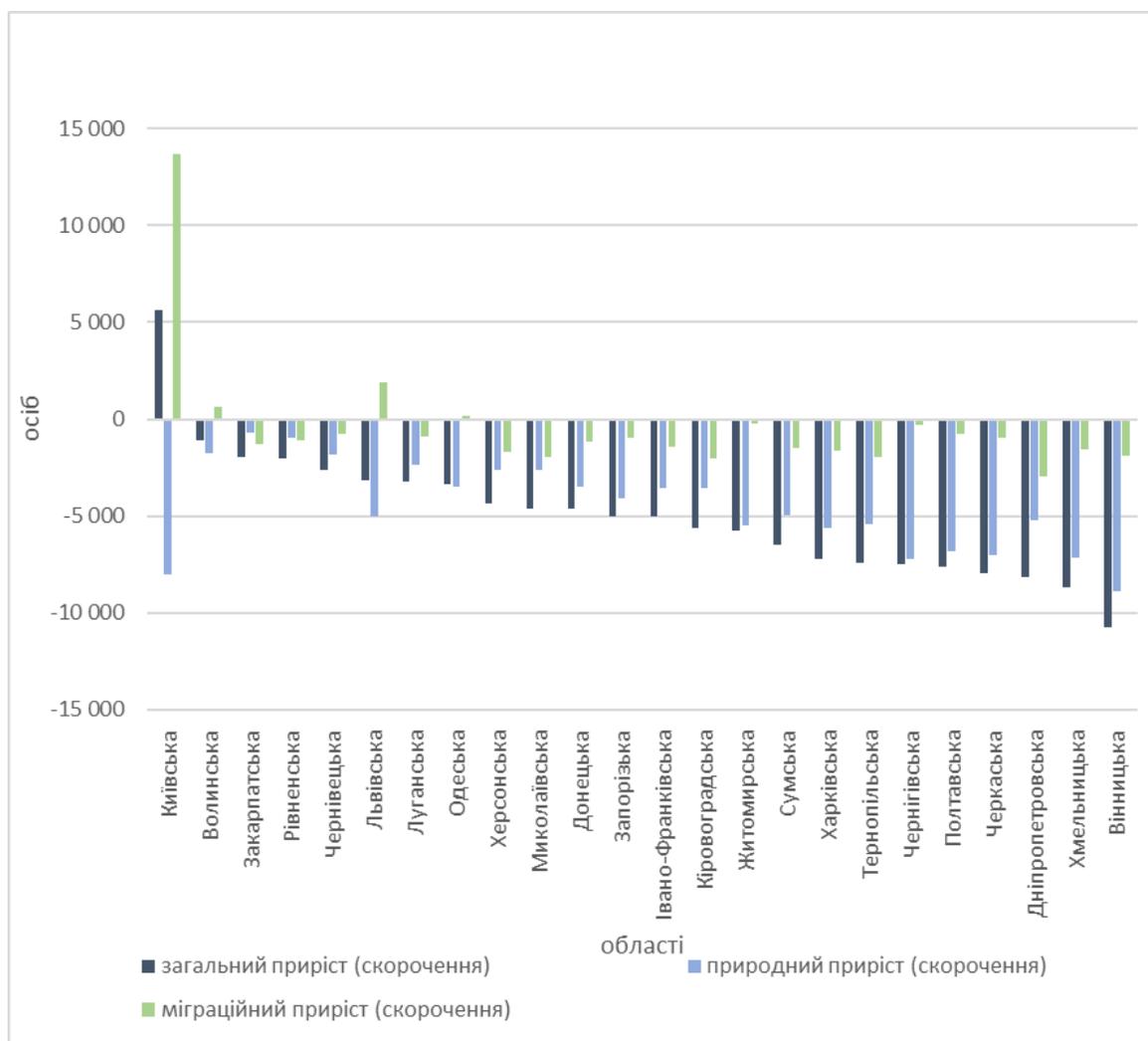

Рис. 3.22. Загальний приріст (скорочення) сільського населення та його детермінанти, 2018 р. (побудовано за даними: [86])

Демографічна ситуація є прямим фактором впливу на сучасну трансформацію сільської поселенської мережі, адже безпосередньо визначає зміну людності територій. Для усунення проблем необхідний комплексний підхід спрямований на покращення кожного з показників природного та механічного відтворення населення. Враховуючи, що кризові демографічні тенденції зумовлені

дисбалансом статево-вікової структури, то для стабілізації ситуації у сільській місцевості в першу чергу необхідно знизити міграційний відтік сільського населення або, за можливості, забезпечити додатне сальдо міграцій. Так як основним рушієм механічного скорочення населення є проблеми соціально-економічної інфраструктури та працевлаштування – зростання економічного добробуту, варіантів зайнятості – покращить міграційний баланс.

Також варто звернути на дітородну поведінку – необхідно зберігати орієнтацію на більшу дітність сільського населення. Окрім фінансової підтримки доцільно в сучасному ритмі життя впроваджувати заходи, які б допомагали сім'ям, зокрема жінкам з дітьми збалансовано поєднувати режим роботи та материнство.

Для зниження смертності у сільській місцевості з огляду на причини її високих значень та регіональних відмінностей, важливо шляхом соціально-політичних рішень підвищувати тривалість життя в регіонах. Очевидними заходами було б розширення мережі медичних закладів та покращення якості надання ними послуг. Підвищення рівня освіти населення, зниження безробіття то розширення варіантів зайнятості у сільській місцевості також сприяли б підвищенню тривалості життя та зниженню смертності, відповідно. Питання високої смертності у сільській місцевості – це комплексна проблема, яку можна вирішити окремими очевидними рішеннями, однак втіленню цих рішень в життя перешкоджають економічні труднощі та суспільні виклики сьогодення.

3.2. Динаміка та географія структурної трансформації сільської поселенської мережі

Сучасна сільська поселенська мережа України, станом на 2018 р. представлена 28378 сільськими поселеннями, в яких проживає 13 015 408 жителів. Починаючи з 1993 р. в Україні фіксується від'ємний природний приріст. У цей час кількість сільських поселень становила 28 858, які населяли 16 773 100 осіб.

Державна служба статистики України за вказаний період фіксує скорочення сільської поселенської мережі на 480 одиниць, а з 2018 по 2020 рр. кількість сіл та селищ знизилась ще на 2 одиниці.

Існують територіальні відмінності у зміні чисельності сільських поселень. На гісторамі (рис. 3.23) простежується скорочення їхньої кількості в більшості областей, водночас є й такі, де кількість поселень цього типу зростає.

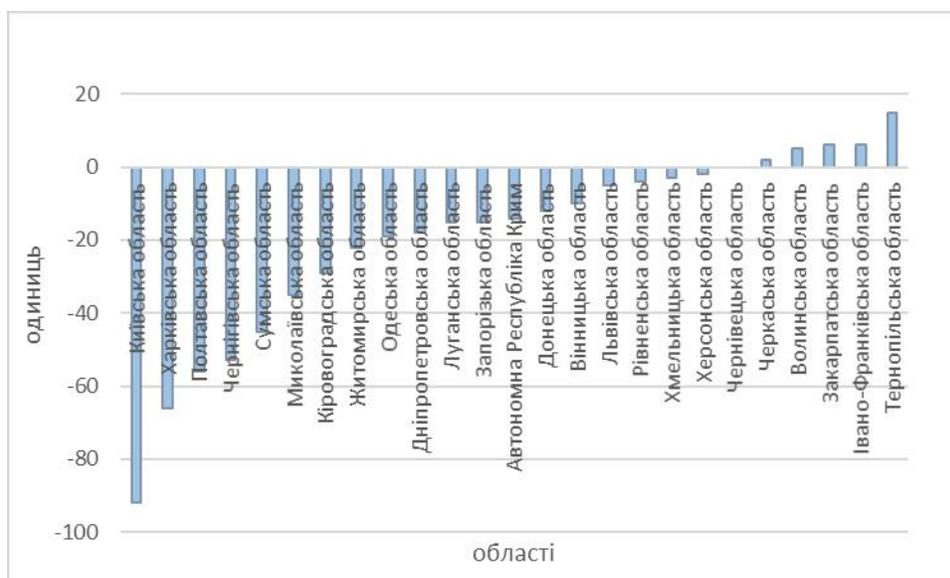

Рис. 3.23. Зміна чисельності сільських поселень, 1993–2018 рр.

(побудовано за даними: [86])

Скорочення чисельності сіл відбувається в результаті: 1) знелюднення і виключення з реєстру; 2) об'єднання з іншим поселенням або включення у межі міста; 3) отримання селом статусу міського поселення. Зростання зараз фіксується через перехід містечка в категорію сільських населених пунктів або розділення одного сільського поселення на декілька. Щодо останнього, то причинами такого відокремлення є фактично “розкрупнення” штучно об'єднаних сіл ще у ХХ ст. [49, с. 96]. У Тернопільській, Івано-Франківській, Закарпатській, Волинській, Черкаській областях зростання кількості поселень відбувалось через адміністративні перетворення: розділення раніше укрупнених сіл або набуття

містечком статусу села чи селища. Однак, попри загальне зростання чисельності, в перелічених областях фіксується і виключення з реєстру поселень через знелюднення. За звітом Верховної Ради України з цієї причини за період 1993–2019 рр. у Черкаській області виключено з реєстру 3 села, у Львівській – 2, у Волинській – 1. Найстабільніша ситуація у Чернівецькій області, де кількість сільських поселень не змінювалась [1].

Найбільше фіксоване скорочення кількості поселень характерне для Київської області – 92 села за період з 1993 по 2018 р. Основною причиною такої тенденції є знелюднення сіл Поліського та Іванківського районів, постраждалих в результаті аварії на Чорнобильській АЕС, і які були виключені з реєстру в 1999 р. У решті знятих з обліку сіл Київщини знелюднення відбулось через інші причини: переїзд жителів та природне скорочення. Виключення сіл з реєстру через знелюднення є однією з основних причин скорочення мережі у Харківській, Полтавській, Чернігівській, Сумській областях. До відсутності постійних мешканців у знятих з обліку поселеннях цих областей призвели міграції, природне скорочення населення, та їхній соціально-економічний занепад.

На жаль, згідно з опублікованими матеріалами Державної служби статистики України “Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України” у 2014 р. в Україні поширене таке явище, як безлюдні села, які не виключені з реєстру. Можливо статус функціонуючих поселень дає надію на їхнє відновлення, однак сама наявність таких сіл свідчить про фактично ще масштабніше скорочення сільської поселенської мережі. Станом на 2014 р. зафіксовано 369 сіл, які не мають населення і не зняті з обліку. Найбільша кількість безлюдних сіл, які залишаються в реєстрі, зафіксована в Сумській (59), Полтавській (51), Кіровоградській (41), Дніпропетровській (28), Чернігівській (27) областях (рис. 3.24).

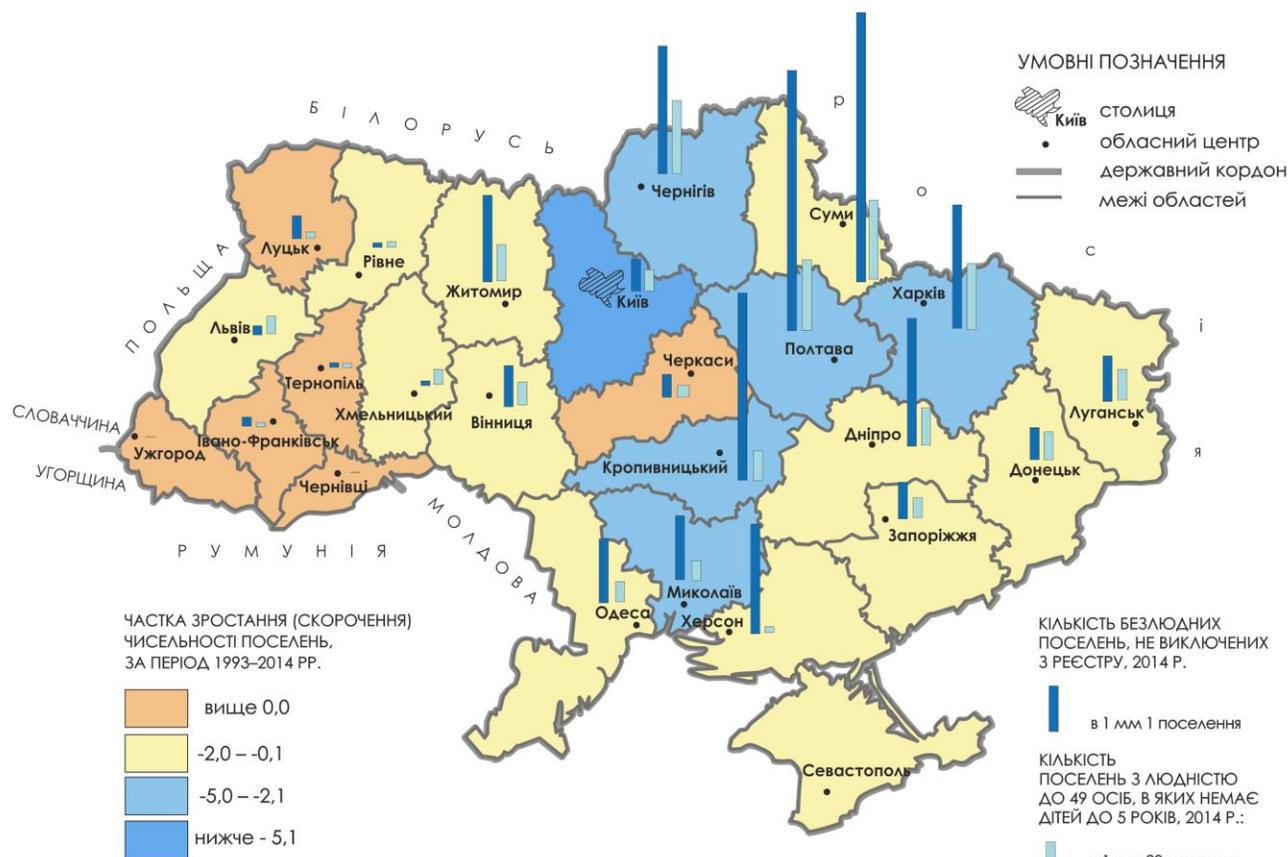
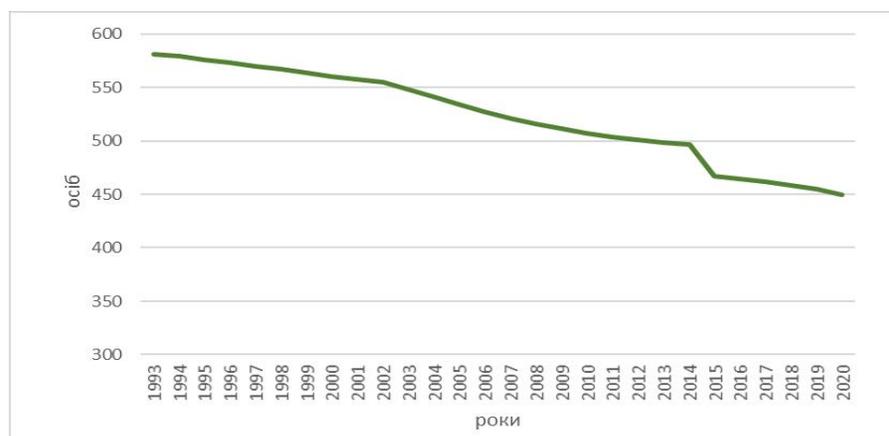

Рис. 3.24. Трансформація сільської поселенської мережі України (побудовано за даними: [120, 20])

Очевидно, що ризик попасти в категорію сіл без жителів мають малолюдні села з людністю до 49 жителів, а серед них особливо ті, в яких немає дітей від 0–5 років. Тривожним є факт наявності таких населених пунктів у кожній області. Найбільша кількість сіл з такими характеристиками наявна станом на 2014 р. у Сумській (376) Чернігівській (367), Полтавській (327), Харківській (316), Дніпропетровській (172) та Житомирській (170) областях (рис. 3.24). Згідно з демографічними тенденціями, проаналізованими в попередньому розділі до 2020 р. загальний демографічний тренд не змінився, відповідно ризик подальшого скорочення зберігається. Водночас, дещо краща ситуація у Закарпатській та

Чернівецькій областях, де лише по 1 такому поселенню. Найвища загроза перейти в категорію безлюдних постає перед малолюдними поселеннями, тому важливо розглянути динаміку зміни середньої людності сільських поселень та її регіональні відмінності.

Статистичні розрахунки співвідношення кількості населення з чисельністю поселень виявляють загальну тенденцію зниження середньої людності сільських поселень. На рис. 3.25 відображено динаміку середньої людності сільських поселень України. У 1993 р. середня людність поселень становила 581 особу, в 2018 – 459 осіб, а у 2020 показник знизився ще на 9 осіб і становив 450 осіб. В 2014 р. фіксувалось структурне зростання частки малолюдних сільських поселень до 99 осіб (з 19,6% від загальної кількості сіл у 1991 до 27,7% у 2014) та зниження частки сіл з людністю вище 500 осіб (з 39,5% у 1991 до 32,2% у 2014) [108, с. 13]. З огляду на продовження зниження чисельності сільського населення можна вважати, що здрибнення поселенської мережі продовжується.

**Рис. 3.25. Середня людність сільських поселень, 1993–2020 рр.
(побудовано за даними: [120, 20])**

На рис. 3.26 спостерігаємо територіальну диференціацію середньої людності сільських поселень та регіональні відмінності її зміни. Чітко виділяються області з найвищим значенням цього показника – це Закарпатська, Чернівецька та Івано-Франківська області. Також велелюдні села поширені на Черкащині та на півдні –

в Миколаївській та Одеській областях. Поселенська мережа з найдрібніших поселень характерна для Чернігівщини та Сумщини. Також досить низькі значення середньої людності у Житомирській, Полтавській, Харківській областях.

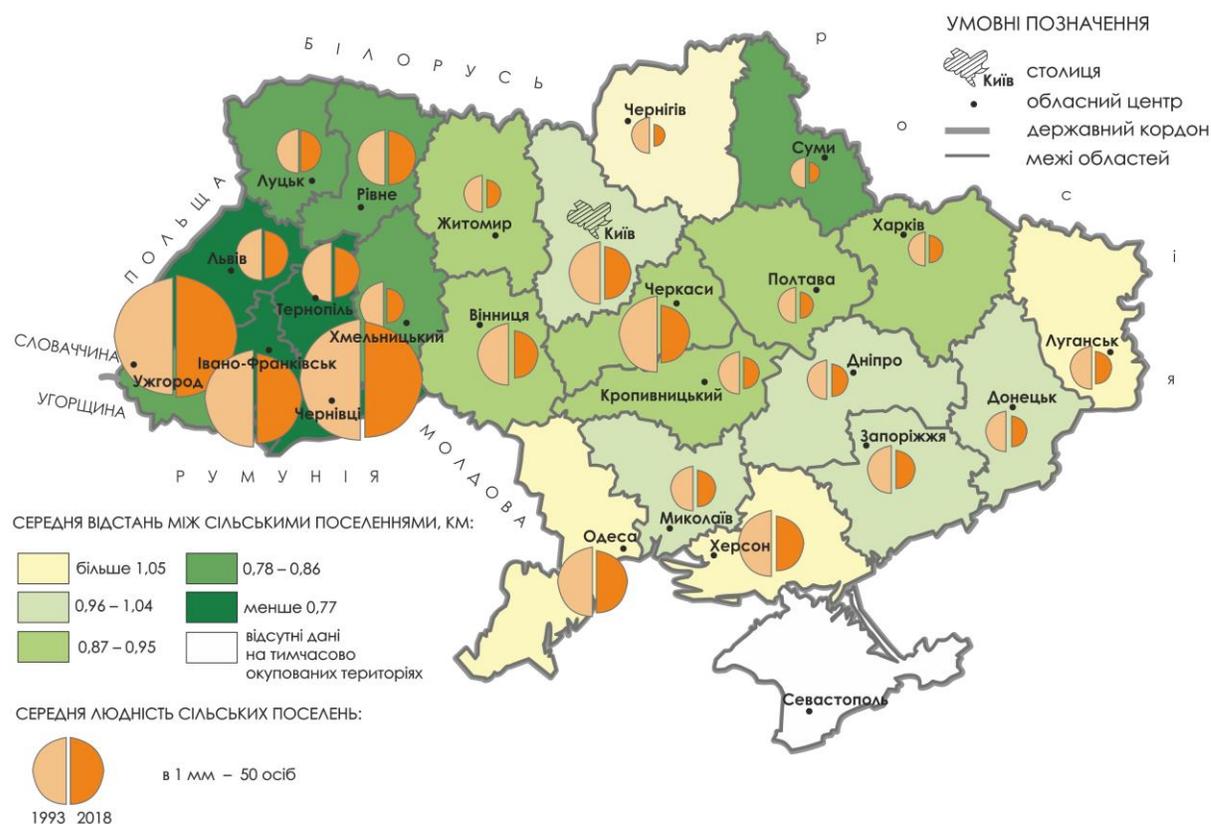

Рис. 3.26. Головні параметри сільської поселенської мережі, 1993–2018 рр. (побудовано за даними: [86])

Щодо швидкості зміни середньої людності сільського поселення, то, зрозуміло, що стрімке зниження спостерігається в областях з високим природним скороченням населення. Найвищими темпами цей показник скоротився у Черкаській, Вінницькій, Хмельницькій, Чернігівській, Сумській, Кіровоградській та Луганській областях. Отож, помітно як в цьому аспекті демографічний чинник впливає на трансформацію поселенської мережі. Коефіцієнт кореляції між природним приростом та темпом зниження середньої людності поселень

становить 0,7 (Додаток Д). Така тенденція в швидшому чи повільнішому темпі фіксується у 23 областях, виняток становить лише Закарпатська область. Це ще раз підтверджує тенденцію до здрібнення поселенської мережі, яка створює загрози для подальшого поширення безлюдних поселень по території України.

Для окремих регіонів України традиційно характерне поширення малолюдних сіл. Однак, подальше зниження їх середньої людності є негативною тенденцією і свідчить про загострення демографічної та соціально-економічної ситуації на цих територіях. У Чернігівській та Сумській областях загроза знелюднення проявляється особливо гостро.

Попри вищі ризики, не усі області з поширенням дрібних поселень характеризуються високими темпами зниження середньої людності. У згаданому переліку областей з високими темпами зниження цього показника є і регіони з крупнішими поселеннями. Така динаміка свідчить про значні порушення в демографічній та соціально-економічній сферах. Для прикладу, у Черкаській області середня людність села з 1993 по 2018 рр. знизилась найбільше, відносно інших областей. Попри загальне зростання кількості сільських поселень у цій області у 2014 р. було зафіксовано 5 сіл без постійних жителів. Ситуація з Черкаською областю пояснюється значними втратами сільського населення цих територій у ХХ ст.

На рис. 3.24 зображено середню відстань між сільськими поселеннями. Поєднання на картосхемі цього показника з середньою людністю створює уявлення про загальних характер поселенської мережі областей. Детальніше сучасний характер розселення буде проаналізовано у наступному розділі.

Важливими характеристиками розселення є щільність населення та щільність поселень. В Україні через скорочення кількості сільського населення знижувалась відповідно і щільність населення. Цілком закономірно, що динаміка зниження середньої людності та зниження щільності сільського населення

збігаються (рис. 3.25. і рис. 3.27). Так, як зменшення чисельності сіл відбувається повільнішими темпами – зниження щільності сільських поселень кардинально не змінюється.

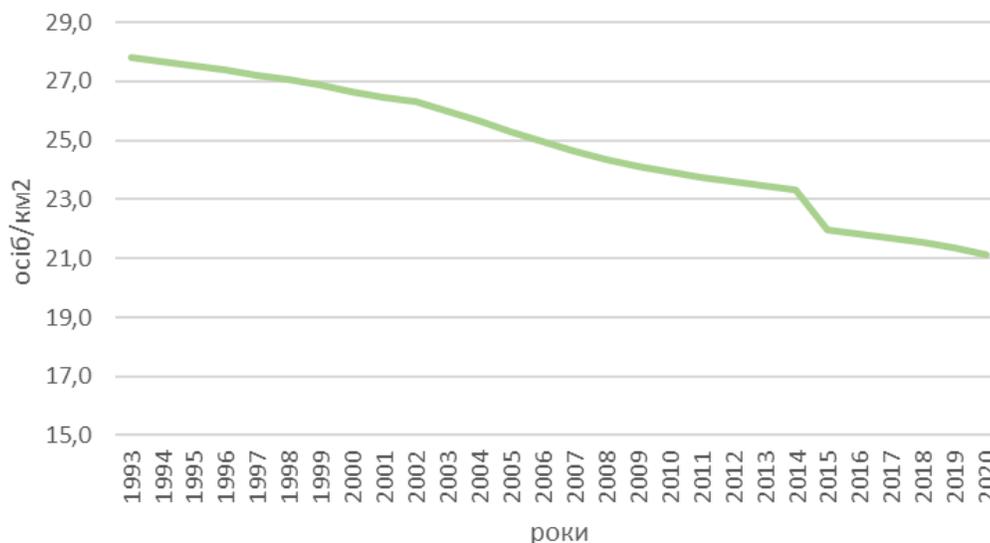

Рис. 3.27. Щільність сільського населення України, 1993–2020 рр. .
(побудовано за даними: [86])

На рис. 3.28 зображено щільність сільського населення та поселень станом на 1993 та 2018 рр. Для відображення зміни цього показника, шкалу щільності сільського населення та поселень за 2018 р. залишено такими ж, як у 1993 р. При співставленні двох картосхем чітко помітно, якими значними масштабами знизилась щільність сільського населення на сході, північному та південному сході України та у центральних областях. З рухом на захід – тенденція йде на спад.

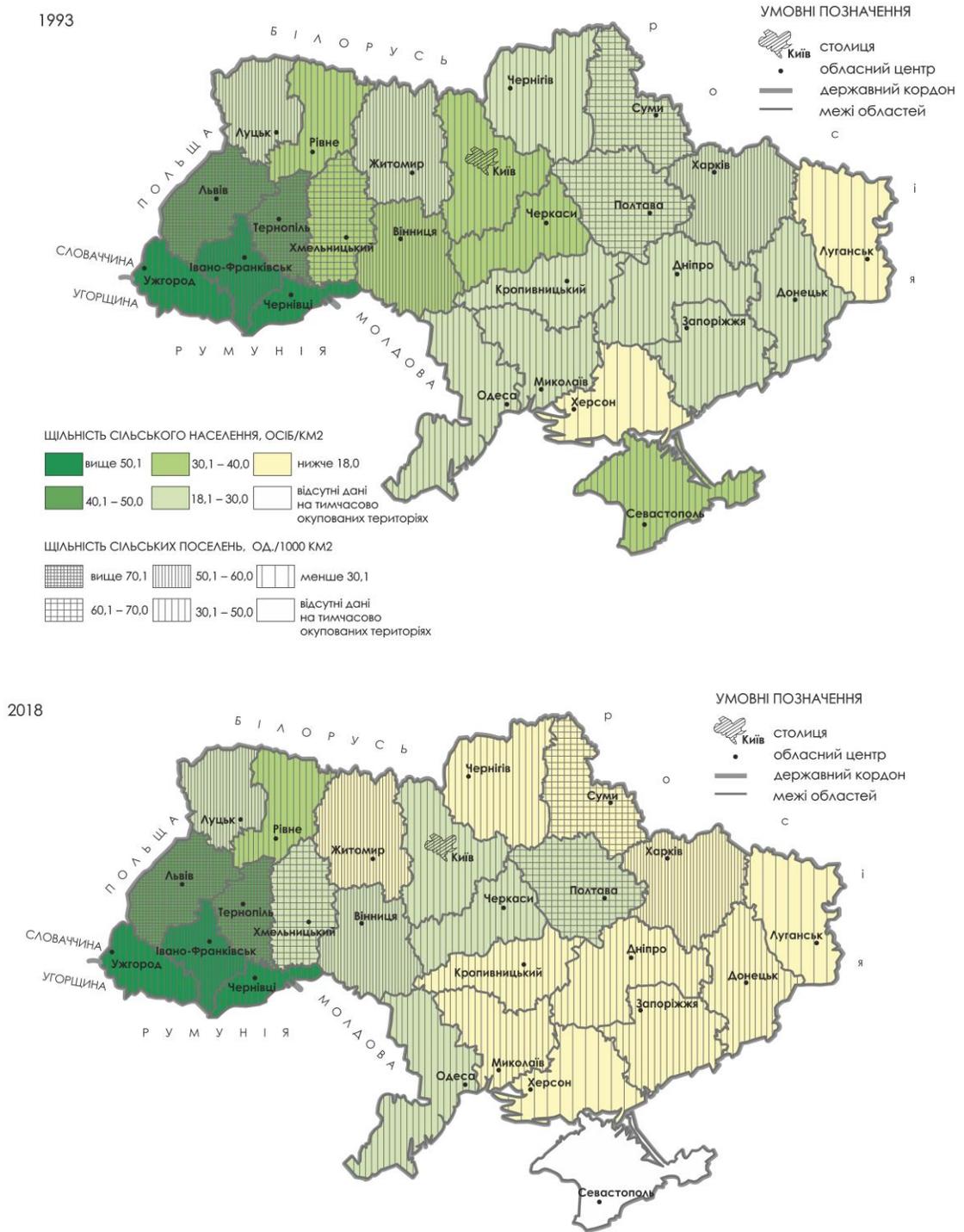

Рис. 3.28. Щільність сільського населення та щільність сільських поселень у 1993 та 2018 рр. (побудовано за даними: [86])

У щільності сільського населення Львівської, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Волинської, Тернопільської, Чернівецької областей у 2018 р. зберігається той же ж інтервал, що і в 1993 р. Попри загальне скорочення кількості сільських поселень в більшості областей України їх щільність не переходить в інші інтервали.

Отож, аналізуючи динаміку зміни поселенської мережі в період природнього скорочення населення України помітний безпосередній вплив демографічного чинника на розселенські тенденції. У висновках попередніх розділів було визначено, що ключовим в зниженні сільської людності є від'ємний природний приріст. Він зумовлений порушеннями статеві-вікової структури. Однією з причин цього дисбалансу є міграції, передусім переселенням молоді до міст.

На рис. 3.29 помітно, що рівень урбанізації в Україні зростає. Це пояснюється структурними співвідношеннями між міським та сільським населенням, а також продовженням внутрішньої міграції з сіл до міст. Вона неоднорідна, бо набагато вищою популярністю користуються великі міста.

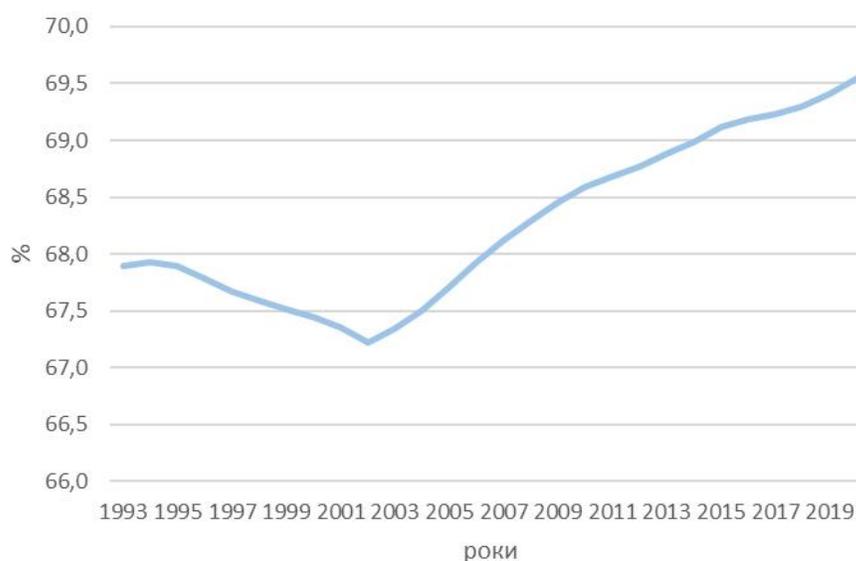

Рис. 3.29. Рівень урбанізації в Україні, 1993–2020 рр. (побудовано за даними: [86])

Особливо помітним є розростання великих міст-агломерації, зокрема Київської. Зворотня міграція з міст до сіл, так звана деурбанізація, присутня, але не у великих масштабах. Біля великих міст розростаються субурбанізовані зони.

На рис. 3.30 зображено регіональні відмінності рівня урбанізації та порівняно її зміну з 1993 по 2018 рр. Територіальна диференціація показника зумовлена історичними особливостями соціально-економічного розвитку областей. Більшу увагу слід звернути на його динаміку. Найбільша різниця між показниками у 2018 р., порівняно з 1993-м р. наявна в регіонах з найвищим природним скороченням сільського населення, відповідно на зростання рівня урбанізації впливає зниження частки сільського населення не лише через міграційний відтік.

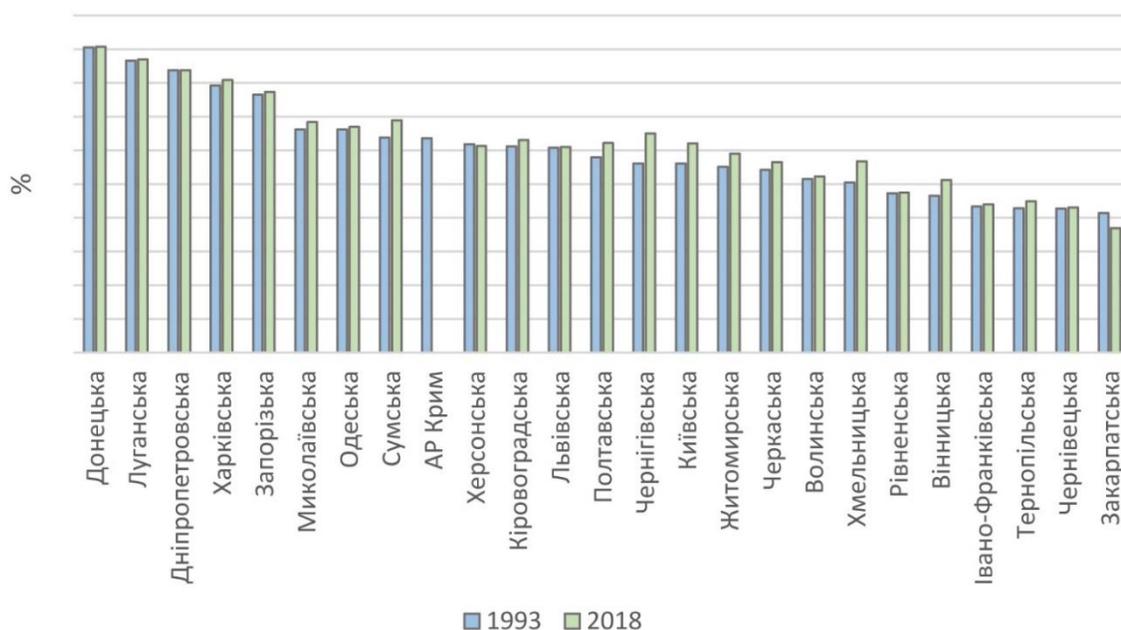

Рис. 3.30. Динаміка рівня урбанізації в Україні, 1993 – 2018 рр.
(побудовано за даними: [86])

3.3. Регіональні відмінності сучасного стану сільського розселення та їхній зв'язок з параметрами відтворення населення

У попередніх підрозділах було проаналізовано чинники, які сформували сільську поселенську мережу та вектор її трансформації, а також демографічну ситуацію у сільській місцевості України. Наступним етапом дослідження є аналіз сучасних територіальних відмінностей розселенських параметрів та його зв'язок з природним відтворенням населення.

Вагома частина цього дослідження була опублікована в науковому журналі “Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка” у моїй статті “Диференціація структури сільського розселення України та її функціональне значення”. Однак, в дисертаційній роботі статистичні дані розселенських показників актуалізовані та станом на 2018 р. [128].

Територіальні відмінності основних розселенських параметрів, як і природного приросту, проведено на рівні адміністративних районів, які функціонували до 2020 р. Так як аналізується найнижча ланка адміністративно-територіального устрою і вектор основних трансформацій розселення та демографічної ситуації не змінився, то аналіз даних 2018 р. не зменшує актуальності дослідження.

Територіальні відмінності поселенської мережі достатньо повно характеризують такі базові показники, як щільність населення, середня людність поселень та щільність поселень. Для аналізу картосхем сучасної розселенської диференціації використано поділ території України на смуги: північну (природна зона мішаних лісів, тобто Полісся), середню (зараз включає природні зони широколистяних лісів та лісостепу), південну (природна зона степу). Цей підхід застосовував В. М. Кубійович при характеристиці процесів заселення українських земель та розміщення людності [69]. Окремо виділено гірські території України: Карпати та Кримські гори.

Середньоукраїнське значення щільності сільського населення у 2018 р. становило 21,6 осіб/км² [86]. Це значення показує, що сільська місцевість України заселена не надто щільно. При зіставленні даних щільності населення у районах, можна простежити вплив природних, історичних умов, а також особливості сучасних суспільних процесів, зокрема у демографічній, економічній та соціальній сферах. На картосхемі (рис. 3.31) чітко простежуємо територіальну диференціацію розміщення сільського населення з огляду на природно-зональні та історико-географічні особливості. Зокрема, слабо заселеною є територія Полісся. У більшості районів щільність сільського населення тут нижча, ніж середня по Україні. Найнижчі значення є у басейні річки Прип'ять, та у крайніх північних районах (Ріпкинський, Чернігівський, Козелецький, Новгород-Сіверський, Семенівський, Корюківський райони Чернігівської області; Поліський та Іванківський райони Київської області; Середино-Будський та Ямпільський райони Сумської області; Народницький район Житомирської області). Найвищі показники щільності сільського населення цієї смуги у районах Волинської та Рівненської областей. Простежується тенденція до зменшення щільності заселення з заходу на схід [128].

У середній смузі (зона широколистяних лісів та зона лісостепу) щільність сільського населення також зменшується у напрямку з заходу на схід, що пов'язано з історико-географічними передумовами. У межах цієї території зафіксоване найвище значення показника по всій Україні у Києво-Святошинському районі Київської області (121,1 особи/км²). Причина такого густого заселення полягає у його близькому розташуванні до столиці, яка забезпечує велику кількість робочих місць та, як місто мільйонник, потребує значної кількості сільськогосподарської продукції. Також високе значення наявне у Пустомитівському районі Львівської області. Співставивши дані кількості сільського населення у 2015 та 2018 рр. у Києво-Святошинському та Пустомитівському районі, можна стверджувати про поширення субурбанізаційних

процесів на цих територіях. Висока щільність сільської людності також у рівнинних районах Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької областей. Адже ще з попереднього століття територія Галичини є слабо урбанізованою, сільське населення тут менше зазнало негативного демографічного впливу організованих голодоморів у порівнянні з Лівобережжям, і на сьогодні Галичина краще зберегла свій поселенський потенціал [128].

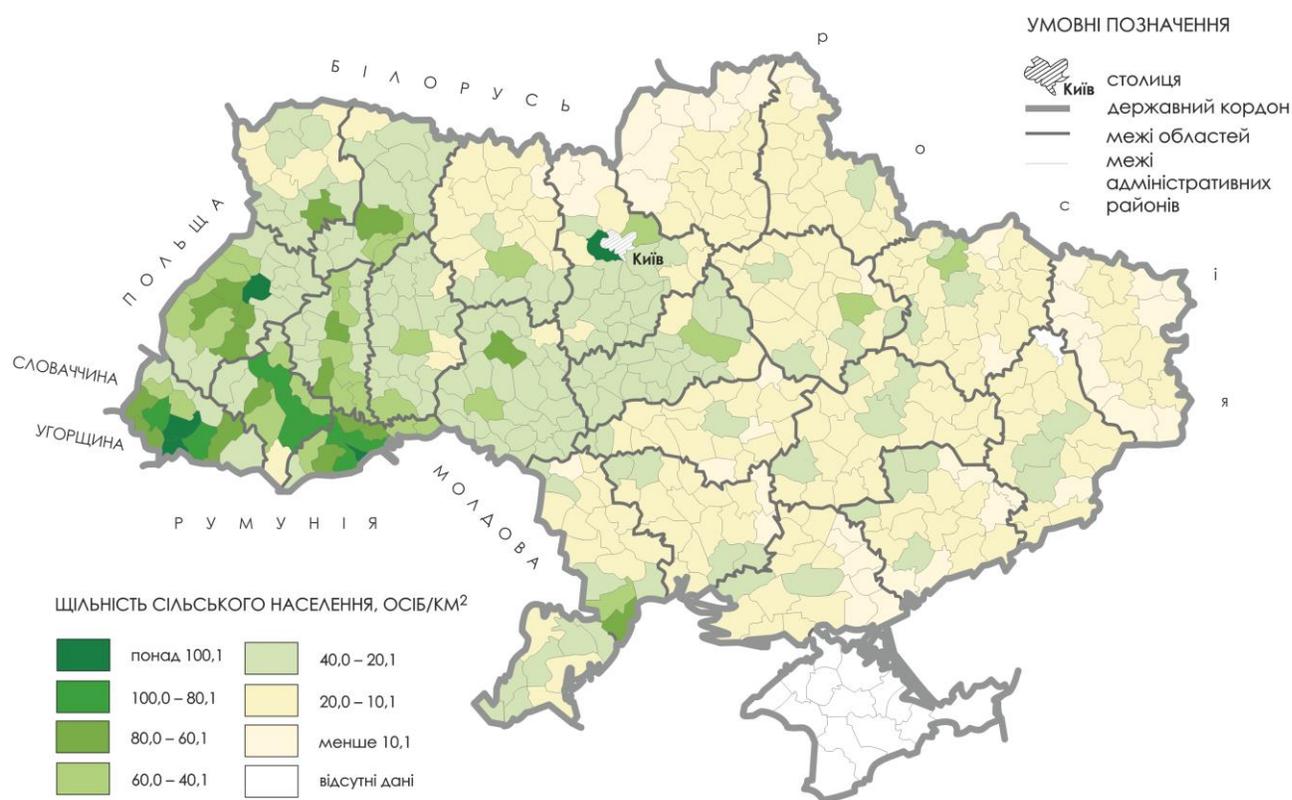

Рис. 3.31. Щільність сільського населення адміністративних районів України, 2018 р. (побудовано за даними: [86])

Південна смуга (природна зона степу) має низьку щільність сільської людності, показники у розрізі районів схожі з Лівобережним лісостепом. Посеред степової зони виділяється частина Херсонщини (Геніченський, Новотроїцький,

Іванівський, Нижньосірогозький, Великолепетиський, Верхньорогачицький райони), окремі райони Запорізької (Приазовський, Куйбишевський, Розівський, Гуляйпільський), Донецької (Бойківський район) та Луганської (Троїцький, Сватівський, Довжанський, Антрацитівський, Попаснянський, Перевальський, Міловський, Марківський, Біловодський) областей, які мають найнижчу (менше 10,1 осіб/км²) щільність сільської людності. Причиною такої ситуації залишається пізніше заселення степових земель з сухішим кліматом, а також динамічною розбудовою міст у районах концентрації корисних копалин. Помітно вищі значення щільності сільського населення простежуємо лише на території Одеської області (Овідіопольський та Біляївський райони) [128].

У межах Українських Карпат щільність сільського населення неоднорідна: малозаселені гірські райони межують з більш щільнозаселеними, що пояснюється насамперед особливостями рельєфу. Найменша щільність сільського населення у високогірному Верховинському районі (Івано-Франківська область). Найбільші значення цього показника зафіксовані у Закарпатській області (Виноградівський, Іршавський, Хустський та Мукачівський райони). На розселення у Закарпатті вагомий вплив мають культурно-поведінкові традиції місцевих етнічних меншин та етнографічних груп. Окрім вищезазначеного фактору, збереженню людності регіону сприяє відносно збалансоване статеве-вікове співвідношення населення, причиною якого є порівняно менші втрати Закарпаття під час Другої світової війни [69, с. 109]. Суттєвою є економічна специфіка, адже розвиток промисловості впродовж XX ст. на цих землях відбувався менш інтенсивно, ніж в середньому по Україні [128].

На рис. 3.32. відображено середню людність сіл у розрізі адміністративних районів.

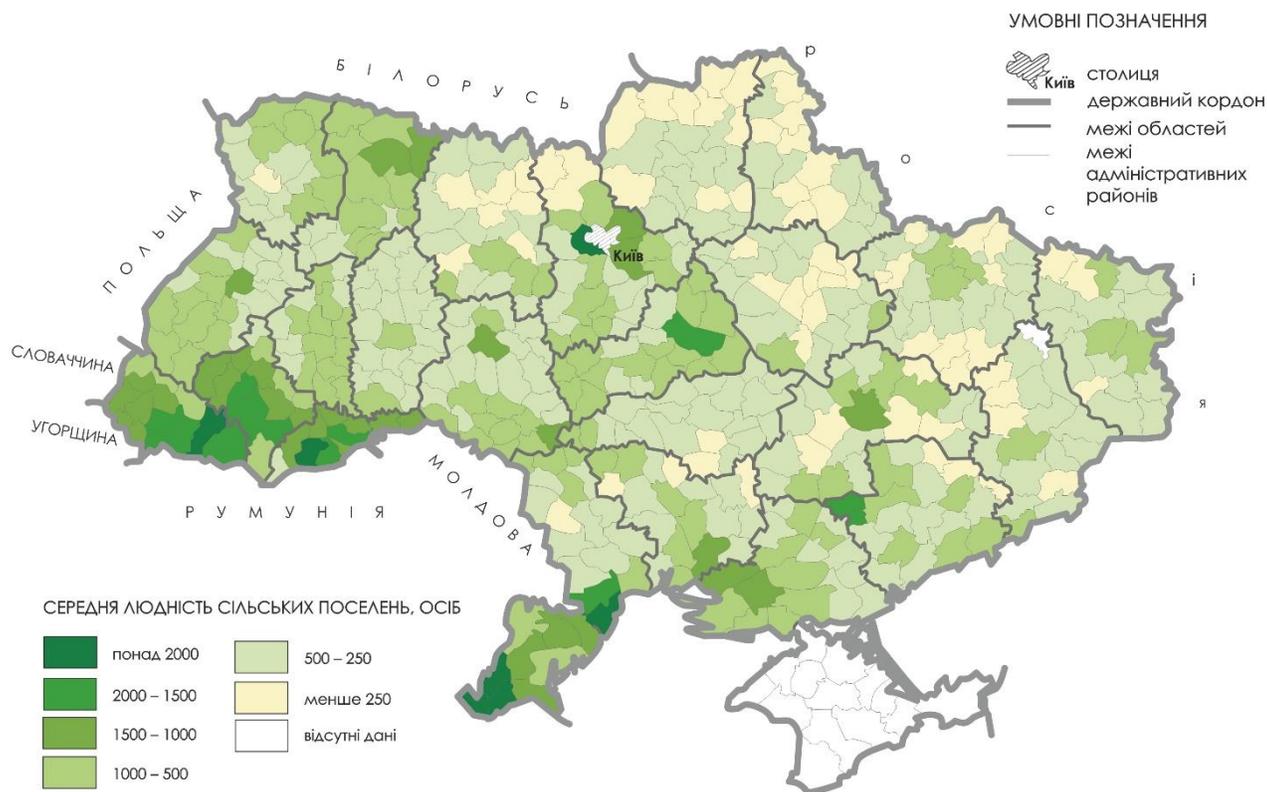

Рис. 3.32. Середня людність сільських поселень України на рівні адміністративних районів, 2018 р. (побудовано за даними: [86])

У північній смузі різко виділяються північно-західні райони Волинської та Рівненської областей, у яких середня людність поселень помітно вища, ніж у східних районах. Найбільші скупчення районів з малолюдними поселеннями розташовуються на північному-сході України [128].

У лісостеповій смузі середня людність сільських поселень близька до загальноукраїнського значення. Скупченням районів із показником вище середнього виділяються західноукраїнські області. Помітною є тенденція до зменшення людності в напрямку з заходу на схід [128].

Південна степова смуга доволі неоднорідна за середньою людністю села. Тут можна зауважити зростання середньої людності поселень у напрямку з півночі

на південь. Багатолюдні поселення поширені в окремих районах Херсонської, Миколаївської та Запорізької областей. Водночас найвищі значення середньої людності поселень характерні для Одеської області, а саме у Ренійському, Болградському, Ізмаїльському, Овідіпольському, Біляївському районах. Варто додати, що частина з перелічених районів Одеської області, а саме Болградський, Ренійський та Ізмаїльський характеризуються вищим рівнем етнічної мозаїчності [128].

Найбільші за людністю поселення розміщені в регіонах Українських Карпат а саме: у Закарпатській області (Тячівський, Рахівський, Хустський, Іршавський, Виноградівський райони), Івано-Франківській (Надвірнянський, Богородчанський, Косівський райони), Чернівецькій (Сторожинецький, Глибоцький, Новоселецький райони). Особливості гірського рельєфу стали причиною заснування багатолюдних поселень, адже переважна більшість населення концентрується у місцях комфортного проживання, тобто долинах рік. Наявні малолюдні поселення цих територій, частина з яких мають тимчасовий характер, розташовуються на схилах гір.

Щільність сільської поселенської мережі також контрастно диференційована за окремими регіонами. В межах північної смуги низькі значення характерні для північних районів Київщини. Загалом в межах Поліського та Іванківського районів низька щільність поселень поєднується з низькою щільністю заселення територій і низькою середньою людністю сіл. Причиною такого заселення півночі Київщини є погані агрокліматичні умови території, про які також писав В. М. Кубійович, а також наслідки катастрофи на Чорнобильській АЕС. Внаслідок аварії значна частина сіл Іванківського та Поліського районів була ліквідована. І саме в цих районах фіксувалось значне скорочення кількості сіл Київської області, про яке зазначається в попередньому розділі. [103]. В межах цієї смуги щільність сільської поселенської мережі більшості районів нижча середньої, яка у 2018 р. в Україні становила 47 одиниць/км² (рис. 3.33).

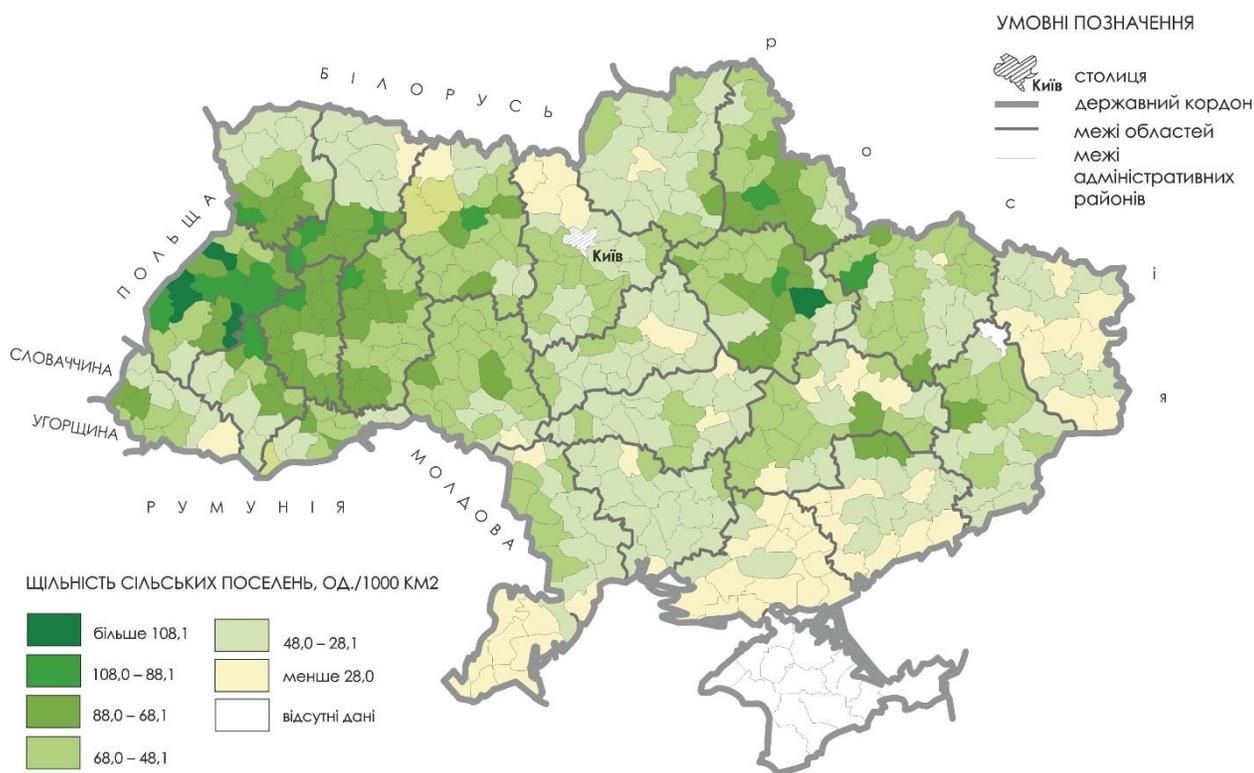

Рис. 3.33. Щільність сільської поселенської мережі України на рівні адміністративних районів, 2018 р. (побудовано за даними: [86])

Як було розглянуто у попередньому розділі, щільність сільської поселенської мережі змінюється досить повільно, однак наявні безлюдні села. Це частково спотворює реальну картину стану розселення сільського населення, однак, не виключає можливості відновлення знелюднених сіл. На півдні Волинської та Рівненської областей щільність поселень помітно зростає. У північній смузі найгустіша поселенська мережа у Радивилівському, Млинівському районах Рівненської області та Іваничівському районі Волинської області.

У середній смузі найнижча щільність поселень у Черкаській області, а саме Черкаському районі. На картосхемі (рис. 3.32) у цьому регіоні помітно висока середня людність поселень. Тобто для більшості територій Черкащини характерні

велелюдні села, які розташовані на відносно більшій відстані. Це підтверджує і картосхема на рис. 3.26. Помітно висока концентрація поселень в західних Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, та частині Хмельницької областей, яка сформована в результаті історичних особливостей. Неоднорідністю щільності поселень виділяється Полтавська область, у якій концентрація поселень поєднується з диференційованими значеннями інших розселенських показників. Причинами таких відмінностей є: неоднорідні особливості заселення регіону, на які наклались значні втрати населення в результаті Голодомору 1932–1933 рр., ліквідація хуторів та укрупнення поселенської мережі у ХХ ст.

В межах південної смуги ще дотепер помітною є інерція значно пізнішого заселення регіону та його індустріалізації. Щільність поселенської мережі більшості районів нижча за середньоукраїнські значення. У межах сухого степу концентрація сільських поселень є найнижчою.

Аналіз картосхем показав, що в Україні наявні різні поєднання розселенських характеристик. Для узагальнення цих особливостей було проведено кластеризацію областей України за поєднанням середньої щільності населення з щільністю сільських поселень. У результаті проведених розрахунків було складено дендрограму (рис. 3.34). З огляду на проведений аналіз показників та математичний результат аналізу було виокремлено за подібністю сільської поселенської мережі 10 типів. Результати відображено у табл. 3.1. Наявність значної кількості типів обумовлена відмінностями у співвідношенні показників Львівської, Тернопільської, Херсонської та Івано-Франківської областей.

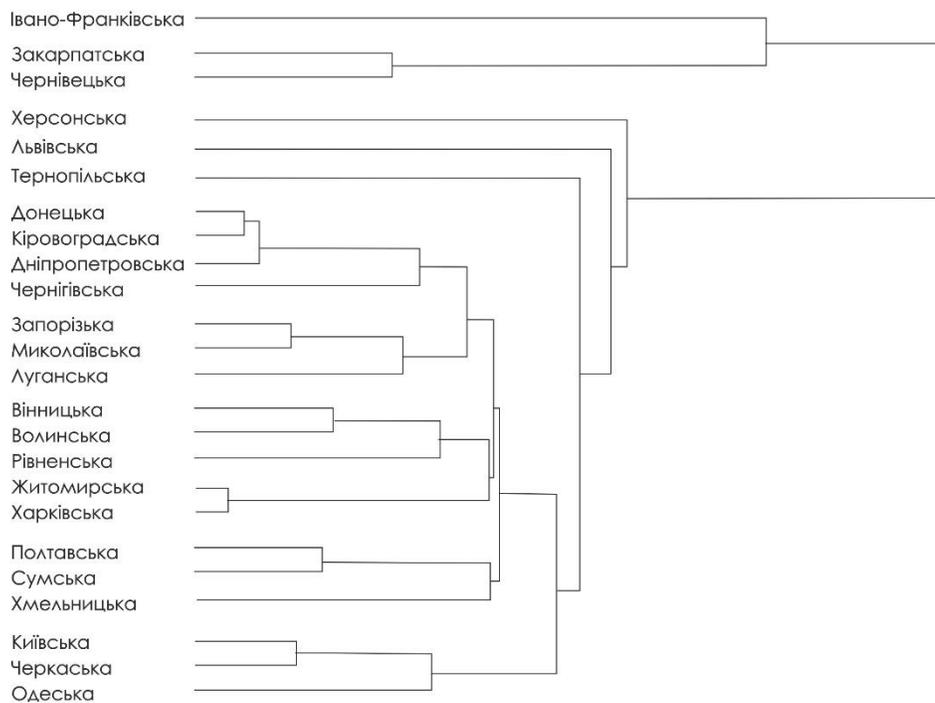

Рис. 3.34. Дендрограма характеру сільського розселення в областях України

Таблиця 3.1. Типи областей за характером сільського розселення

Області	Характеристики поселенської мережі
Закарпатська, Чернівецька	Середні значення щільності поселень та найвища середня людність сіл. Ці території виділяються одними з кращих показників природного відтворення населення.
Івано-Франківська	Має найвідмінніші характеристики розселенських параметрів. Більше тяжіє до Закарпатської та Чернівецької областей. Дуже висока людність сільських поселень поєднується з високим значенням щільності сільських поселень. Усереднені показники по області не враховують особливостей

	гірських районів.
Львівська	Середні значення людності сіл у поєднанні з найвищими значеннями щільності сільських поселень.
Тернопільська	Характеризується найвищою щільністю сільських поселень та вищою за середній показник середня людність.
Херсонська	Поширені велелюдні поселення на значних відстанях. Щільність поселенської мережі низька.
Донецька, Дніпропетровська, Кіровоградська та Чернігівська	Середній рівень щільності сільських поселень. Рівень середньої людності поселень є нижчим за середній показник в Україні.
Запорізька, Миколаївська, Луганська	Близькі до середнього значення показники середньої людності сільських поселень та нижча за середню щільність поселень.
Вінницька, Волинська, Житомирська, Харківська	Висока щільністю сільських поселень у поєднанні з середніми значеннями людності сіл. Простежується різниця між групами: Вінницької та Волинської з Житомирською та Харківською. У перших двох областей людність сіл вища за середні значення показника, а у Житомирській та Харківській – нижча.
Полтавська, Сумська, Хмельницька	Висока щільність сільських поселень у поєднанні з низькою середньою людністю сіл. Полтавська та Сумська області є ближчими за подібністю поселенських характеристик.
Київська, Черкаська, Одеська	Загальнообласні показники середньої

	людно́сті є значно вищими за середньоукраїнські значення. Щільність поселенської мережі близька до середньої.

Відмінності у рівнях середньої людності та щільності сільських поселень, як вже зазначалось неодноразово, обумовлені особливостями природно-географічних та історичних умов. Однак, при кластеризації чітко помітна відсутність подібності характеру розселення між сусідніми областями. Це звичайно є результатом першочергово набутих відмінностей при заселенні території, а також є результатом дії сучасних соціально-економічних та демографічних чинників. Для прикладу, значне зниження кількості сільського населення обумовило подібність стану сільського розселення у Вінницькій області з Волинською та Житомирською, які знаходяться в інших природних умовах і мають відмінні показники демографічної ситуації. Усереднений показник на рівні областей не відображає подекуди різкі міжрайонні контрасти показників.

При розгляді сучасної трансформації сільської поселенської мережі було зазначено, що демографічний фактор має один з ключових впливів на кількісні зміни в стані сільського розселення. Відповідно, було проведено кореляційний аналіз зв'язку розселенських показників (щільність населення, середня людність поселень, щільність поселень) та коефіцієнтом природного приросту. Результати частково подані у статті “Structure of the settlement network and natural reproduction of the population in the ukrainian rural areas: interactions and interconnection” польського наукового журналу “*Śląskie prace geograficzne*” [142].

Коефіцієнт кореляції Пірсона між природним приростом (скороченням) та щільністю населення у сільській місцевості становить 0,5 (рис. 3.35). В результаті розрахунку кореляції методом Спірмена отримали таке ж значення – 0,5. Результати вказують на наявність слабого прямого лінійного зв'язку, а це означає, що природне скорочення має більші значення в районах з нижчою

щільністю сільського населення. Демографічна ситуація більш сприятлива в щільно заселених регіонах. Те, що зв'язок є слабким означає, що в окремих регіонах низька щільність зумовлена іншими чинниками і не є результатом депопуляції сільського населення.

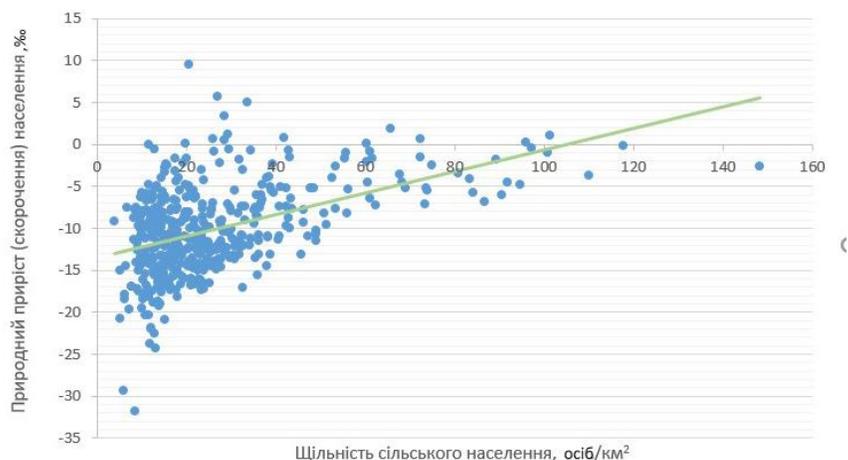

Рис. 3.35. Поле кореляції загального коефіцієнта природного приросту (скорочення) та щільності сільського населення, 2018 р. [142, с. 9–11]

Слабка пряма лінійна залежність за методом Пірсона (0,5) виявлена між природним приростом сільського населення та середньою людністю сільських поселень (рис. 3.36). Коефіцієнт кореляції рангу Спірмена становив дещо нижче значення – 0,4. Тобто, простежується частковий зв'язок між рівнем загального коефіцієнта природного приросту та середньою людністю поселень [142, с. 9–11]. Цей розрахунок підтверджує, що 1) села з низькою людністю більш вразливі до природного скорочення 2) слабкість зв'язку можна трактувати як те, що низька середня людність в окремих регіонах не є результатом депопуляції, і може бути зумовлена історико-природничими особливостями. 3) в окремих областях з великою середньою людністю сіл – значне природне скорочення населення (Черкаська область).

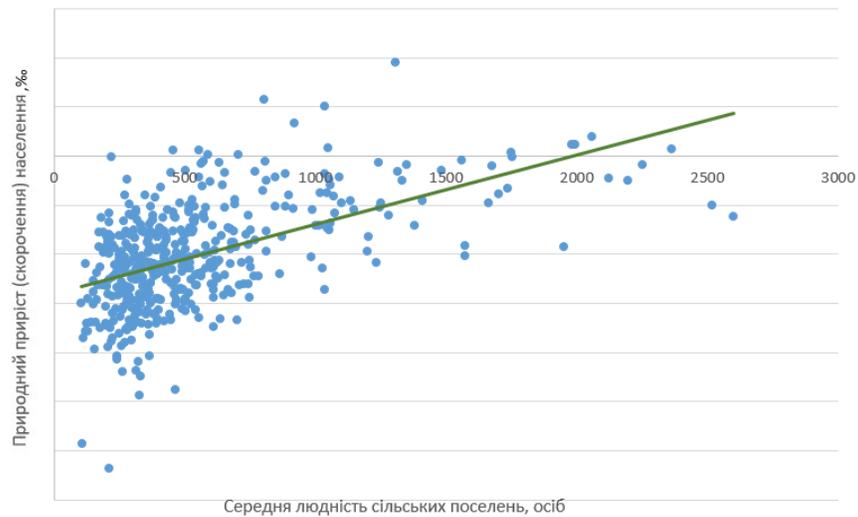

Рис. 3.36. Поле кореляції загального коефіцієнта природного приросту (скорочення) населення та середньої людності поселень, 2018 р. [142, с. 9–11]

А ось кореляційний зв'язок між природним приростом (скороченням) сільського населення та щільністю сільських поселень не простежується (становить $(-0,04)$ – коефіцієнт кореляції Пірсона та $(-0,1)$ – коефіцієнт кореляції Спірмена), що свідчить про відсутність зв'язку між щільністю сільських поселень та природним приростом населення в сільській місцевості (рис. 3.37). Це можна простежити й при співставленні картосхем (рис. 3.18) з картосхемою (рис. 3.33).

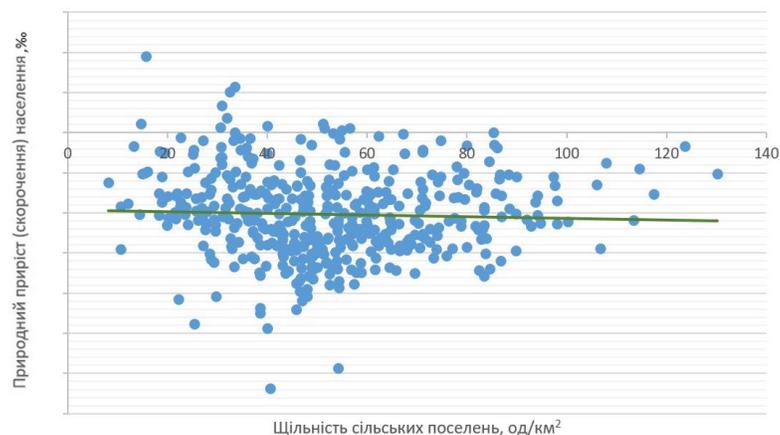

Рис. 3.37. Поле кореляції загального коефіцієнта природного приросту (скорочення) населення та щільності сільських поселень, 2018 р. [142, с. 9–11]

Процеси відтворення населення та характер розселення є складними, залежними від багатьох природних та суспільних чинників. Тому абсолютизувати взаємовплив відмінностей параметрів розселення та природного відтворення населення не можна. Однак, природне скорочення має вплив на динаміку зміни людності поселень, щільності населення, що своєю чергою може призводити до зміни кількості поселень.

Однозначно, що між цими параметрами присутній і опосередкований взаємозв'язок. Посередником в цьому випадку є соціально-економічна та політична ситуація. Підвищення людності територій завжди створює потребу у інтенсифікації їхнього розвитку, а успішний результат – забезпечить додатне сальдо міграції. Є і протилежний результат зворотнього зв'язку: економічний занепад територій посилює механічний відтік, передусім молодого населення, що створює ефект замкнутого кола.

Висновки до Розділу 3.

1. Сучасна трансформація сільської поселенської мережі безпосередньо пов'язана з демографічною кризою. Людність сіл у більшій мірі знижується через від'ємний природний приріст. Прямою причиною цієї депопуляції є нова модель репродуктивної поведінки та порушення у статеві-віковій структурі. Дисбаланс статеві-вікових співвідношень пов'язує природне скорочення з міграціями. Механічний рух меншою мірою впливає на зниження людності напряму, однак, через те, що молодь більш міграційно активна, є однією з основних причин порушення статеві-вікової структури у сільській місцевості.

2. Сільське населення, порівняно з міським, зберігає орієнтацію на більшу дітність в сім'ях, відповідно сумарний коефіцієнт народжуваності та нетто-коефіцієнт відтворення тут вищий. Незважаючи на ці характеристики, через порушення у статеві-віковій структурі у селах вищий рівень природного скорочення, ніж у містах. Тенденція зниження сумарного коефіцієнта

народжуваності у сільській місцевості, безумовно є негативним сигналом і свідчить про наближення дітородних орієнтацій у селах до міського населення.

3. Порівняльно-географічний та історичний аналіз засвідчив, що гірші демографічні показники та більш стрімке скорочення сільської поселенської мережі наявні у тих областях України, що увійшли до складу СРСР раніше 1939 р. Причинами цього є комуністичний антиукраїнський терор, колективізація, Голодомори 1921–1922 рр., 1932–1933 рр. Цим частково можна пояснити відмінності між показниками у сусідніх Рівненській та Житомирській, а також у Тернопільській та Хмельницькій областях. Також підтверджується попередній висновок про занепад сільської місцевості через політику неперспективних сіл, яка додатково посилила відтік молоді.

4. Коефіцієнт природного приросту (скорочення) є основним індикатором оцінки рівня демографічної кризи. Станом на 2018 р., загрозна ситуація сформувалась у районах областей: Київської (Поліський), Сумської (Шосткинський), Чернігівської (Ріпкинський, Коропський, Козелецький, Куликівський, Носівський, Ніжинський, Менський, Борзнянський, Сосницький), Слов'янський район Донецької. Найвищий рівень демографічного навантаження населенням старшим 65 років у районах Чернігівської області (понад 500 ‰): Ріпкинському, Козелецькому, Куликівському.

Найсприятливіша ситуація у Ківерцівському та Луцькому районах Волинської області, Верховинському у Івано-Франківській області, Перечинському, Іршавському, Тячівському, Рахівському у Закарпатській області, Березнівському, Володимирецькому, Рокитнівському, Сарницькому у Рівненській області, Глибоцькому, Путильському, Сторожинецькому у Чернівецькій області, станом на 2018 був зафіксований додатний природний приріст населення. У Сарницькому та Рокитнівському районах найнижче в Україні демографічне навантаження населенням старшим 65 років.

5. Основними напрямками трансформації сільської поселенської мережі України є: зменшення кількості поселень; її здрібнення через зниження середньої людності поселень; поява знелюднених сіл. Найбільше скоротилась мережа поселень у Київській, Харківській, Полтавській, Чернігівській, Сумській областях, Головно через знелюднення сільської місцевості в результаті природного скорочення та міграцій. У Київській області більша частка виключених з реєстру сіл у період 1993–2018 рр. розташовані близько до зони ураження внаслідок аварії на ЧАЕС.

В Україні наявна велика кількість сіл, в яких немає постійних жителів, але вони не виключені з реєстру. Це, з одного боку момент інерції у прийнятті управлінських рішень, а з іншого – така ситуація створює можливості для відновлення цих сіл. Найбільша кількість поселень без постійних жителів станом на 2014 р. у Сумській (59), Полтавській (57), Кіровоградській (41), Дніпропетровській (28), Чернігівській (28), Харківській (27) областях.

Через зниження людності у сільській місцевості відбувається процес здрібнення поселенської мережі. Його найвищі темпи зафіксовані у Черкаській, Вінницькій, Хмельницькій, Чернігівській, Сумській, Кіровоградській та Луганській областях.

6. Демографічні процеси мають прямий вплив на трансформацію сільської поселенської мережі. Проте через природні та історичні передумови вона має значні територіальні відмінності поєднань розселенських характеристик. В окремих регіонах низька середня людність сіл чи низька щільність мережі поселень є зумовлені природними особливостями заселення, а для деяких є результатом кризового демографічного та соціально-економічного становища. Відповідно кореляційний аналіз між природним приростом та щільністю сільського населення, середньою людністю поселень показав наявність слабого зв'язку. Між щільністю сільських поселень та природним приростом (скороченням) зв'язок відсутній.

7. Кластеризація на основі показників щільності сільських поселень та середньої людності поселень, показала, що такі області, як Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська – мають суттєві відмінності у характері сільського розселення, і тому не поєднані в жодну з груп. Закарпатська та Чернівецька області мають середні значення щільності поселень та дуже високу середню людність сіл. Ці території виділяються одними з кращих показників природного відтворення населення. Донецька, Дніпропетровська, Кіровоградська та Чернігівська поєднуються середнім рівнем щільності сільських поселень. Також в цих областях рівень середньої людності поселень є нижчим за середній показник в Україні. Дуже схожа за параметрами група, яка об'єднала Запорізьку, Миколаївську, Луганську області, через близькі до середнього значення показники середньої людності сільських поселень та нижчою за середні значення по Україні щільності поселень. Об'єднання Вінницької, Волинської, Житомирської, Харківської областей в один тип обумовлене відносно високою щільністю сільських поселень у поєднанні з середніми значеннями людності сіл. Водночас Полтавська, Сумська, Хмельницька області характеризуються високою щільністю сільських поселень у поєднанні з низькою середньою людністю сіл, а Київська, Черкаська, Одеська області подібні за середньою людністю сіл, яка є значно вищою за середньоукраїнські значення. Щільність поселенської мережі тут близька тут до середньої.

РОЗДІЛ 4. НОВІТНІ СОЦІАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ

4.1. Деякі особливості соціально-економічної ситуації у сільській місцевості та її вплив на демографічні та розселенські тенденції

Суспільство взаємодіє та розвивається на рівні декількох взаємопов'язаних сфер: економічної, політичної, соціо-культурної, демографічної. Розглядаючи історію заселення та формування сільської поселенської мережі на території сучасної України, було проведено аналіз впливу суспільних умов минулого на розселенські тенденції.

Суспільні умови продовжують впливати на сільську поселенську мережу і в наш час. Якщо розглядати механізм цього впливу, то ключовою є дія на кількість людності сільської місцевості. Зміна кількості населення прямо залежить від природного та механічного руху, а особливості цих демографічних процесів мають зв'язок з історичним підґрунтям та сучасними демографічними, соціально-культурними, й економічними умовами. Безумовно, соціально-культурна та економічна ситуація двосторонньо взаємодіє з політичною.

Людність сільської місцевості знижується через природне скорочення, зумовлене сучасним типом планування сім'ї, який сформувався в результаті зниження смертності та продовження тривалості життя, а також порушень у статеві-віковій структурі. Вона також скорочується через міграційний відтік сільського населення, здебільшого молоді. Хоч ці тези вже зазначенні і детально, їх варто згадати через соціальну складову демографічної поведінки.

Дослідження демографічної поведінки населення України показали, що у сільській місцевості населення орієнтується на більшу дітність. Саме це частково стримує його ще більше природне скорочення. Також пронаталістична політика

мала кращий результат у сільській місцевості, ніж міській. Це свідчить про більший вплив фінансового забезпечення на дітородну поведінку сільського населення. Недолік грошової підтримки молодих батьків полягає у зростанні кількості залишених дітей. Його вже частково подолано механізмом черговості виплат. Тому обов'язково фінансова допомога молодим сім'ям має залишатись, а її розмір при реалізації других та третіх народжень має бути залишеним.

Також демографи стверджують, що через поширення емансипації зросли стандарти успішності та збільшилась кількість соціальних ролей жінки. Цей момент необхідно враховувати, і окрім фінансової допомоги позитивно на дітородну поведінку могли б впливати непрямі пронаталістичні заходи. Одним з таких є поширення практики надання можливості жінкам з дітьми працювати неповний робочий день або дистанційно.

Міграція з сільської місцевості також має в основі соціальну та економічну складову. Загальний тренд на переселення до міст поширився у значній частині Європи з стрімким промисловим розвитком ще в XIX ст. і зростав у XX ст. В Україні, яка більшу частину XX ст. була в радянській окупації, тенденції урбанізації та індустріалізації проходили паралельно з намаганням знищити українське село. Урбанізація та індустріалізація штучно форсувались та посилювались політикою неперспективних сіл. Її вплив на розселення та порушення статево-вікової структури сіл, демографічну поведінку також було розглянуто. Скорочення поселенської мережі та відсутність фінансування інфраструктурного розвитку призвели до економічного занепаду значної частини сіл, і це додатково посилювало відтік молодого населення. Також у суспільстві була запущена підступна хибна думка про безперспективність сільської місцевості. На жаль, навіть в умовах Незалежності її не вдалось викоринити повністю. Як зазначав О.Г. Рогожин у своїй праці: “Втеча молоді з села вже стала культурним (поведінковим) стереотипом” [109, с. 24]. Це дуже негативно вплинуло на інвестиційну привабливість сільських територій при переході на ринкову систему

економіки. Насправді кожен тип місцевості створює свої можливості для реалізації, і сучасна інформатизація суспільства дає всі шанси на подолання цих міфів. Отож, для зупинки зниження людності сільської місцевості необхідно продовжувати демографічну політику та збалансувати соціальну, економічну ситуацію у сільській місцевості, щоб знизити міграційний відтік молоді та збільшити привабливість сільської місцевості для населення.

У рамках цього дослідження було проведено опитування серед молоді віком 16–24 років, більшість з них є мешканцями Львівської області (61,3%), проте дослідження не обмежувалось лише цим регіоном (рис. 4.1). За місцем проживання 63% опитуваних – це міське населення, і 37% – сільське, що досить близько до середнього рівня урбанізації України (69%) (рис. 4.2.). При заповненні Google форми більша частка жителів сільської місцевості заявила про намір переїхати до міста (рис. 4.3.), тобто серед 37% жителів сільської місцевості, 31,1% виявляють бажання переїхати до міста. Проте, є бажаючі з міста переїхати до села. Основною причиною переїзду респонденти, які дали цю відповідь, обрають варіант: “село поблизу великого міста, проживатиму в екологічно чистій зоні, працюватиму у місті”. Хоч частка таких відповідей 2,5%, однак при покращенні транспортної інфраструктури це явище має перспективу для поширення.

Основною причиною мігрувати опитані жителі сіл називають “більші можливості у працевлаштуванні” – 17,6% (при загальній частці респондентів жителів сіл 37%) (рис. 4.4). Іншими мотивами міграції є переїзд студентів з сіл до міста на постійне місце проживання (10,9%). Також 3,4% населення кажуть про кращий розвиток інфраструктури міст, як основну причину міграційних планів. Через помилкове трактування питання як гіпотетичного, частка відповідей “не планую такого переїзду” 51,3% не збігається з сумарно заявленим у попередньому питанні відсотком міських жителів та часткою жителів сіл, що не планують такого переїзду.

Вкажіть, у якій області (чи місті з особливим статусом) Ви проживаєте постійно (zareєстровані)?

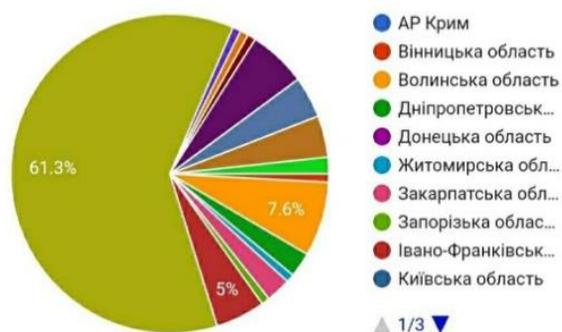

Рис. 4.1. Розподіл відповідей респондентів на питання про місце проживання

У якому типі поселення Ви проживаєте?

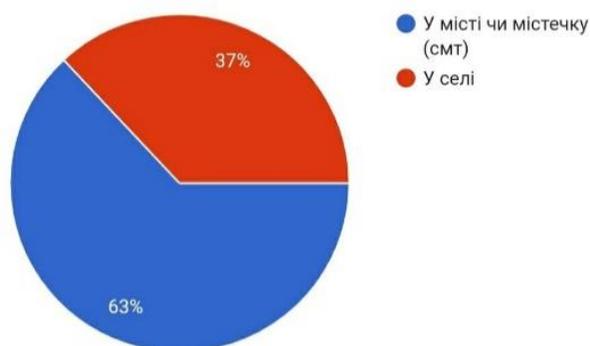

Рис. 4.2 Розподіл відповідей респондентів на питання про тип поселення, у якому вони проживають

Чи хотіли б змінити тип
поселення, у якому проживаєте?

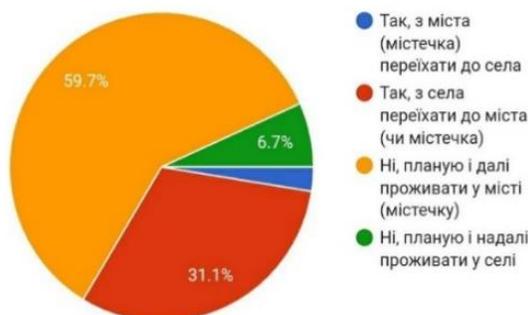

Рис. 4.3. Розподіл відповідей респондентів на питання про міграційні плани

Якщо Ви плануєте з села
переїхати до міста, тоді оберіть
причину.

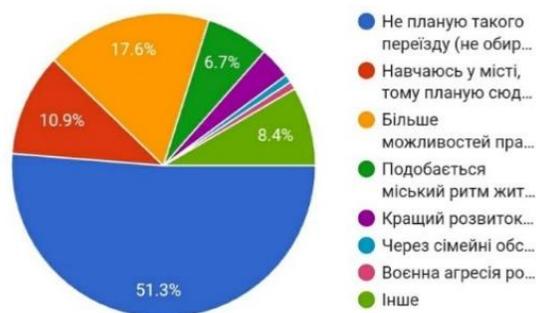

Рис. 4.4. Розподіл відповідей респондентів на питання про причини намірів переїхати до міста, якщо такі наявні

На жаль проблема зайнятості є ключовою, однак не єдиною. Навіть за умов успішного працевлаштування у сільській місцевості лише частина (20,2%, при 37% жителів сільської місцевості) опитаних, які планували мігрувати з сільської

місцевості – змінять свої наміри. 18,5% – мігрують до міста, навіть за наявності гарної роботи у селі (рис. 4.5). Однією з причин таких результатів є існування хибної думки про неперспективність села, так і реальні проблеми розвитку інфраструктури. Позитивним моментом є голосування респондентів, що відображене на рис. 4.6, де значна частина опитаних містян готова переїхати з міста до села при умові успішного працевлаштування.

Якщо Ви зараз проживаєте у сільській місцевості та плануєте переїзд до міста, можете відмовитись від переїзду за наявності перспективної роботи у селі?

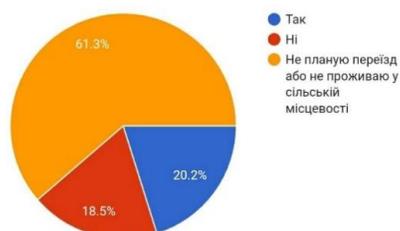

Рис. 4.5. Розподіл відповідей респондентів на питання про зміну наміру переїхати до міста при перспективному працевлаштуванні

Якщо Ви проживаєте у місті (містечку), чи змогли б переїхати у сільську місцевість при умові перспективного працевлаштування?

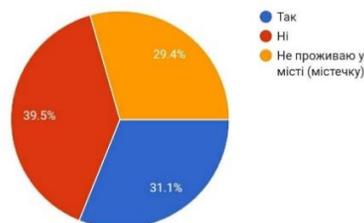

Рис. 4.6. Розподіл відповідей респондентів на питання про можливість переїхати з міста до сільської місцевості при перспективному працевлаштуванні

Звичайно, якщо б цей вибір постав перед респондентом в реальності – рішення могли би бути іншими, але моделювання гіпотетичних ствердних відповідей є цікавим сигналом. Він свідчить про те, що у суспільстві, а саме у міських жителів долаються ці хибні радянські стереотипи і, ймовірно, з’являється тренд на “slow living”, який краще реалізувати у сільській місцевості.

Основними проблемами сільської місцевості респонденти називають труднощі у працевлаштуванні (41,2%), інфраструктурні проблеми: освітня та медична (24,4%), комунікаційна (15,1%), розважальна (8,4%) (рис. 4.7). Розподіл відповідей цього питання тільки підтверджує перелік проблем, які необхідно вирішити, щоб відновити потенціал та інвестиційну привабливість сільських територій. Так як проблема є комплексною та складною, дії щодо розвитку сільських територій мають впроваджуватись у багатьох сферах. Грамотні рішення необхідні щодо господарства та інфраструктури, обов’язково у поєднанні з інформаційною складовою. Щодо останньої, то одним з її напрямків є розробка і популяризація іміджу сільських територій окремих регіонів, розвиток та впровадження нетипових для сільської місцевості галузей.

Назвіть основний недолік, з яким, на Вашу думку, стикаються мешканці сільської місцевості.

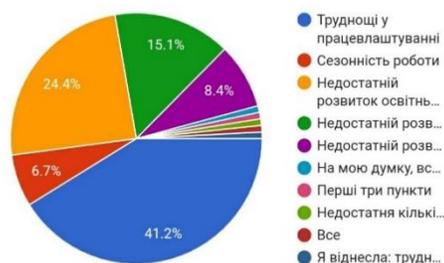

Рис. 4.7. Розподіл відповідей респондентів на питання про основні проблеми проживання у сільській місцевості

На питання, “які галузі економіки, нетипові для сільської місцевості, матимуть там найбільші перспективи розвитку?”, більшість відповідей розділились між туризмом (35,3%), харчовою промисловістю (25,2%), ІТ-сектором (15,1%), виробництвом сільськогосподарської техніки (15,1%) (рис. 4.8).

Які галузі економіки, нетипові для сільської місцевості, матимуть там найбільші перспективи розвитку?

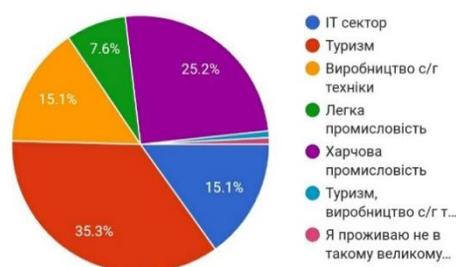

Рис. 4.8. Розподіл відповідей респондентів на питання про найперспективніші для розвитку у сільській місцевості галузі промисловості та сфери послуг

Тут варто зауважити, що харчова промисловість стає дедалі типовішою для сільської місцевості, що є позитивним фактором. Результат відповідей також можна оцінити двояко, адже розвиток легкої промисловості в Україні має перспективи. Це можна підтвердити фактом зростання суспільного попиту на одяг українських виробників. Також у суспільстві дещо перевищена вага туризму, як галузі майбутнього розвитку, адже вона надто залежна від зовнішніх умов та нестійка до соціальних катастроф. Так як основний рушій туристичних мандрівок – це цікавість та відпочинок, більшість туристів таки обирають поєднання цих двох факторів. І зелений туризм в класичному розумінні не є масовим явищем. Проте, водночас популярним видом туризму серед молодих сімей є відвідування різноманітних ферм: равликових, козиних, бананових і тд. Є окремі успішні

приклади розвитку готельного господарства в особливо віддалених селах та хуторах, які відвідують туристи з метою відпочинку від шумного міського темпу життя. Це позитивно, якщо є запит – бізнес має диверсифікувати свій дохід. Тому, загалом в Україні сільській туризм може успішно працювати як доповнююча сфера, і лише в окремих регіонах з особливими природно-рекреаційними чи історико-культурними умовами бути домінуючою сферою зайнятості.

В умовах повномасштабного вторгнення росії складно говорити про розподіл бюджету та фінансування соціальних сфер. Зараз можна сказати, що для розвитку сільської місцевості було б позитивним впровадження спрощеного режиму оподаткування для окремих галузей, які бажають починати свою роботу, розміщувати виробничі потужності у сільській місцевості. В такому випадку інвестор може надати перевагу відкрити своє підприємство у сільській місцевості, адже це спростить його вступ у бізнесову справу.

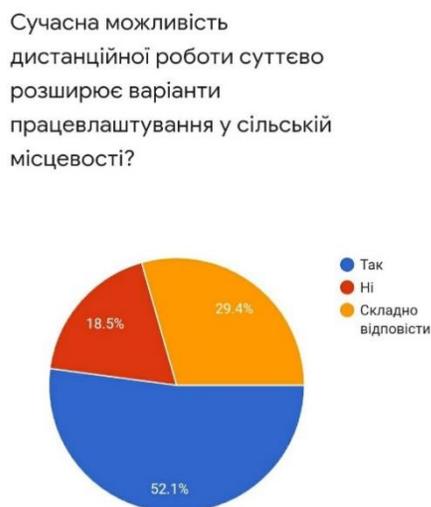

Рис. 4.9. Розподіл відповідей респондентів на питання про розширення можливостей працевлаштування завдяки поширенню дистанційної роботи

Цифровізація в українському суспільстві збільшує кількість видів зайнятості з можливістю дистанційного працевлаштування. Тому необхідно на державному

рівні заохочувати інтернет провайдерів постійно покращувати якість послуг цього виду зв'язку. Позитивні сподівання подає проект “Інтернет-субвенція”, розроблений Міністерством цифрової трансформації [63]. Ринок праці наповнений новими діджитал професіями, які передбачають онлайн роботу: копірайтер, SMM-менеджер, менеджер онлайн магазину, дизайнер, програміст. Також інтернет розширює можливості реалізації будь якої виробленої продукції. Відповідно розвиток ІТ-сектору також можливий у сільській місцевості. Як видно з рис. 4.9, більшість респондентів вважають, що можливість віддаленої роботи розширює варіанти працевлаштування. Впровадження нових професій категорично не є ключем вирішення проблеми зайнятості, але його можна розглядати як додаткову складову розвитку.

Реальність показує важливість сфер, що задовільняють базові потреби суспільства. Тому, попри диверсифікацію видів зайнятості, необхідно не забувати про сільське господарство, особливо дрібне фермерство. Тут також суттєво привернуло б увагу спрощене оподаткування для новостворених дрібних фермерських господарств.

Ідея зниження податків для підприємств сільської місцевості матиме позитивні наслідки. По-перше такі рішення створять додаткові переваги для сільської місцевості при виборі підприємцем локалізації свого бізнесу у місті чи селі. По-друге, це є одним з шляхів виведення бізнесу з тіні.

Для залучення інвестицій у сільську місцевість, як додатковий ресурс, можна використовувати сучасний механізм краудфандингу. Цікавою ідеєю є запуск соціальних облігацій для проектів у сільській місцевості [59, с. 126]. Такий додатковий механізм також можна використовувати державою, головне зробити його максимально доступним для покупки громадянам. Заснування будь-яких економічно успішних підприємств створить подальший запит на інфраструктуру і зупинить колосальний міграційний відтік, який не завжди фіксується Державною міграційною службою України.

Економічний розвиток нерозривно взаємопов'язаний з рівнем транспортної та соціальної інфраструктури. До того ж цей аспект має вплив і на загальний комфорт проживання у сільській місцевості. Важливість будівництва та ремонту доріг у сільській місцевості описала Л. В. Головка у праці “Благоустрій сільських поселень України” [23]. В умовах проведення реформи децентралізації питання транспортного сполучення та транспортної доступності є особливо важливим. Якісний стан доріг та грамотні маршрути громадського транспорту змогли б частково “зняти” навісну загрозу занепаду над поселеннями, які віддалені від центрів ОТГ. Якщо немає можливості у кожному поселенні надавати окремі соціальні послуги, то необхідно, щоб безперешкодно жителі могли отримати ці послуги в іншому поселенні громади. При проведенні соціально-економічного дослідження сільських поселень Державною службою статистики у 2014 р. було виявлено, що у 7383 сільських поселеннях немає зупинок громадського транспорту. Їх розподіл по території України неоднорідний. Рис. 4.10 показує, що найгірша ситуація у Сумській, Донецькій, Кіровоградській, Луганській та Миколаївській областях. При аналізі особливостей розселення чи демографічної ситуації, часто ці регіони попадали до різних типів. Дана статистична інформація виявляє потребу у аналізі маршрутів в кожному регіоні на обласному рівні.

Велике значення для сільської місцевості має поштовий зв'язок. Дуже неоднозначну оцінку отримало впровадження пересувних відділень “Укрпоштою”. Основні зауваження, згідно з репортажами “Суспільного” та коментарями у соцмережах, стосувались скорочення кількості працівників, нерегулярності графіку доставки та неспівмірності обсягу роботи, що припадає на одного працівника. Окремі схвальні відгуки звучали від мешканців сіл, у яких не було поштових відділень до впровадження цієї реформи.

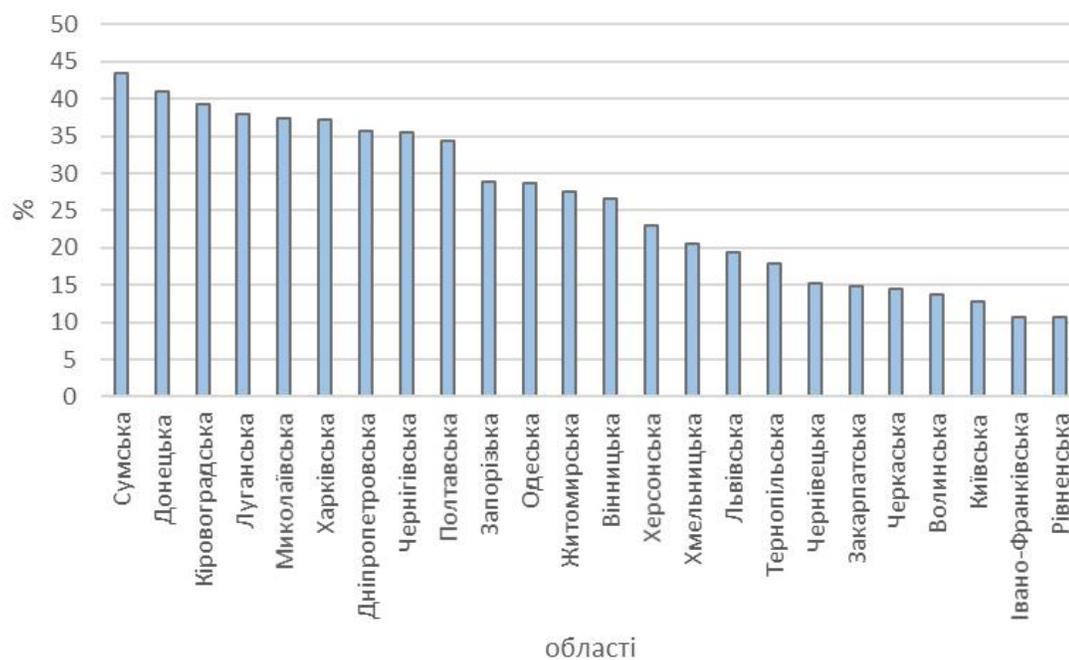

Рис. 4.10. Частка сіл в межах області, у яких немає зупинки громадського транспорту, 2014 рр. [120, с. 110]

За даними Державної служби статистики України в 2014 р. у 62,4% сіл не було відділень зв'язку (без врахування даних на тимчасово окупованих територіях). Недоліки цієї реформи необхідно вирішити керівництву “Укрпошти”, зокрема через підвищення прибутку в одних сферах, які б допомогли закрити дотаційні витрати на забезпечення послуг в окремих селах. Через значне старіння населення у частині малих сіл, основний запит користувачів – це виплата пенсій, комунальні платежі та преса. На жаль, приватні компанії саме цей аспект не зможуть допомогти вирішити, але розширення ринку поштових послуг має перевагу для великих сіл. Є сподівання, що мережа нових операторів поштового зв'язку буде розширюватись і надалі. Є перспективи у цьому напрямку, адже набула поширення практика доставки дрібними фермами продукції своїм покупцям через приватні поштові компанії, наприклад “Нову пошту”.

Окрему увагу необхідно приділити розвитку медичної та освітньої інфраструктури. На жаль, саме ці галузі знаходиться в найбільш критичному стані.

У вибіркового опитуванні Державної служби статистики України 20,7% домогосподарств сільської місцевості не змогли отримати медичної допомоги, придбати ліки чи медичне приладдя. Для порівняння у містах частка такого населення становила 18,1%. Основна причина неможливості отримати допомогу за відповідями респондентів сільської місцевості – вартість ліків та вартість медичних обстежень [115]. Станом на 2014 р. у 9741 населених пунктів немає лікувальних закладів (без врахування даних на тимчасово окупованих територіях). Серед них у 234 селах проживає більше 500 жителів. Тобто немає медичної інфраструктури навіть у селах з людністю, близькою до середньої в Україні.

З освітньою інфраструктурою ситуація також незадовільна. У 55,6% сіл у яких є діти віком від 7 до 17 років, немає шкіл. На рис. 4.11. спостерігаємо, що ситуація з наявністю загально освітніх закладів по Україні неоднорідна. Гірший розвиток мережі у східних та північно-східних областях України. Дуже важливо саме в межах цих територій розширити та оптимізувати мережу навчальних закладів, адже вони характеризуються найвищим рівнем природного скорочення населення.

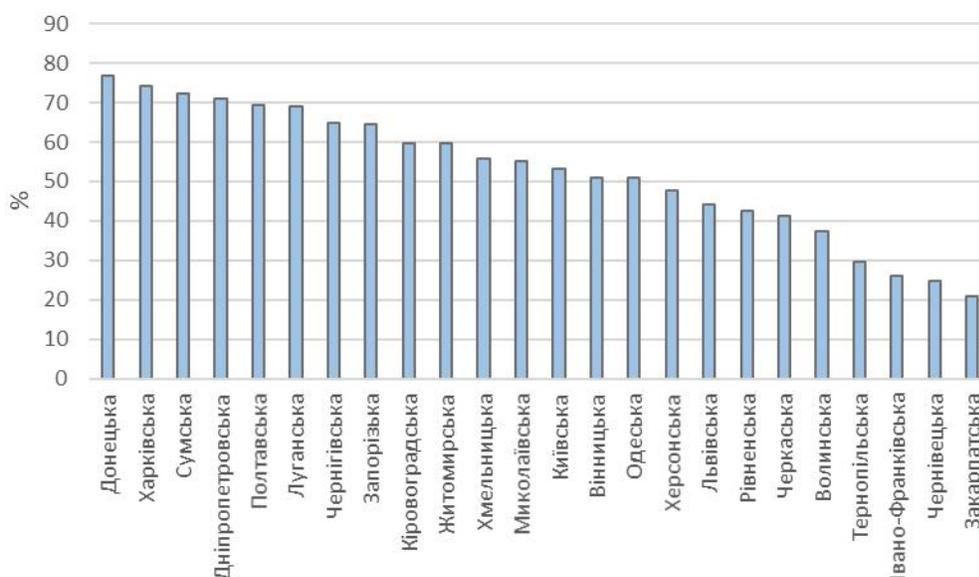

Рис. 4.11. Частка сіл в межах області, у яких немає шкіл, але є діти віком від 7 до 17 років, 2014 р. (побудовано за даними: [120])

На рис. 4.12 зображено ситуацію з забезпеченістю будинків окремими видами благоустрою, а саме: водопроводом, каналізацією, природним газом та гарячим водопостачанням. Помітно краще забезпечення у західних областях: Волинській, Закарпатській, Львівській, Рівненській та Чернівецькій. Проблема відсутності гарячого водопостачання є найбільш гострою. Аналіз цих даних доповнює загальну картину інфраструктурної проблематики.

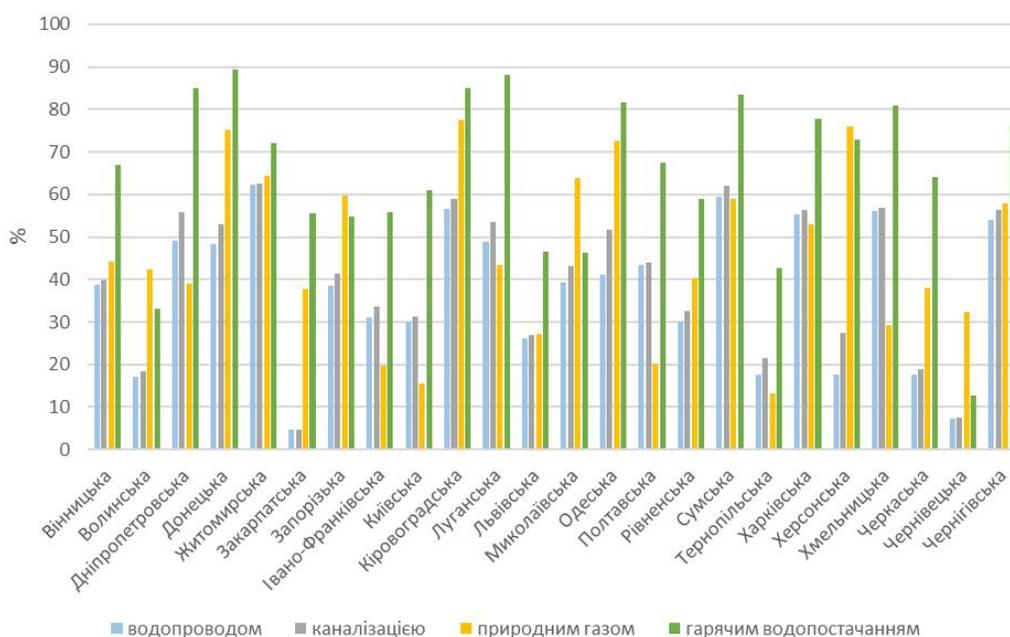

Рис. 4.12. Частка сільських поселень у областей, у яких домогосподарства не забезпечені окремими видами благоустрою, на 1 січня 2014 р. (побудовано за даними: [120])

На державному рівні чинне розпорядження Кабінету міністрів України “Про схвалення Концепції розвитку сільських територій”, у якому зазначено проблеми сільської місцевості та коротко перелічено сфери, у яких їх можна вирішити [94]. Розуміння проблем є першим кроком до їх вирішення, однак на практиці все

набагато складніше. Одним з шляхів розв'язання соціальних та економічних проблем сільської місцевості частина політиків і науковців вбачають у проведенні низки реформ. Реформа децентралізації є багатоаспектною та безпосередньо впливає на сільську поселенську мережу, тому буде проаналізована у наступному підрозділі.

Звичайно, загальний світовий тренд переважання частки міського населення залишиться і надалі. Для України стратегічно важливим є розвиток промисловості. Але не можна допускати різких диспропорцій у розвитку територій. Тому економічне відновлення сільської місцевості є питанням як демографічної, так і економічної та національної безпеки держави.

4.2. Адміністративно-територіальна реформа і сільське розселення в Україні: суперечності та наслідки взаємовпливів

З огляду на гостру потребу позитивних соціально-економічних та демографічних зрушень у сільській місцевості, в суспільстві є певні сподівання на покращення ситуації внаслідок проведення реформи децентралізації. Прогнози результатів таких масштабних адміністративних змін не є однозначними, так як реформа має і очевидні переваги, і ймовірні ризики.

Оскільки децентралізація зараз на стадії активного впровадження, і новостворені органи влади вже приступили до реалізації своїх повноважень, актуально оцінити сучасний стан реформованої поселенської мережі, а також наслідки, до яких можуть призвести адміністративно-територіальні зміни. Насамперед треба врахувати те, що адміністративний статус безумовно має вплив на розвиток поселень.

Географічне дослідження проблематики передбачає територіальний аналіз адміністративних змін сільської поселенської мережі, а також співставлення даних щодо демографічної та соціально-економічної ситуації у регіонах, які об'єднались у територіальні громади. В цьому контексті проаналізуємо зміни розселенських

параметрів старої та нової адміністративно-територіальної мережі та її вплив на соціально-економічне становище у сільській місцевості України.

Залежно від складу об'єднаних рад, територіальні громади поділяються на сільські, селищні та міські. Сільські громади – складаються лише з сільських поселень та включають об'єднані сільські ради. Селищні громади – включають як міські, так і сільські поселення. Центром таких громад є селище міського типу. Міські територіальні громади також включають сільські та міські населені пункти, але їхнім центром є місто.

Розселенські параметри у новостворених громадах різні в плані людності, площі, кількості об'єднаних поселень. О. І. Дяконенко, посилаючись на іноземну практику, зазначає, що досвід реалізації адміністративно-територіальної реформи в Естонії показав зростання міграції місцевого населення та знелюднення території тих волостей, чисельність яких не перевищувала 2 тис. жителів [51, с. 370].

Згідно з офіційними методичними рекомендаціями Міністерства розвитку громад та територій України, оцінка рівня спроможності територіальних громад здійснюється на основі граничних значень таких критеріїв: чисельність населення – 3000 осіб; площа – 200 км²; індекс податкоспроможності – 0,3; частка місцевих податків та зборів – 10%.

Офіційно затверджено, що людність громад має безпосередній вплив на бюджетні субвенції. Так, розподіл субвенції ОТГ здійснюється в залежності від площі території та чисельності сільських жителів [101]. Чим більша кількість сільських жителів та площа території, тим більший обсяг субвенції територіальних громад. Факт врахування структури населення громад є позитивним, адже сільські громади та громади з значною часткою сільського населення, з огляду на сучасний стан сільської місцевості, потребують більше ресурсів для відновлення та розвитку інфраструктури. Отож, можна вважати, що з юридичної точки зору момент спроможності територіальних громад частково передбачено.

За даними порталу “Децентралізація”, ситуація з людністю в громадах мозаїчна у всіх регіонах України. Чисельність ОТГ з населенням менше 3000 осіб відносно невелика і становить 21 громаду. Ризики створення таких малолюдних ланок адміністративно-територіального устрою необхідно розглядати індивідуально. Однак, як зазначалось вище, для успішного функціонування громади необхідна більша людність.

Таблиця 4.1

Чисельність ОТГ, у яких площа/людність нижча, ніж за встановленими законодавчими нормами, 2020 р. [38]

Регіон	Кількість ОТГ, в яких площа менша 200 км ² , одиниць	Кількість ОТГ, в яких людність менша 3000 осіб, одиниць
АР Крим ¹	-	-
Вінницька	8	0
Волинська	11	0
Дніпропетровська	20	4
Донецька ²	11	2
Житомирська	17	3
Закарпатська	40	0
Запорізька	16	2
Івано-Франківська	34	1
Київська	23	0
Кіровоградська	7	0
Луганська ²	1	0
Львівська	22	0
Миколаївська	5	0
Одеська	23	2
Полтавська	9	2
Рівненська	31	3
Сумська	10	0
Тернопільська	26	0
Харківська	12	0
Херсонська	5	0
Хмельницька	17	1
Черкаська	24	0
Чернівецька	44	0
Чернігівська	5	1
Україна	421	21

¹Відсутні дані на тимчасово окупованих територіях

²Неповні дані через тимчасову окупацію частин Донецької та Луганської областей

Станом на 2020 р. ОТГ площею менше 200 км² зафіксовано 421 громаду (табл. 4.1). Переважно малі за площею ОТГ створені в межах економічно розвинених міст, але є і значна кількість дрібних громад на заході України в областях з гірським рельєфом: Закарпатській (40), Івано-Франківській (34), Чернівецька області (44). Економістами М. В. Ільїною та Ю. Б. Шпильовою було розраховано середні відстані новостворених громад до обласних центрів, на прикладі Житомирської області. В результаті цього дослідження автори спостерігали таку тенденцію: "...наближеність території до великого міста впливає на площу та кількість населення громади, що об'єднується: чим ближче розташована ОТГ до міста, тим менше її площа та кількість населення, і навпаки. Це свідчить про те, що наближеність громади до міста більшою мірою визначає її економічну спроможність, ніж кількість населення та площа." [53, с. 90]. Варто зазначити, що така тенденція прослідковується у всіх областях України. З наближенням до обласного центру або до великого міста – промислового вузла – громади зменшуються у площі. М. О. Барановський, аналізуючи процес формування громад у Чернігівській області, також спостерігав, що в окремих випадках сільські громади створюються надто близько до великих міст. Настільки близько, що відстань від сіл цієї громади до центру громади та до міста поза громадою – майже однакова. Таке явище створює ризики для центру сільської громади, якщо її жителі надаватимуть перевагу у користуванні послугами, інфраструктурою в сусідньому місті [7].

Створені в значно урбанізованих областях малі територіальні громади у більшості випадків не знаходяться перед загрозою соціально-економічного занепаду з огляду на їх економічне становище. Більші ризики створюють великі за площею ОТГ. Варто зазначити, що офіційно не встановлено рекомендації щодо максимальних граничних значень. Найбільші за площею територіальні громади –

це Новотроїцька селищна ОТГ (2172,1 км²) в Херсонській області та Олевська міська ОТГ (2148 км²) в Житомирській області [38].

Аналіз таблиць порталу “Децентралізація” показав найбільші скупчення великих громад у північній частині України, а саме ці регіони характеризуються низькою щільністю населення та низькою середньою людністю сіл (Табл. 4.2). Також багато значних за площею громад на півдні у Херсонській області. Ймовірно створення таких значних за площею утворень було необхідним для забезпечення громадами відповідної норми показника податкоспроможності, людності та наявності об’єктів соціальної інфраструктури. Це створює ризики віддаленості окремих поселень до центра громади, що в свою чергу може створити труднощі у розвитку окремих сіл, які входять до цих ОТГ.

Аналіз розселенських параметрів показує, що по регіонах України громади формувались в різних умовах, передусім у різномірності сільського розселення (Табл. 4.2). З огляду на переваги, які надає компактність розселення виклик у створенні успішних ОТГ постав перед північно-східними областями з низькою середньою людністю сіл та щільністю сільського населення (Чернігівська, Сумська, Полтавська, Харківська) південними та східними областями з низькою щільністю сільських поселень (Херсонська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Луганська). В решті областей низькі значення розселенських параметрів наявні в окремих районах, тому усереднений показник по області не відображає цієї ситуації.

Згідно з даними Державної служби статистики України, у 2015 р. налічувалось 10279 сільських рад. У 2020 р. центрами новостворених громад стало 628 сіл, відповідно 9651 село втратило адміністративний статус. Загалом до сільських громад ввійшло 29,5% сіл, решта сільських поселень, тобто 70,5% сіл ввійшли до селищних та міських громад. Такі зміни є неоднозначним, адже будь-який вищий адміністративний статус поселення має важливу роль у його розвитку. Масштабне зменшення чисельності сіл, які є адміністративними

центрами – ймовірно може погіршити ситуацію в окремих селах. Однак і сільські ради мали набагато менше реальних повноважень, ніж зараз мають центри громад, тому ситуація залишається неоднозначною. У наукових публікаціях зазначають, що адміністративна реформа створює для одних населених пунктів більші можливості, для інших – появу нових проблем функціонування.

Розрахована кількість сіл, що припадає на одну громаду на рівні областей також диференційована та відповідає особливостям сільської поселенської мережі регіонів. Найбільше сіл на одну громаду припадає в Чернігівській, Сумській, Харківській, Полтавській областях – саме в них і фіксується найнижча середня людність. Також в середньому 30 сіл підпорядковуються одному центру ОТГ в Луганській області, але тут показник може бути дещо не об'єктивним через окупацію частини територій області. В контексті територіальних диспропорцій між громадами важливо звернути увагу на розвиток малих міст. Детально прораховано та описано значення дуже малих міських поселень Львівської області у праці Н. І. Дністрянської та М. С. Дністрянського [46, с. 145–151]. Ці адміністративні суб'єкти мають потенціал стати опорними пунктами реформованої поселенської мережі. Адже, як було згадано в попередніх розділах, в Україні є проблема суттєвих міграційних диспропорцій до великих міст, яку необхідно вирішувати.

Характер розселення має суттєвий, але не абсолютний вплив на розвиток ОТГ. Успішність громади залежить від сукупності взаємопов'язаних факторів: економічного становища, інфраструктури, демографічної ситуації, адміністративного статусу поселення та географічного розташування. Тому проаналізувати ситуацію лише за демографічними чи розселенськими параметрами ознано недостатньо. Під керівництвом Міністерства розвитку громад та територій України вже розроблено Портал спроможності ОТГ, у якому розміщено інформацію про забезпеченість громад об'єктами соціальної інфраструктури та рівень їх дотаційності. Суттєво тривожною ознакою є наявність

ОТГ, у яких відсутні пункти надання первинної медичної допомоги та лише один заклад загальної середньої освіти. За даними порталу “Децентралізації” ОТГ без пунктів надання первинної медичної допомоги наявно три громади у Рівненській, по одній громаді у Тернопільській, Дніпропетровській, Одеській, Херсонській та Луганській областях. З одним закладом загальної середньої освіти зафіксовано дві громади у Чернігівській, по одній громаді у Запорізькій та Хмельницькій областях. Така ситуація є великим мінусом для розвитку цих громад не лише через прямий вплив: зростання смертності та міграцій, а і через опосередкований – зниження інвестиційної привабливості територій. Адже, якщо у громаді немає належної освітньої інфраструктури, ймовірно ці території мають малу частку дітей шкільного віку [38].

За рівнем доходів та соціально-економічного становища, новостворені громади можемо розділити на три групи: успішні, середні та бідні. Державна служба статистики України фіксує території у сільській місцевості з критичними соціально-економічними та демографічними показниками. Майже по всіх регіонах України є території, де у сільській місцевості практично відсутні будь-які суттєві об’єкти – джерела бюджетних надходжень. Згідно з даними порталу найбільша кількість ОТГ з високим індексом платоспроможності у Київській, Полтавській, Дніпропетровській та Кіровоградській областях. Велика частка громад з низькими значеннями індексу платоспроможності у гірських ОТГ Закарпатської, Івано-Франківської та Чернівецької областей [38].

В українській сільській місцевості спостерігається така тенденція: бідні села мають гіршу інфраструктуру, вищий рівень безробіття та складнішу демографічну ситуацію. Показники відтворення з кожним роком застрягаються через взаємозалежні процеси: від’ємне сальдо міграцій, диспропорції у статеві-віковій структурі, природне скорочення населення. Дослідження особливостей сільського розселення та його демографічних параметрів виявило, що такі поселення поширюються не окремо, а цілими ареалами.

Таблиця 4.2.

Основні розселенські параметри сільської поселенської мережі з врахуванням адміністративних змін, 2020 р.

Регіон	Кількість сільських поселень, одиниць	Щільність сільського населення осіб/км ²	Густота сільських поселень, одиниць/ тис. км ²	Середня людність сільських поселень, осіб	Сільські ради станом на 2015 р., одиниць	Села що втратили статус адм. центру, одиниць	Сільські ОТГ, Одиниць	Кількість сіл в сільських ОТГ, одиниць	Частка сіл в міських та селищних ОТГ, %	Щільність населення в сільських ОТГ, осіб/км ²	Щільність населення в селищних ОТГ, осіб/км ²	Щільність населення в міських ОТГ, осіб/км ²	Середня кількість сіл в громаді
АР Крим ¹	947	-	36,3	-	243	-	-	-	-	-	-	-	-
Вінницька	1 456	28,2	54,9	512	661	637	24	308	78,8	37	44	152	23
Волинська	1 054	24,5	52,4	467	379	354	25	398	62,2	29	38	217	20
Дніпропетровська	1 436	15,9	45	354	288	247	41	665	53,7	22	32	606	17
Донецька ²	1 115	14,2	42,1	339	253	244	9	161	85,6	17	31	310	24
Житомирська	1 613	16,5	54,1	305	579	546	33	537	66,7	27	33	383	24
Закарпатська	578	61,6	45,2	1363	307	272	35	307	46,9	84	104	457	9
Запорізька	914	14	33,6	417	263	227	36	428	53,2	23	24	480	14
Івано-Франківська	765	54,8	55	995	477	453	24	198	74,1	76	79	203	12
Київська	1 126	24	40,1	600	605	582	23	214	81	85	404	338	16
Кіровоградська	991	13,9	40,3	344	376	355	21	403	59,3	17	26	287	20
Луганська ²	780	10,3	29,2	354	206	201	5	81	89,6	13	17	110	30
Львівська	1 850	44,9	84,9	529	633	615	18	311	83,2	116	58	187	25
Миколаївська	885	14,3	36	398	287	258	29	423	52,2	19	24	289	17
Одеська	1 123	23,4	33,7	695	439	392	47	516	54,1	42	63	683	12
Полтавська	1 805	18	62,7	288	467	443	24	431	76,1	28	26	186	30
Рівненська	999	30,1	49,7	605	338	298	40	469	53,1	42	45	513	16
Сумська	1 455	13,7	61,1	225	384	363	21	430	70,4	21	23	188	29
Тернопільська	1 023	40,9	74,1	552	580	559	21	254	75,2	48	65	148	19
Харківська	1 673	15,9	53,3	299	381	368	13	280	83,3	23	61	355	30
Херсонська	658	13,9	23,1	603	259	236	23	213	67,6	24	22	166	13
Хмельницька	1 414	25,9	68,6	378	568	543	25	420	70,3	30	34	213	24
Черкаська	824	24,6	39,4	623	525	485	40	410	50,2	30	38	468	12
Чернівецька	398	63,1	49,1	1284	252	218	34	227	43	88	84	345	8
Чернігівська	1 465	10,7	45,9	234	525	508	17	280	80,9	17	19	384	26
Україна	28376	21,1	47	450	10279	9651	628	8364	70,5	40	58	320	20

¹Відсутні дані на тимчасово окупованих територіях, ²Неповні дані через тимчасову окупацію частин Донецької та Луганської областей

Так як процес об'єднання відбувається за територіальним принципом, є ризик, що цілу ОТГ будуть формувати сільські поселення з критичними економічними та демографічними показниками. У такому випадку, при відсутності джерел доходу, економічна та демо-соціальна ситуація погіршиться. Також наявні загрози нерівномірного розвитку та занепаду окремих, віддалених від центру ОТГ поселень. У громадах, які включають поселення різного рівня економічного розвитку, ситуація двояка, але при грамотному управлінні є шанси на покращення. Позитивним явищем є розгляд проблеми територіального маркетингу ОТГ. Основна ідея децентралізації в поєднанні з якісною роботою маркетологів змогла б через зростання інвестиційної привабливості територій збільшити фінансову спроможність ОТГ та вирішити ряд економічних питань.

У рамках проведеного соціологічного опитування молоді респонденти оцінили зміни, які відбуваються в результаті адміністративно-територіальної реформи. Його результати показали, що на момент проведення дослідження зміни не були помітно відчутними для більшості респондентів, але тут варто звернути увагу, що більшість з них проживають у містах (рис. 4.13).

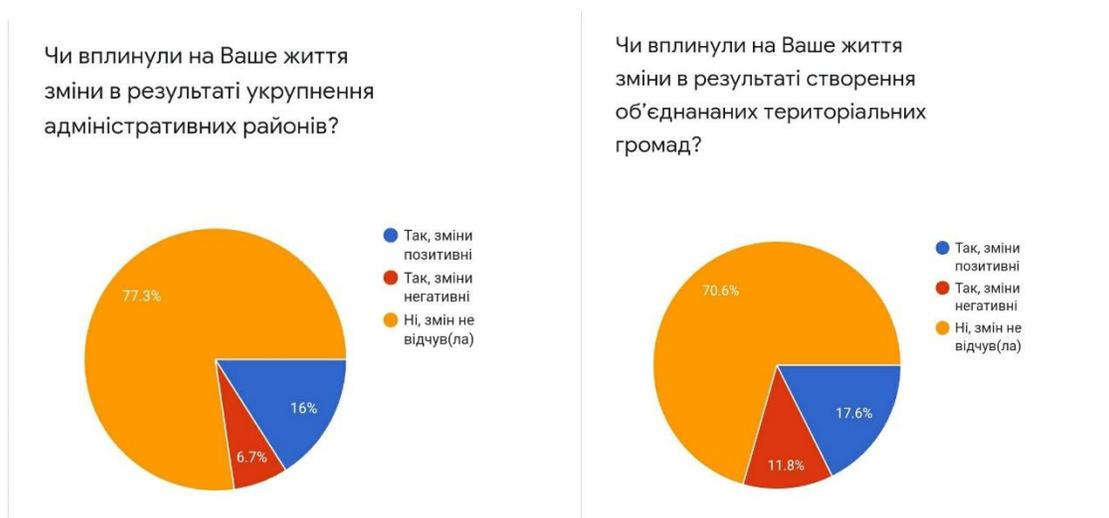

Рис. 4.13. Розподіл відповідей респондентів на питання про вплив на їхнє життя адміністративно-територіальної реформи

Утворення ОТГ мало більший вплив на учасників опитування, ніж укрупнення адміністративно-територіальних районів. Співвідношення між позитивними та негативними відповідями у цих питаннях підтверджують складність прогнозування результату реформи.

В результаті географічного погляду на проблематику, було проведено SWOT-аналіз. Його результати відображені на рис. 4.14. В окремих випадках можливості та загрози суперечать одні одним. Причиною такого висновку є складність прогнозування ситуації. Адже кожна новостворена громада може проявити себе по різному. Якщо ОТГ включає території з наявними підприємствами чи іншими об'єктами, які поповнюють місцевий бюджет, то при грамотному управлінні реформа децентралізації працюватиме, а в громаді спостерігатиметься зростання економічних показників.

ВНУТРІШНІ ФАКТОРИ	СИЛЬНІ СТОРОНИ	СЛАБКІ СТОРОНИ
	✓ більша частина місцевого бюджету залишається у територіальних громадах, відповідно зростає мотивація до його збільшення ✓ зростання відповідальності за правильний розподіл бюджету ✓ ціленаправлена витрата коштів на потреби громади	✓ недостатя кількість освітніх та медичних закладів в окремих отг ✓ віддаленість окремих поселень до центрів громад ✓ необхідність самостійно ОТГ фінансувати більшість витрат на місцеву інфраструктуру та соціальну сферу ✓ слабкий розвиток транспортної та інженерної інфраструктури
ЗОВНІШНІ ФАКТОРИ	МОЖЛИВОСТІ	ЗАГРОЗИ
	✓ співпраця з закордонними організаціями на рівні отг ✓ зростання інвестиційної привабливості сільських територій ✓ розвиток нових підприємств на місцях ✓ розвиток фермерського господарства чи кооперативів ✓ сповільнення депопуляції у сільській місцевості ✓ створення робочих місць у селах - сповільнення міграції молоді ✓ розвиток інфраструктури у сільській місцевості ✓ поширення нових несільськогосподарських галузей у сільських поселеннях	✓ поглиблення соціально-економічної неспроможності ОТГ ✓ загострення диспропорцій у соціально-економічному розвитку, наростання периферійності між ОТГ та між окремими поселеннями в ОТГ ✓ зростання міграції молоді з сільської місцевості ✓ посилення депопуляції ✓ зниження людності сільських поселень, зростання кількості безлюдних сіл

Рис. 4.14. SWOT-аналіз результату адміністративно-територіальної реформи в Україні

Отож, в результаті аналізу сучасної реформи децентралізації, а саме аспекту створення об'єднаних територіальних громад не вдалось надати конкретну оцінку та спрогнозувати подальший розвиток сільської місцевості. За допомогою економічного методу було проаналізовано всі переваги, недоліки, можливості та загрози. Попри нерівності у демографічних, економічних, та географічних параметрах є сподівання, що при грамотному управлінні як на місцевому, так і на районному, обласному та державному є всі можливості для успішного функціонування цієї реформи. Передусім для цього необхідно постійно моніторити показники розвитку громад та наявність окремих проблем.

Висновки до розділу 4.

1. Соціологічні опитування показали, що основними причинами міграцій молоді з сіл є проблеми з працевлаштуванням, а також недостатній розвиток інфраструктури (транспортної, медичної, освітньої, розважальної). Одним з шляхів усунення цих проблем є збільшення інвестиційної привабливості сільських територій, створення передумов для розвитку середнього й дрібного фермерського господарства та окремих несільськогосподарських галузей. Варіантом залучення дрібного, малого та середнього бізнесу є створення податкових канікул або інших преференцій при оподаткуванні для тих підприємців, які планують розмістити свої виробничі потужності у сільській місцевості. Оскільки поширення інформаційних технологій створює нові професії та можливості для роботи, то важливо, щоб сільські мешканці мали безперешкодний доступ до якісного інтернет зв'язку. Покращення інфраструктури також підвищить привабливість сільської місцевості як для населення загалом, так і для інвестицій. Водночас в Україні набувають певного поширення субурбанізаційні процеси, тобто є перспектива переїзду частини міських жителів до сільської місцевості близької до міста.

3. Оскільки сільська місцевість займає більшу частину території держави, є її культурною колискою, то стратегічно важливим є уникнення територіальних диспропорцій у розвитку сільського розселення та збалансування демографічної ситуації на селі. Тому економічне відновлення сільської місцевості є питанням як демографічної, так і економічної та національної безпеки держави.

4. Одним з інструментів покращення соціально-економічного становища сільської місцевості є ефективне проведення адміністративно-територіальної реформи. При аналізі карт створених ОТГ помітні такі тенденції: 1) людність має суттєвий вплив на розвиток громади. Серед новостворених громад практично всі (виняток 21 громада) перевищують рекомендоване мінімальне значення кількості населення, яке становить 3000 осіб; 2) з наближенням до обласного центру або до великого міста – промислового вузла – громади зменшуються у площі; 3) значна кількість малих громад утворені в областях з гірським рельєфом (Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій); 4) більші ризики стоять перед великими за площею громадами, які в переважно утворились на такій великій площі задля забезпечення граничних норм мінімальної кількості населення, податкоспроможності або наявності об'єктів соціальної інфраструктури. Великих ОТГ найбільше у регіонах з низькою щільністю сільського населення. Якщо вона ще поєднується з низькою щільністю поселень або з поганою транспортною інфраструктурою, це становить більше загроз для занепаду окремих віддалених сіл. Найбільше таких громад на півночі України та у Херсонській області. Загалом, перед областями з характерною низькою щільністю заселення сільської місцевості та щільністю поселенської мережі стояли більші труднощі добровільного об'єднання громад.

5. Зараз ще передчасно давати точну оцінку реформі децентралізації в сільській місцевості, оскільки помітними є її як позитивні, так і деякі негативні наслідки. Судячи з наявності значних відмінностей у первинних умовах територій добровільно об'єднаних громад, успішність її проведення може бути також

територіально диференційованою. У відповідь на ризики занепаду окремих поселень в межах громади або цілих громад важливо: 1) проводити регулярний моніторинг за їхньою демографічною, соціальною та економічною ситуацією; 2) покращувати стан транспортної інфраструктури в ОТГ з складною транспортною доступністю (зумовлену рельєфом, гідрографією або загальним поганим станом транспортної мережі); 3) працювати над територіальним маркетингом територій.

ВИСНОВКИ

Всебічний аналіз структурно-територіальних змін в сільському розселенні України під впливом демографічного чинника дав змогу зробити такі висновки:

1. Термін сільське розселення у своїй сутності означає як результат – наявну сільську поселенську мережу, так і сам процес її формування. Первинною формою геопросторової організації сільського розселення є сільські поселення. Їхніми головними ознаками є: переважно садибна забудова, часто одноповерхова; більшість населення зайнята у сільському господарстві, а коли у несільськогосподарських галузях, то кількість населення менша, ніж встановлена для містечок; відносно нижча щільність населення. Дотичним до терміну сільське розселення є поняття сільської місцевості, яка є середовищем існування сільських поселень. Однак, поняття сільської місцевості є ширшим, і окрім сільської поселенської мережі включає: усі території сільських поселень; землі всіх цільових призначень, що підпорядковуються сільським ОТГ; усі землі с/г призначення, які знаходяться в межах міських та селищних громад; землі під лісами та лісовкриті площі, водні об'єкти, які знаходяться в межах міських та селищних громад, але суміжні з сільськими поселеннями та використовуються здебільшого сільськими мешканцями для ведення особистого господарства або є місцем офіційної праці.

2. Методологія дослідження сільського розселення України змінювалась відповідно до основних історичних етапів розвитку української географії: від цілеспрямовано-описових, статистично-описових, галузево-статистичних, етнографічних, антропогеографічних, демогеографічних до цілісних суспільно-географічних. Зараз село розглядають як елемент територіально поєднаних суспільних сфер, відповідно сільське розселення доцільно вивчати з застосуванням комплексної суспільно-географічної методології, яка передбачає

поєднання традиційних загальнонаукових, спеціальних географічних та спеціальних методів суміжних суспільних наук.

3. Сучасна сільська поселенська мережа є результатом дії природного, історичного та сучасних суспільних чинників. Аналіз історії її формування показав впливовість подій ХХ ст. на її теперішній стан та навіть на вектор сучасної структурної трансформації. Особливо підірвали потенціал сільської місцевості України соціальні катастрофи ХХ ст. (Перша світова війна, епідемії, більшовицький терор, колективізація, Голодомор 1921–1922 рр., Голодомор 1932–1933 рр., Друга світова війна, Голодомор 1946–1947 рр., численні примусові міграції за етнічною ознакою), комуністична політика “неперспективних” сіл, та інші комуністичні рішення, спрямовані на форсування індустріалізації та урбанізації. Дотепер у територіальних відмінностях процесів природного відтворення сільського населення помітно різницю між областями, які були в складі УРСР до 1939 р., та тими, що увійшли до УРСР після 1939 р.

4. Основний прояв демографічної кризи України – природне скорочення населення. Вже з 1993 р. було зареєстровано від’ємний коефіцієнт природного приросту населення цілої держави, хоча у сільській місцевості він фіксувався і раніше. Основною причиною такої депопуляції є порушення статеві-вікової структури населення та демографічний перехід. Однак, у сільській місцевості статеві-вікові диспропорції зумовлені не лише особливостями сучасного типу відтворення населення, а в значній мірі історичними передумовами. Сучасні міграції впливають на зниження людності у меншому кількісному масштабі, але вони суттєво деформують статеві-вікову структуру.

5. В Україні наявні суттєві територіальні відмінності у процесах природного відтворення населення. Дослідження географії коефіцієнта природного приросту (скорочення) сільського населення на рівні адміністративних районів (діючих до 2020 р.) показав, що в районах північних областей Київської (Поліський), Сумської (Шосткинський), Чернігівської

(Ріпкинський, Коропський, Козелецький, Куликівський, Носівський, Ніжинський, Менський, Борзнянський, Сосницький) – найбільший коефіцієнт природного скорочення. Також до ареалів з найвищим скороченням населення належить Слов'янський район Донецької області. Серед згаданих регіонів, найвищий рівень демографічного навантаження населенням старшим 65 років у районах Чернігівської області: Ріпкинському, Козелецькому, Куликівському. Вони перевищують 500 ‰ і це найвищі значення по всій Україні. Водночас найсприятливіша ситуація у районах, де станом на 2018 був зафіксований додатній природний приріст населення: Ківерцівському та Луцькому Волинської області, Верховинському у Івано-Франківській області, Перечинському, Іршавському, Тячівському, Рахівському у Закарпатській області, Березнівському, Володимирецькому, Рокитнівському, Сарненському у Рівненській області, Глибоцькому, Путильському, Сторожинецькому у Чернівецькій області. Також у Сарницькому та Рокитнівському районах найнижче по Україні демографічне навантаження населенням старшим 65 років, яке становить 133 ‰ і 136 ‰ відповідно.

Окремий аналіз тенденцій народжуваності та смертності у сільській місцевості показав, що у селах населення орієнтується і надалі на більшу дітність, середній вік материнства молодший, більша кількість народжень вищої черговості. Є окремі тенденції наближення сільської людності до дітородної поведінки міського населення.

4. Зниження чисельності сільського населення призводить до негативних структурних трансформацій сільської поселенської мережі. Основними її проявами є: зменшення кількості поселень; її здрібнення через зниження середньої людності поселень; поява знелюднених сіл. Тут варто уточнити, що виключення сіл з реєстру може бути зумовлене й іншими причинами, наприклад екологічними, але здебільшого це зумовлене їх знелюдненням. Найбільше скоротилась поселенська мережа у Київській (через екологічне забруднення території),

Харківській, Полтавській, Чернігівській, Сумській областях. Найвищі темпи здрібнення зафіксовані у Черкаській, Вінницькій, Хмельницькій, Чернігівській, Сумській, Кіровоградській та Луганській областях. Найбільша кількість сіл без постійних жителів, станом на 2014 р., зафіксована у Сумській (59), Полтавській (57), Кіровоградській (41), Дніпропетровській (28), Чернігівській (28), Харківській (27) областях. Щодо наявності зареєстрованих знелюднених сіл, то, з одного боку це момент інерції у прийнятті управлінських рішень, а з іншого – така ситуація створює можливості для їхнього відновлення. Проте сама їх наявність є свідченням серйозної демографічної та соціально-економічної кризи сільської місцевості.

5. Негативна демографічна ситуація та наявний вектор трансформації сільської поселенської мережі у напрямі до зменшення середньої людності сільських поселень, за відсутності вдалих управлінських кроків, створюють загрозу до подальшого занепаду сільської місцевості. Тобто формується так зване “замкнуте коло”, коли демографічна криза погіршує стан сільської поселенської мережі, і у зворотному напрямі, погіршення стану сільського розселення створює передумови для поглиблення демографічної кризи. Таку ситуацію реально виправити лише добре продуманою політикою на місцях, на загальнодержавному рівні, а також приватними ініціативами населення.

6. Для збереження та відновлення сільської місцевості важливо насамперед покращити її соціально-економічне становище. Згідно з результатами соціологічного дослідження, на думку молоді, найвагомішими проблемами у сільській місцевості є труднощі працевлаштування, недостатній розвиток інфраструктури (транспортної, медичної, освітньої, розважальної). Одним з шляхів їхнього усунення є нарощення інвестиційної привабливості сільських територій, створення передумов для розвитку середнього й дрібного фермерського господарства та окремих несільськогосподарських галузей. Варіантом залучення дрібного, малого та середнього бізнесу є створення податкових канікул або інших

преференцій при оподаткуванні для тих підприємців, які планують розмістити свої виробничі потужності у сільській місцевості.

7. Реформа децентралізації фактично лише започаткована, тому дати оцінку її успішності складно. Щодо географічних особливостей утворених громад, то виявлено такі тенденції: 1) людність має суттєвий вплив на розвиток громади. Серед новостворених громад практично всі (виняток 21 громада) перевищують рекомендоване мінімальне значення кількості населення, яке становить 3000 осіб; 2) з наближенням до обласного центру або до великого міста – промислового вузла – громади зменшуються у площі; 3) значна кількість малих громад утворені в областях з гірським рельєфом (Закарпатській, Івано-Франківській та Чернівецькій); 4) більші ризики стоять перед великими за площею громадами, які в переважно утворились на такій великій площі задля забезпечення граничних норм мінімальної кількості населення, податкоспроможності або наявності об'єктів соціальної інфраструктури. Великих ОТГ найбільше у регіонах з низькою щільністю сільського населення. Якщо вона ще поєднується з низькою щільністю поселень або з поганою транспортною інфраструктурою – це становить більше загроз для занепаду окремих віддалених сіл.

Судячи з наявності значних відмінностей у первинних умовах територій добровільно об'єднаних громад, успішність її проведення може бути також територіально диференційованою. У відповідь на ризики занепаду окремих поселень в межах громади або цілих громад важливо: 1) проводити регулярний моніторинг за їхньою демографічною, соціальною та економічною ситуацією; 2) покращувати стан транспортної інфраструктури в ОТГ з складною транспортною доступністю (зумовлену рельєфом, гідрографією або загальним поганим станом транспортної мережі); 3) працювати над територіальним маркетингом територій.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алфавітний покажчик населених пунктів, знятих з обліку у зв'язку з переселенням жителів з 01.01.1986 по 01.06.2019. Верховна Рада України. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://www.rada.gov.ua/> (15.09.2022)
2. Альтгайм Л. Б. Типологія сільських поселень Хмельницької області за людністю / Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Географія. 2005. № 1. С. 87–93.
3. Ананьєва Є.А. Проблемні питання правового забезпечення дохідної частини бюджетів об'єднаних територіальних громад. *Вісник НТУУ "КПІ" Політологія. Соціологія. Право.* 2019. № 4(44). С. 102–107.
4. Андрощук О. В. Реорганізація сільських адміністративно-територіальних одиниць в УРСР: мотиви, засоби реалізації, наслідки (друга половина 40-х – 60-ті роки ХХ ст.). *Український історичний збірник 2003*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2004. Випуск 6. С. 271–294.
5. Аркуша О. Г. Кондратюк К. К., Мудрий М. М., Сухий О.М. Час народів. Історія України ХІХ ст.: навчальний посібник / за заг. ред. М. Мудрого. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2016, 408 с.
6. Атлас України та сумежних країв / за загальною редакцією д-ра Володимира Кубійовича. Львів, 1937. 113 с.
7. Барановський М. О. Адміністративно-територіальна реформа в Україні: особливості та проблеми реалізації, вплив на розвиток сільських територій (на прикладі Чернігівської області). *Регіональні проблеми України : географічний аналіз та пошук шляхів вирішення* : зб. наук. пр. за матер. VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Херсон, 8–9 жовтня 2015 р.) / [за ред. І. О.Пилипенка, Д. С.Мальчикової]. Херсон : ПП Вишемирский, 2015. С. 20–24.

8. Барановський М. О. Наукові засади суспільно-географічного вивчення сільських депресивних територій України: монографія. Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2009. 396 с.
9. Барановський М.О. Трансформація сільських територій України: від поляризації до децентралізації. *Часопис соціально-економічної географії*. 2017. Випуск 22(1), С. 47–52.
10. Білан С. Розселення хуторів в Україні у 30-х рр. ХХ ст. *Питання історії України*. 2012. Т. 15. С. 41–45.
11. Борщ Г. А., Вакуленко В. М., Гринчук Н. М., Дехтяренко Ю .Ф., Ігнатенко О. С., Куйбіда В. С., Ткачук А. Ф., Юзефович В. В. Ресурсне забезпечення об'єднаної територіальної громади та її маркетинг: навч. посіб. Київ, 2017. 107 с.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. 1728 с.
13. Верменич Я. В. Біля витоків українського краєзнавства (Комісія для опису губерній Київського учбового округу). *Історія України: маловідомі імена, події, факти*. Київ, 2000. Вип. 11. С. 89–104.
14. Влах М. Географія населення: словник-довідник. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2005. 241 с.
15. Влах М.Р. Науково-теоретичні засади суспільно-географічного термінотворення. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія географія. 2021. Вип. 1. С. 21–29.
16. Влах М.Р., Гудзеляк І.І. Перцепційний підхід у суспільно-географічних дослідженнях міського простору (на матеріалах Львова). *Економічна та соціальна географія*, 2019. Вип. 82, С. 50–56.
17. Влах М.Р. Нечіткі поняття географічної науки: сутність та особливості використання. *Наук. вісн. Східноєвроп. нац. ун-ту імені Лесі Українки. Серія "Географічні науки"*, 2018, № 10(383). С. 4–8.

18. Воловина О., Плохій С. М., Левчук Н. М., Рудницький О. П., Ковбасюк А. Б., Шевчук П. Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 76–116.

19. Всеукраїнський перепис населення 2001. *Державний комітет статистики України*. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/> (дата звернення: 15.09.2022).

20. Гафурова О. В. Організаційно-правові засади сільського розвитку об'єднаних територіальних громад в Україні. Київ: Компрінт, 2020. 332 с.

21. Герасимчук О. М. Землевпорядкування на казенних землях Чернігівщини в роки столипінської аграрної реформи (1906–1917 рр.) *Сіверянський літопис*. 2016. № 1. С. 107–114.

22. Гнесь Л. Б. Соціальні результати ідеологічно орієнтованих урбаністичних реформ у сільських поселеннях України, *Вісник Національного університету “Львівська Політехніка. Серія архітектура”*. 2019. Том 1. Випуск 2. С. 109–120.

23. Головка Л. В. Благоустрій сільських поселень України: сучасні проблеми та напрями їх вирішення. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. №2(33). С. 154–167.

24. Горло Н. Вплив гідробудівництва на Дніпрі на соціальну сферу Наддніпрянщини (50–70-ті рр. ХХ ст.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей*. Київ, 2008. Вип. 14. С. 221–231.

25. Грицевич В.С., Сеньків М.І. Географія кінцевих споживачів логістичних товарних потоків у Західному регіоні України. *Економічна та соціальна географія*. Київ, 2017. Вип. 77. С. 25–32.

26. Грицевич В. С., Подвірна Х.Є., Сеньків М.І. Motor transport network of Western region of Ukraine as a factor of development of tourism industry. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія “Геологія. Географія. Екологія”*. Вип. 50. Харків, 2019. С.91–100.

27. Грицевич В. С. Тринітарний підхід до розуміння предмета дослідження суспільної географії Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: географічні науки. 2019, Вип. 11. Херсон. С.25–30.

28. Гудзеляк І. І. Вплив демографічної політики на процеси народжуваності в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2011. Вип. 39. С. 122–130.

29. Гудзеляк І. І. Демографічна ситуація в Україні: глобальні та регіональні порівняння. *Історія української географії*. 2008. Вип. 18. С. 78–81.

30. Гудзеляк І. І., Дністрянська І. М. Демографічна ситуація в сільській місцевості України: тенденції розвитку та регіональні особливості. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія географ.* 2018. Вип. 52. С. 96–108. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/geography/article/view/10171>

31. Гудзеляк І. І., Чайка І. М. Картографування сільського розселення України у національній географії: історичний та перспективний аспекти. Суспільна географія і картографія наукова спадщина та сучасні українознавчі студії: матеріали всеукраїнського онлайн-семінару / Львів, ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. С. 140–144.

32. Гудзеляк І. І. Географія населення: навчальний посібник. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. 256 с.

33. Гуржій О. І., Шевченко В. М., Авраменко А. М. Хутір. *Енциклопедія історії України*. Київ: В-во "Наукова думка", 2013. Т. 10 : Т–Я. 688 с.

34. Данілова, О., Н. Заблотовська, М. Салій. Значення природних умов у формуванні поселенської мережі Тернопільської області. Матеріали Всеукраїнського онлайн-семінару, приуроченого 130-річчю з дня народження географа, геолога, археолога Полянського Юрія Івановича (27–28 травня 2022 р.) / Тернопіль: Вектор, 2022. С. 139–143.

35. ДБН Б.2.4-1-94. Планування і забудова сільських поселень. втрата чинності від 23.04.2018. Мінбудархітектури України. Київ, 1994.

36. Демчак І. М., Орлатий М. К. Аналіз тенденцій та закономірностей розвитку сільського розселення в Україні. *Продуктивність агропромислового виробництва*. 2016. № 28. С. 102–109.

37. Державні будівельні норми України. Планування і забудова територій ДБН Б. 2.2-12: 2019. Київ: Укрархбудінформ, 2019. 177 с.

38. Децентралізація. URL: <https://decentralization.gov.ua/areas> (дата звернення 15.09.2022)

39. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демогеографічний аналіз (на прикладі Західного регіону України): автореф. дис. д-ра геогр. наук : 11.00.02. Київ, 2004. 32 с.

40. Джаман В. О. Регіональні системи розселення: демографічні аспекти. Чернівці : Рута, 2003. 317 с.

41. Дністрянська І. М. Вплив природно-географічних та історико-географічних чинників на формування регіональних відмінностей густоти сільської поселенської мережі України. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення* : матеріали VIII всеукраїнської науково-практичної конференції (3–4 жовтня). 2019 р. Херсон: Видавничий дім “Гельветика”, 2019. С.104–106.

42. Дністрянська І. М. Наукові дослідження географії сільських поселень України: еволюція методологічних підходів у контексті актуальних викликів. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія географ.* 2019. Вип. 53. С. 113–124. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/geography/article/view/10662>

43. Дністрянська І. М. Проблеми понятійно-термінологічного означення сільських поселень: суспільно-географічний підхід. *Освітні й наукові виміри географії та туризму*: матер. II Всеукраїнської науково-практ. інтернет-конф. з міжнар. Учасю, 26 квітня 2019 р. / Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 96–99.

44. Дністрянська І. М. Регіональні відмінності знелюднення сільських поселень України. *Суспільна географія: наукові традиції і сучасні виклики* : матеріали Всеукр. наук. семінару, присвяченого 110-літтю від народження проф. О. Т. Ващенко (13 грудня 2018 р.). Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2018. С. 144–149.

45. Дністрянська І. М., Дністрянська Н. І. Просторово-часові тренди депопуляційних процесів у сільській місцевості України. *Українська географія: сучасні виклики* : збірник праць XII з'їзду Українського географ. товариства. Київ, 2016.

46. Дністрянська Н. І., Дністрянський М. С. Дуже малі міські поселення Львівської області: суспільно-географічний потенціал та перспективи розвитку: монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 198 с.

47. Дністрянський М. С., Чайка І. М. Регіональні відмінності сільського розселення України та проблеми утворення об'єднаних територіальних громад. *Регіональна політика: політико-правові засади, урбаністика, просторове планування, архітектура* : матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції (22 листопада 2019 р.). Вип. 5. Ч. 1. Київ, 2019. С. 97–100.

48. Доценко А. І. Концепції розселення населення. Київ : РВПС України НАН України, 2008. 72 с.

49. Доценко А. І. Сільське розселення в Україні: динаміка та структура. Київ : РВПС України НАН України, "Фенікс", 2010. 288 с.

50. Доценко А. І. Територіальна організація розселення (теорія та практика). Київ : Фенікс, 2010. 536 с.

51. Дяконенко О. І. Розвиток сільських поселень в умовах адміністративно-територіальної реформи. *Адміністративно-територіальні vs економічно-просторові кордони регіонів?:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19–20 березня 2020 р.) / КНЕУ. С. 369–373.

52. Етимологічний словник української мови в 7 т. / ред. кол.: Мельничук О. С. (гол. ред.), Коломієць В. Т., Лукінова Т. Б., Півторак Г. П., Скляренко В.Г.,

Ткаченко О. Б.; укладачі: Болдирєв Р. В., Коломієць В. Т., Лукінова Т. Б., Мельничук О. С., Скляренко В. Г., Стоянов І. А., Шамота А. М. Київ : Наукова думка, 2006. Т. 5 : Р–Т. 705 с.

53. Жаховська В. Л. Соціальний розвиток сільських поселень на основі муніципальної власності в умовах децентралізації. *Демографія та соціальна економіка*. 2018. № 2. С. 140–153.

54. Жупанський Я. І. Історія географії в Україні: посібник. Київ, 2006. 275 с.

55. Заблотовська Н. В. До питання про демогеографічні перспективи сільських поселень Хмельницької області. *Українська історична географія та історія географії в Україні*: матеріали міжнар. наук. Конф, 7–10 жовтня / Чернівці: Чернів. нац. ун-т, 2009. С. 71–72.

56. Заставецька Л. Б. Системи розселення і геопросторові проблеми вдосконалення адміністративно-територіального устрою України: монографія. Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. 332 с.

57. Заставецька Л. Б., Заставецька О. В. Шляхи оптимізації розвитку сільських територій в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія*. 2014. Вип. 2, С. 45–48.

58. Заяць Т. А. Розвиток сільських поселень України в умовах децентралізації: можливості та ризики. *Демографія та соціальна економіка*. 2017. № 3. С. 48–60.

59. Звонар В. П. Фінансування соціального розвитку села за участю інститутів громадянського суспільства. *Демографія та соціальна економіка*. 2019. № 2 (36), С. 121–136.

60. Ілляш І. Д., Ткач Д. В. Сучасна мережа поселень Тернопільської області. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія*. 2013. № 1. С. 107–113.

61. Ільїна М. В., Шпильова Ю. Б., Просторова диференціація об'єднаних територіальних громад на прикладі Житомирської області. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Випуск 21, частина 1, С. 88–91.
62. Ільїна М.В., Шпильова Ю.Б. Просторова диференціація сільських територіальних громад в Україні. *Економіка природокористування і сталий розвиток*. Київ : ДУ ІЕПСР НАН України, 2018. № 3–4 (22–23). С. 35–41.
63. Інтернет субвенція. *Міністерство цифрової трансформації України*. URL: <https://bb.gov.ua/#rec298897521> (дата звернення: 15.09.2022).
64. Історія інституту. *Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України*. URL: https://www.idss.org.ua/history_ua (дата звернення: 15.09.2022)
65. Каменський В. І., Фіданян Ю. Г. Вплив річок на формування традиційних сільських поселень України. *Науковий вісник будівництва*. 2015. № 4. С. 16–20.
66. Киризюк С. В. Зайнятість сільського населення – компроміс між сільською та міською економіками. *Глобальні та національні проблеми економіки*. Випуск 3. 2015. С. 644–645.
67. Когатько Ю. Л. Бідність сільського населення України. *Демографія та соціальна економіка*. 2015. №1 (23). С. 32–43.
68. Конституція України : офіц. текст. Київ : КМ, 2013. 96 с.
69. Кубійович В. М. Наукові праці / за ред. Шаблія О. І. Т. І. Париж – Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. 800 с.
70. Кучабський О. Г. Система сільського розселення та малі міста у формуванні нової моделі адміністративно-територіального устрою України. *Теорія та практика державного управління*. 2010. Вип. 1. С. 150–157.
71. Кушнір Л. М., Шевчук С. М. Історико-географічні особливості заселення території Полтавщини. *Наукові записки Вінницького педуніверситету. Серія географія*. 2010. Вип. 20. С. 225–230.

72. Кюнцлі Р. Зростаюча роль регіональних особливостей у створенні гармонійного архітектурного середовища в розплануванні сучасного українського села. *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. 2015. Вип. 11. С. 176–182.

73. Левчук Н. М. Соціальна диференціація стану здоров'я і смертності в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2007. № 1. С. 12–27.

74. Мальчикова Д. С. Геопланування сільської місцевості: особливості, проблеми, обмеження. *Наук. зап. Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського*. Серія: Географія. Вінниця, 2009. Вип. 19. С. 153–159.

75. Мальчикова Д. С. Порівняльний аналіз проблем розвитку сільської місцевості України та Європейського Союзу в контексті розробки заходів регіональної політики й управління сільськими регіонами. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2009. С. 158–163

76. Мальчикова Д. С. Сільська місцевість: сутність, терміни, поняття. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Географія. Вінниця, 2009. Вип. 18. С. 170–177.

77. Мальчикова Д. С. Теоретико-методологічні і методичні засади геопланування сільської місцевості на регіональному рівні: монографія. / Херсон. держ. ун-т. Херсон : Грінь Д.С., 2014. 361 с.

78. Мальчикова Д.С., Пилипенко І. О. Методи та методики суспільно-географічних досліджень. Херсон : ПП Вишемирський В. С., 2009. 156 с.

79. Маркевич М. А. О народонаселении Полтавской губернии. Киев : Университетская типография, 1855. 138 с.

80. Матвієнко В. М. Етапи і напрямки формування української суспільно-географічної думки. *Історія української географії. Всеукр. наук.-теор. часопис*. 2000. Вип. 2. С. 77–82

81. Мезенцев К. В. Методи дослідження в суспільній географії: традиції і новації. *Економічна та соціальна географія*. 2013. Вип. 1 (66). С. 31–42.

82. Мезенцев К. В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку. Київ : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2005. 253 с.
83. Михайлюк А. Ровенчак І. Причини і наслідки зовнішньої трудової міграції в Україні (на прикладі Івано-Франківської області). Часопис соціально-економічної географії, 2021. Вип. 30. С. 50-58.
84. Нагайко Т. Сільське житлове будівництво та житлові умови сільського населення України у період 1943–1945 р. *Український історичний збірник*, Вип. 7, 2004, С. 353–370.
85. Населення України за 2020 рік. Державна служба статистики України / за ред. Тімоніної М. Б. Київ, 2021. 185 с.
86. Населення України. Банк даних. *Державна служба статистики України* URL: <http://database.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/> (15.09.2022).
87. Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів. / Ін-т демографії та соц. дослідж. НАН України. Держ. ком. статистики України. Київ: АДЕФ-Україна, 2008. 288 с.
88. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. Київ, 2007, 468 с.
89. Наулко В. І. Село. *Енциклопедія українознавства*. Львів : Молоде життя, 2003. Т. 11. С. 176–185.
90. Нездойминога О. Є. Особливості формування бюджету територіальної громади. *Економіка і суспільство*. 2017. № 11. С. 443–449.
91. Неліпа К. Г. Запоріжжя як центр регіональної системи розселення. *Економічна та соціальна географія*. 2019. 81. С. 4–11.
92. Павельчик Г. О. Регіональна специфіка проведення столипінської аграрної реформи на території України. *Література та культура Полісся*. 2012. Вип. 71. С. 174–184.

93. Павлов О. І. Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження. *Регіональна історія України*. 2009. Вип. 3. С. 113–132.
94. Пандяк І. Г. Розвиток системи сільського розселення Львівщини. *Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр.* 1998. Вип. 22. С. 60–65.
95. Пандяк І. Г. Форми сільських поселень Львівської області. *Наук. зап. Терноп. пед. ун-ту. Серія геогр.* 2002. Вип. 2(7). С. 128–131.
96. Пилипенко І. О. Аналіз формування чисельності населення Херсонської області (методи та підходи). *Наукові записки Херсонського відділу Українського географічного товариства*. Херсон, 2007. Вип. 3. С. 68–79.
97. Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння степової України в XVI–XVIII ст. / Український культурологічний центр. Донецьк : Східний видавничий дім, 2004. 224 с.
98. Поручинський В. І. Природно-географічні чинники розселення населення Волинської області. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія*. 2015. № 1. С. 92–96.
99. Поручинський В. І. Теоретичні засади розселення населення. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Географічні науки*. 2014. № 11. С. 89–94.
100. Про засади адміністративно-територіального устрою України: проект Закону України від 2016 р. URL: <https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2016/03/Pr-ZU-pro-ATU.pdf> (дата звернення: 15.09.2022)
101. Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на підтримку розвитку об'єднаних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.03.16 № 200. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/200-2016-%D0%BF#n11> (дата звернення: 15.09.2022).

102. Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР: Указ президії Верховної Ради Української РСР від 12.03.1981 р. № 1654-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1654-10> (дата звернення: 15.09.2022).

103. “Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи” та “Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи”: Постанова про організацію виконання постанов Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію законів Української РСР зі змінами від 23.10.2008. № 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106%D0%B0-91-%D0%BF> (дата звернення: 15.09.2022)

104. Про схвалення Концепції розвитку сільських територій: Розпорядження Кабінету міністрів України від від 23 вересня 2015 р. № 995-р Київ, редакція від 15.12.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995-2015-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.09.2022).

105. Ровенчак І. І. Географія культури: проблеми теорії, методології та методики дослідження: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. 240 с.

106. Ровенчак І. І. Географія зовнішньоекономічних зв'язків України та країн Європейського Союзу. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія. Тернопіль: СМП “Тайп”, 2018. № 1 (випуск 44). С. 45–51.

107. Ровенчак І. Ярошевич М. Суспільно-географічна сутність транспортної інфраструктури. Вісник Львівського університету. Серія географічна. 2018. Вип. 52. С. 275–282.

108. Рогожин Г. Н. Сельское расселение Украинской ССР, состояние и пути совершенствования. Киев : УкрНИИТИ, 1973. 72 с.

109. Рогожин О. Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. Київ : Ін-т проблем національної безпеки, 2004. 296 с.

110. Рогожин О. Г. Формування демографічної ситуації в селах України: механізм, регіональний аналіз і прогноз. Київ : НАН України, Ін-т демографії та соц. досліджень ім. М. В. Птухи, 2011. 295 с.

111. Розселення сільського населення: опорний конспект лекцій / авт.-упоряд.: Я. Ф. Жовнірчик, В. С. Куйбіда, М. К. Орлатий, В. Глеба [та ін.]. Київ : НАДУ, 2016. 52 с.

112. Романцов В. О. Історична демографія України XVIII – початку XXI ст.: спец-курс для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2010. 160 с.

113. Рудницький О. П. Історична еволюція чисельності населення України у світлі теорії демографічного переходу. *Демографія та соціальна економіка*, Вип. 3 (41), С. 3–16.

114. Русов М. О. Поселения и постройки крестьян Полтавской губернии. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Харків, 1902. Т. XIII. С. 72–120 с.

115. Самооцінка населенням стану здоров'я та рівня доступності окремих видів медичної допомоги у 2020 році. Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2021/zb/03/zb_snsz_20.pdf (дата звернення: 16.09.22)

116. Сегіда К.Ю. Методичні основи аналізу розселення населення регіону. Проблеми без-перервної географічної освіти і картографії. 2013. № 18, С. 150–155.

117. Склярська О. І. Реформа адміністративно-територіального устрою України в контексті впливу на статус і функції поселень. *Наукові записки*

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 2021. Т.50. №1. С. 57–64.

118. Склярська О. І. Утворення об'єднаних територіальних громад в контексті впливу на розвиток поселень. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2016. С. 349–358.

119. Сосса Р. І. Історія картографування території України: підручник. Київ: Либідь, 2007. 336 с.

120. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України: стат. зб. / Державна служба статистики України. Київ, 2014. 186 с.

121. Терещ В. М. Роль народжуваності у відтворенні населення України. *Демографія та соціальна економіка*. 2010. Вип. 1. С. 131–138.

122. Товстоляк Н. М. “Практикуючий поміщик”: життя, громадська та наукова діяльність В. В. Тарновського-старшого наприкінці 40-х – у першій половині 50-х років XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2005. № 2–3. С. 43–49.

123. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики: навч. посібник. Одеса : Астропринт, 2005. 632 с.

124. Тоцька Ж. В. Внесок “Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа” у розвиток історичного краєзнавства на Чернігівщині. *Сіверянський літопис*. 2013. № 3. С. 91–99.

125. Трансформація сільського розселення в Україні: кол. моногр. / за ред. Т. А. Заяць. Київ: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2017. 298 с.

126. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник – 21е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. К. : Либідь, 1994. 256 с.

127. Федій О. А. Територіальна організація сільського розселення Полтавської області. *Часопис соціально-економічної географії: міжрегіон. зб. наук. праць Харків. нац. ун-т імені В. Н. Каразіна*. 2014. Вип. 16(1). С. 103–109.

128. Чайка І. М. Диференціація структури сільського розселення України та її функціональне значення. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: географія*. Тернопіль : СМП “Тайп”. 2020. №1 (48), С. 62–69. URL: <http://nzs.tnpu.edu.ua/article/view/207698>

129. Чайка І. М. Вплив особливостей поселенської мережі на природний рух сільського населення України. Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Переяслав, 29 травня 2020 р.). Переяслав, 2020. № 59 С. 11–15.

130. Чайка І. М. Природний приріст та статеві-вікова структура сільського населення України: регіональні тенденції взаємовпливів. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Географічні науки*. Вип. 14, 2021. С. 19–29. URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/308>

131. Чопенко В. М. Знелюднення сільських територій України в умовах соціально-демографічної кризи. *Економіка АПК*. 2016. № 1. С. 64–70.

132. Чубинский П. П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Санкт-Петербург, 1872–1878 р. Т. 7. 256 с.

133. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії: підручник. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. 444 с.

134. Шевчук П. Є. 2010. Структура народжуваності в Україні на початку ХХІ століття. *Демографія та соціальна економіка*. 2010. № 1. С. 20–27.

135. Шевчук П. Є. Стратегічні пріоритети подолання демографічної кризи в Україні. *Демографія та соціальна економіка*. 2005. № 2. С. 47–54.

136. Шевчук П.Є., Швидка Г.Ю. Закономірності формування статеві-вікової структури населення України. *Демографія та соціальна економіка*. 2009. № 2. С. 39–47.

137. Яворська В. В. Регіональні геодемографічні процеси в Україні: монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2013. 384 с.

138. Яценко В. О. Негаразди сільського розселення України та можливі шляхи його покращення. *Містобудування та територіальне планування*. 2015. Вип. 55. С. 505–511.

139. Bañski, J. Transforming the functional structure of Poland's rural areas URL: <https://ageconsearch.umn.edu/record/122654/> (дата звернення: 15.09.2022).

140. Brown D.L, Glasgow N. Rural Ageing in the United States: Trends and Contexts. *Journal of Rural Studies*. 2012. 28 (4), P. 422–431.

141. Champion T., Shepherd J. Demographic Change in Rural England. URL: https://www.researchgate.net/publication/254246210_Demographic_Change_in_Rural_England (дата звернення: 27.03.2021).

142. Dnistrianska N. I., Chaika I.M. Structure of the settlement network and natural reproduction of the population in the Ukrainian rural areas: interactions and interconnection. *Шупські праці географічне*, 2021, №17, P. 5–15. URL: <https://spg.apsl.edu.pl/spg17.php>

143. Dnistrianskyi M., Molnár J. and Chaika I. Natural reduction of Ukraine's population: regional dimensions of the national threat. *Hungarian Geographical Bulletin*, 2021, № 70. P. 293–310. URL: <https://ojs.mtak.hu/index.php/hungeobull/article/view/6763>

144. Gnatiuk, O., & Melnychuk, A. Identities with Historical Regions – are they Adapting to Modern Administrative Division? The Case of Ukraine. *European Spatial Research and Policy*. 2019. 26(1), 175–194.

145. Kulcsár L. J. The Demography of Rural America. *A House Divided: Geographic Disparities in 21st Century America Boston*, October 4–5, 2019. URL: [file:///C:/Users/%D0%86%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D0%B0/Downloads/Session-5-Kulcsar%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/%D0%86%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%BA%D0%B0/Downloads/Session-5-Kulcsar%20(1).pdf) (дата звернення: 15.09.2022)

146. Melnychuk A., & Gnatiuk O. Regional identity and the renewal of spatial administrative structures: The case of Podolia, Ukraine. *Moravian geographical reports*. 2018, 26(1): 42–54.

147. Stockdale A. A Review of Demographic Ageing in the UK: Opportunities for Rural Research. *Population Space and Place*. 2011. №17(3), P. 204–221.

148. Українер. Офіційний сайт. URL: <https://ukrainer.net/expedition/> (дата звернення: 15.09.2022)

149. Wesołowska M. Depopulacja wsi – szansa czy zagrożenie dla przestrzeni wiejskiej?. *Studia KPZK*. 2016. № 167, S. 250–273.

ДОДАТКИ

Додаток А.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, у яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Гудзеляк І. І., Дністрянська І. М. Демографічна ситуація в сільській місцевості України: тенденції розвитку та регіональні особливості. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія географ.* 2018. Вип. 52. С. 96–108. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/geography/article/view/10171>
2. Дністрянська І. Наукові дослідження географії сільських поселень України: еволюція методологічних підходів у контексті актуальних викликів. *Вісн. Львів. ун-ту. Серія географ.* 2019. Вип. 53. С. 113–124. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/geography/article/view/10662>
3. Чайка І. Диференціація структури сільського розселення України та її функціональне значення. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* Серія: географія. Тернопіль: СМП “Тайп”. 2020. №1 (48), С. 62–69. URL: <http://nzs.tnpu.edu.ua/article/view/207698>
4. Чайка І. М. Природний приріст та статево-вікова структура сільського населення України: регіональні тенденції взаємовпливів. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія: Географічні науки. 2021. Вип. 14. С. 19–29. URL: <https://gj.journal.kspu.edu/index.php/gj/article/view/308>
5. Dnistrianskyi M., Molnár J. and Chaika I. Natural reduction of Ukraine’s population: regional dimensions of the national threat. *Hungarian Geographical Bulletin.* 2021, 70 P. 293–310. URL: <https://ojs.mtak.hu/index.php/hungeobull/article/view/6763>

Праці, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

1. Дністрянська І. М. Регіональні відмінності зселюдження сільських поселень України. *Суспільна географія: наукові традиції і сучасні виклики*: матеріали Всеукр. наук. семінару, присвяченого 110-літтю від народження проф. О. Т. Ващенко (13 грудня 2018 р.). Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2018. С. 144–149.

2. Дністрянська І. М. Проблеми понятійно-термінологічного означення сільських поселень: суспільно-географічний підхід. *Освітні й наукові виміри географії та туризму*: матер. II Всеукраїнської науково-практ. інтернет-конф. з міжнар. Учасю, 26 квітня 2019 р. / Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2019. С. 96–99.

3. Дністрянська І. М. Вплив природно-географічних та історико-географічних чинників на формування регіональних відмінностей густоти сільської поселенської мережі України. *Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення* : матеріали VIII всеукраїнської науково-практичної конференції (3–4 жовтня). 2019 р. Херсон: Видавничий дім “Гельветика”, 2019. С.104–106.

4. Дністрянський М. С., Чайка І. М. Регіональні відмінності сільського розселення України та проблеми утворення об'єднаних територіальних громад. *Регіональна політика: політико-правові засади, урбаністика, просторове планування, архітектура* : матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції (22 листопада 2019 р.). Вип. 5. Ч. 1. Київ, 2019. С. 97–100.

5. Чайка І. М. Вплив особливостей поселенської мережі на природний рух сільського населення України. *Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації* : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Переяслав, 29 травня 2020 р.). Переяслав, 2020. № 59 С. 11–15.

6. Dnistrianska N. I., Chaika I.M. Structure of the settlement network and natural reproduction of the population in the Ukrainian rural areas: interactions and interconnection. *Śląskie prace geograficzne*. 2021, №17, P. 5–15. URL: <https://spg.apsl.edu.pl/spg17.php>

7. Гудзеляк І. І., Чайка І. М. Картографування сільського розселення України у національній географії: історичний та перспективний аспекти. *Суспільна географія і картографія наукова спадщина та сучасні українознавчі студії: матеріали всеукраїнського онлайн-семінару / Львів, ЛНУ ім. Івана Франка, 2021. С. 140–144.*

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Всеукраїнський науковий семінар, присвячений 110-літтю від народження проф. О. Т. Ващенка “Суспільна географія: наукові традиції і сучасні виклики”, 13 грудня 2018 р. м. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, заочна участь.

2. Звітна наукова конференція географічного факультету, 7 лютого 2019 р., м. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, очна участь, усна доповідь.

3. Науковий семінар кафедри економічної і соціальної географії на тему: “Наукові дослідження географії сільських поселень України: еволюція методологічних підходів у контексті актуальних викликів”, 18 березня 2019 р., м. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, очна участь, усна доповідь.

4. Всеукраїнська науково-практ. інтернет-конф. з міжнар. участю “Освітні й наукові виміри географії та туризму”, 26 квітня 2019 р. м. Полтава, ПНПУ імені В. Г. Короленка, заочна участь.

5. Всеукраїнська науково-практична конференція “Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення”, 3–4 жовтня, 2019 р. м. Херсон, Херсонський державний університет, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, заочна участь.

6. П’ята міжнародна науково-практична конференція “Регіональна політика: політико-правові засади, урбаністика, просторове планування, архітектура”, 22 листопада 2019 р. м. Київ, Київський національний університет будівництва та архітектури, заочна участь.

7. Звітна наукова конференція географічного факультету, 7 лютого 2020 р., м. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, очна участь, усна доповідь.

8. Міжнародна науково-практична інтернет-конференція “Тенденції та перспективи розвитку науки і освіти в умовах глобалізації”, 29 травня 2020 р. м. Переяслав, Університет Григорія Сковороди, заочна участь.

9. Звітна наукова конференція географічного факультету 5 лютого 2021 р., м. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, очна участь, усна доповідь.

10. Всеукраїнський онлайн-семінар “Суспільна географія і картографія наукова спадщина та сучасні українознавчі студії”, 20 травня 2021 року, Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, заочна участь.

11. Науковий семінар кафедри економічної і соціальної географії на тему: “Природний приріст та статеві-вікова структура сільського населення України: регіональні тенденції взаємовпливів”, 16 червня 2021 р., м. Львів, Львівський національний університет імені Івана Франка, очна участь, усна доповідь.

Додаток Б.

Таблиця. Сільське розселення України на основних історичних етапах: від стародавніх часів до відновлення незалежності

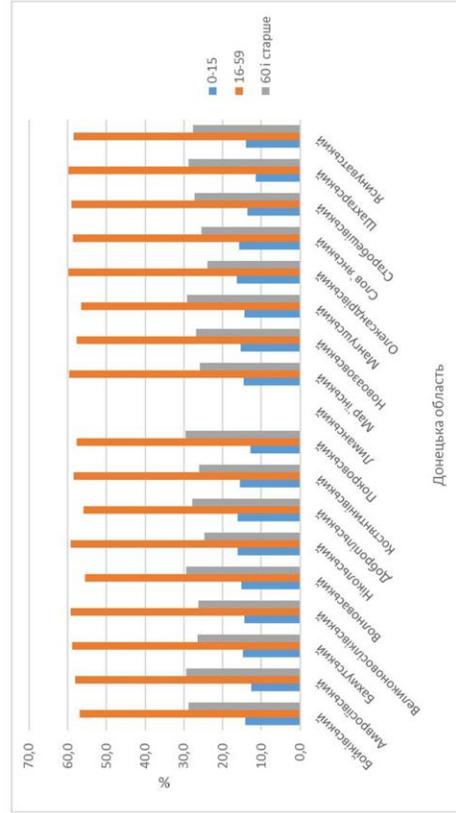
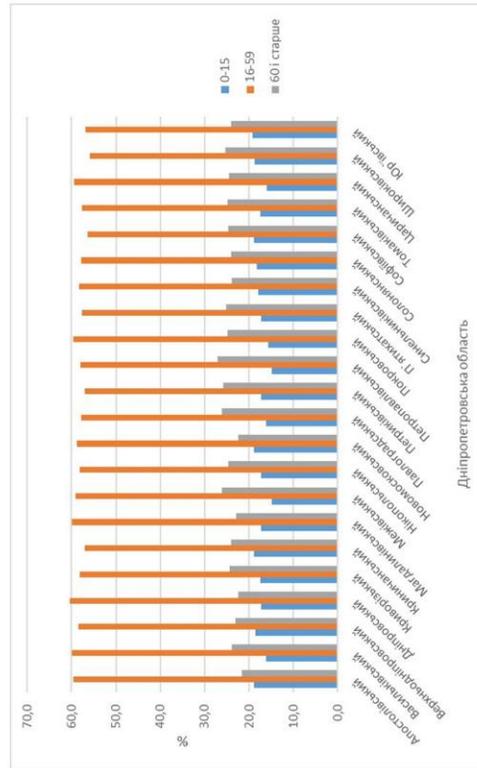
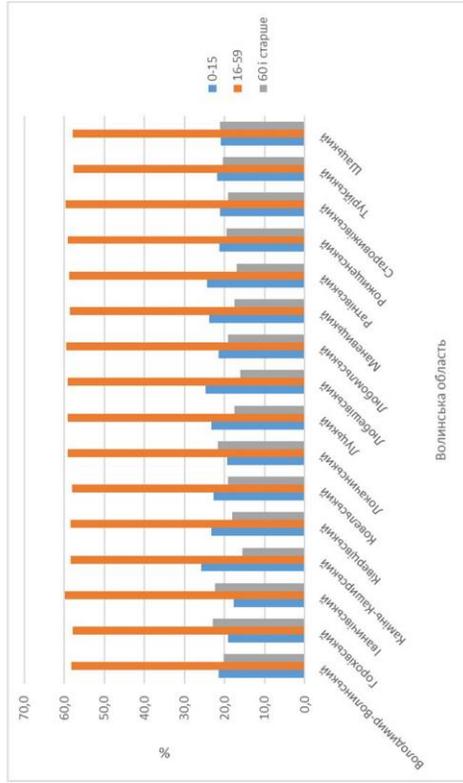
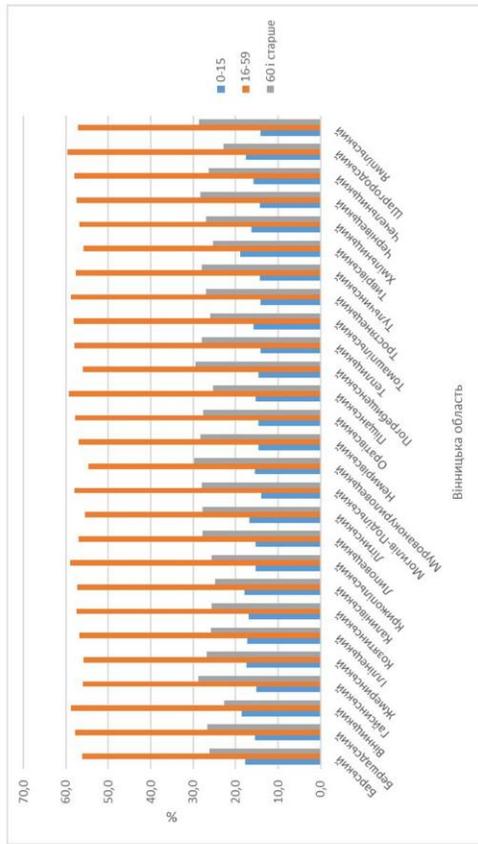
Історичний період	Головні детермінанти впливу на трансформацію сільського розселення	Загальні тенденції змін стану сільського розселення
Стародавня історія (із найдавніших часів до V ст.)	Природно-географічні умови; суспільні умови: боротьба за територію та ресурси, землеробство та скотарство, традиційний тип відтворення та повільне зростання населення попри періодичну екзогенну надсмертність	Природно-географічні умови є одним з визначальних чинників розселення цього етапу. Суспільний фактор періоду відповідає специфіці часу: війни за територію, кочівний або осілий спосіб життя. Відбувалось повільне та періодичне зростання населення через надзвичайно високу екзогенну смертність, яка нівелює високу народжуваність
Середньовічна історія (V ст.–пер. пол. XVI ст.)	Княжий період (V ст.–серед. XIV ст.)	Природно-географічні умови; суспільні умови: формування держави, ускладнення економічних відносин, землеробство, традиційний тип відтворення та повільне зростання населення попри періодичну екзогенну надсмертність
Природні умови приваблюють землеробські племена та сприяють їх заселенню. Поселення засновуються на територіях з родючими ґрунтами, обов'язково біля джерел води. Окремі компоненти природи можуть виконувати захисну функцію. Утворення Київської Русі також сприяє розселенню. На кордонах формуються поселення оборонного типу. Потреба в подальшому розселенні зумовлена і повільним зростанням людності. Адже за весь історичний період, попри скорочення населення в роки активних воєнних дій, кількість населення збільшувалась. Варто додати, що для цього часу характерний традиційний тип відтворення населення		

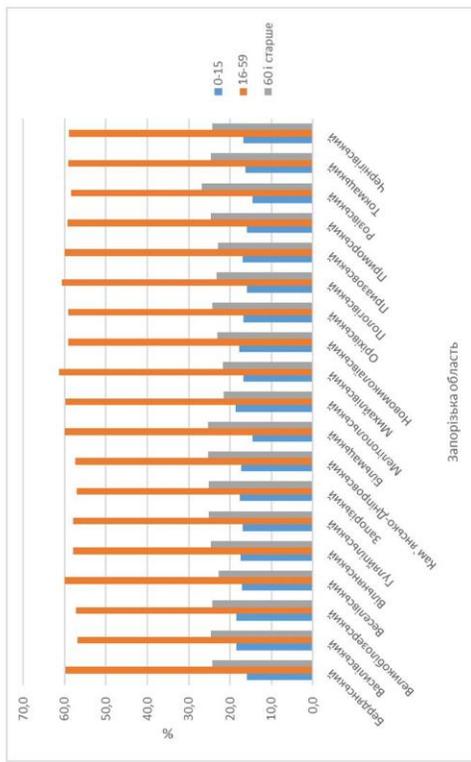
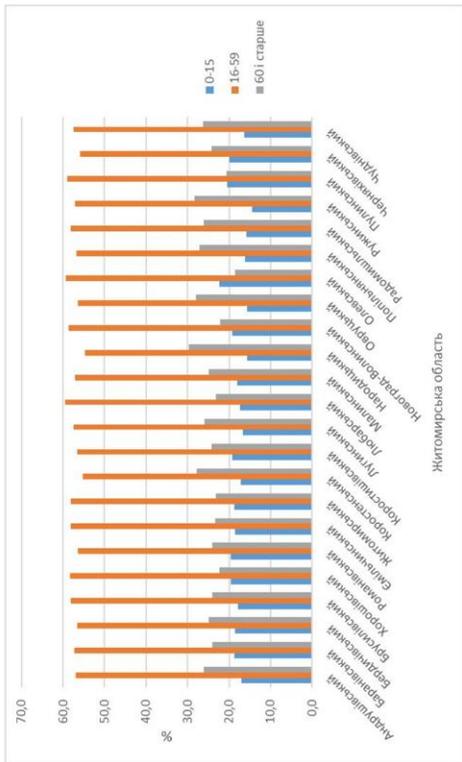
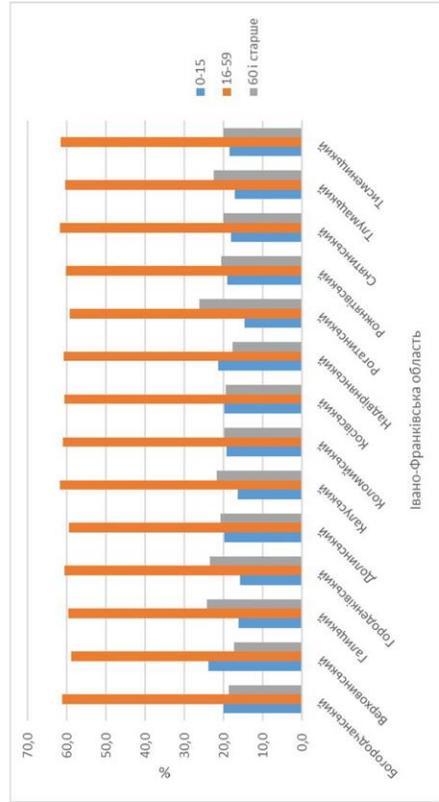
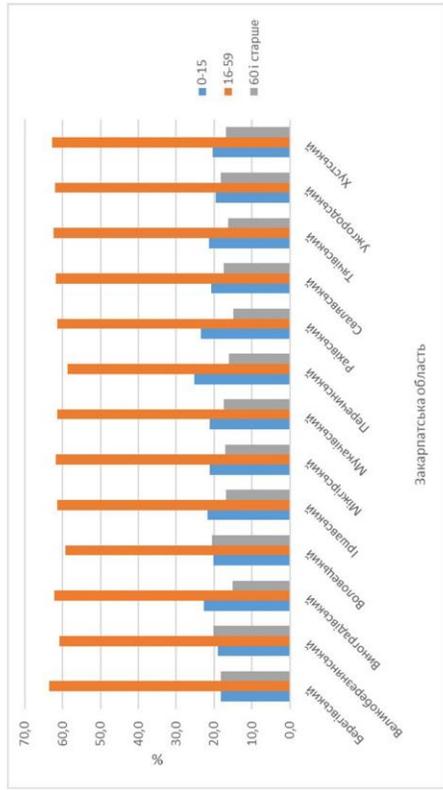
	Литовсько-польський період (серед. XIV ст.–пер. пол. XVI ст.)	Природно-географічні умови впливають менше; суспільні умови: включення до Великого князівства Литовського, ускладнення економічних відносин, землеробство, традиційний тип відтворення та повільне зростання населення попри періодичну екзогенну надсмертність	Значення природних умов вже мають не домінуючий вплив на розселення. Важливим залишаються суспільні умови, а точніше суспільно-політичні. Через традиційний тип відтворення людність зростає, а укріплення Великого Князівства Литовського та ослаблення Золотої орди створюють можливість для відновлення поселень та заснування нових у південному напрямку
Нова історія (друг. пол. XVI ст.–до 1914 р.)	Ранньомодерна (друг. пол. XVI ст.–кін. XVIII ст.)	Природні умови: відображаються у архітектурно-планувальних формах поселень; суспільні умови: запровадження фільварково-панщинної системи господарства, політико-релігійні утиски, національно-визвольна війна та утворення Гетьманщини, повільне зростання населення попри періодичну екзогенну надсмертність	Суспільно-політичні умови мають переважаючий вплив. Населення розселяється у східному та південно-східному напрямку, поширюється явище займанщини. Утворення Гетьманщини сприяло подальшому переселенню населення з щільніше заселених територій на менш освоєні. З'являються окремі малі форми поселень – зимівники, які в окремих випадках розширюються до хуторів або сіл. Відповідно до традиційного типу відтворення населення, людність повільно зростає. Однак, в часи активних воєнних дій, зокрема національно-визвольної війни, вона скорочувалась.

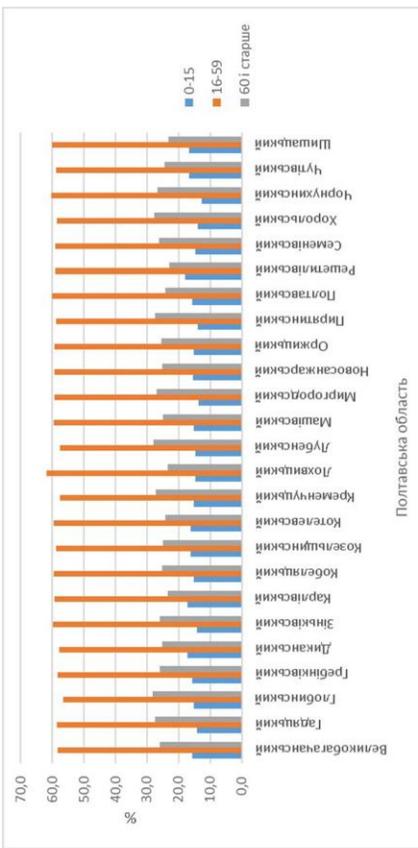
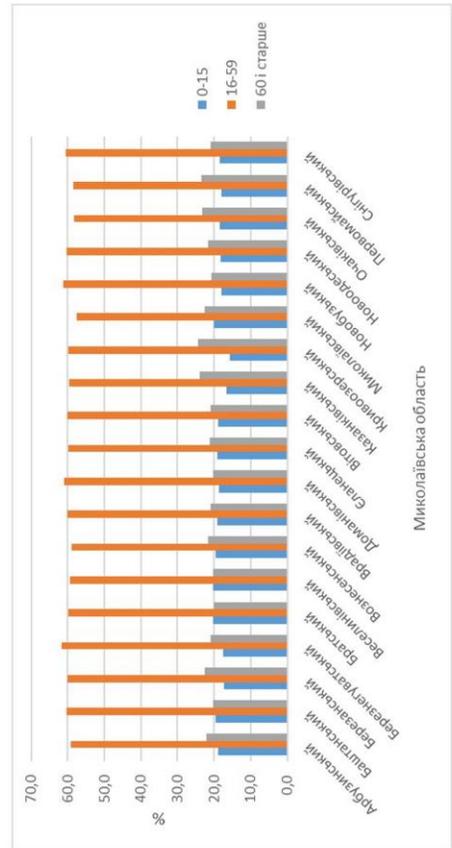
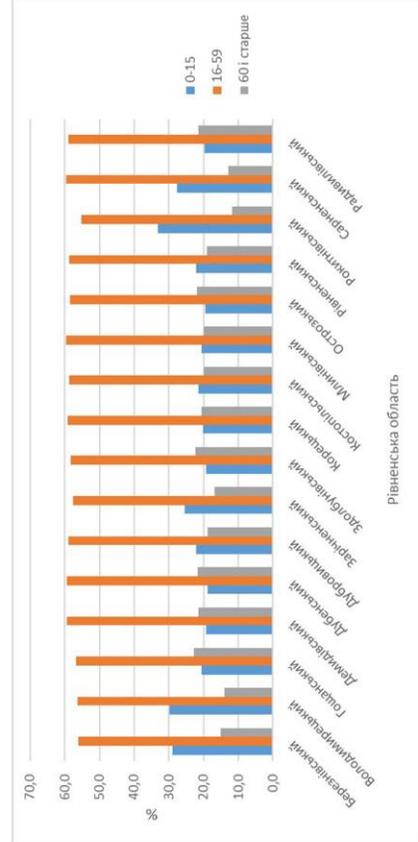
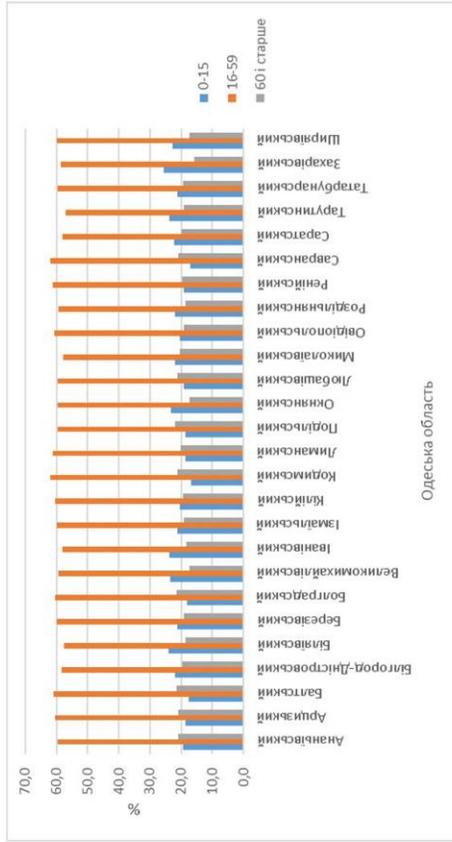
	Модерна (кін. XVIII – до 1914 р.)	Природні умови: відображаються у архітектурно-планувальних формах поселень, мають вплив на початок індустріалізації окремих регіонів; суспільні умови: окупація імперіями, запровадження та відміна кріпацтва, малоземелля та міграційний відтік населення, промисловий розвиток, стрімке зростання населення та початок демографічного переходу	Через окремі здобутки в медицині зменшення активних воєнних дій населення зростає вищими темпами. Відповідно зниження екзогенної надсмертності зумовило початок демографічного переходу. Через політику імперій з'являються окремі поселення іноземних колоністів. Малоземелля частини сільського населення спричинило значні міграційні відтоки людності, що ослабило демографічний потенціал сільських поселень окремих регіонів. Під впливом Столипінської реформи зросла частка хуторів. Ця політика також посилила міграційний відтік населення Чернігівщини, Полтавщини та Харківщини. Промисловий розвиток посилив економічне значення міст. Більшість населення проживає у селах, однак, дещо зросла частка сільського населення.
Новітня історія (з 1914 до кін. XX ст.)	Перша світова війна та повоєнний період до 1939 р.	Суспільні умови: соціальні катастрофи перш. пол. XX ст., комуністична окупація, колективізація, командно-адміністративний тип економіки, форсована індустріалізація та урбанізація, міграційне скорочення сільського населення, періодичне зростання людності через додатний природний приріст, демографічний перехід	Період демографічного переходу був перерваний колосальними втратами населення через соціальні катастрофи: Першу світову війну, червоний терор, примусову колективізацію, Голодомор 1921–1922 рр., Голодомор 1932–1933 рр. У сільській місцевості суттєво послабився демографічний потенціал. На території УРСР ліквідовувались хутори. Індустріалізація та урбанізація зумовили відтік сільського населення до міст
	Друга світова війна та повоєнний період до 1980-х р.	Суспільні умови: соціальні катастрофи другої. пол. XX ст., політика “неперспективних сіл” та укрупнення поселенської	Друга світова війна призвела до значної екзогенної надсмертності населення. Що також порушило демографічний потенціал сільських територій. Під час будівництва деяких індустріальних

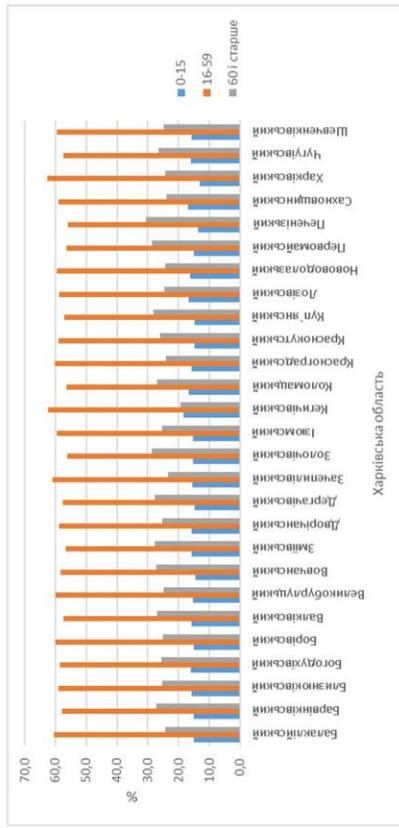
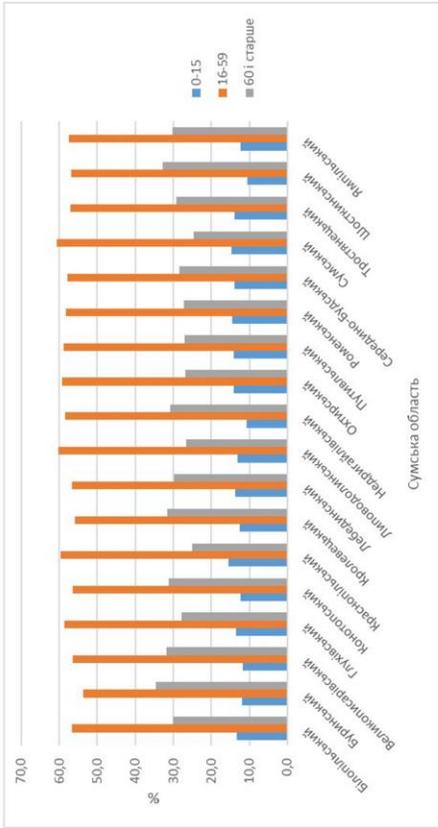
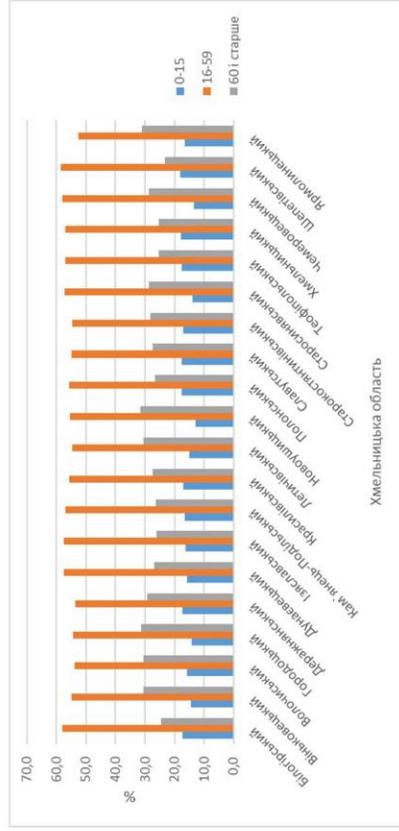
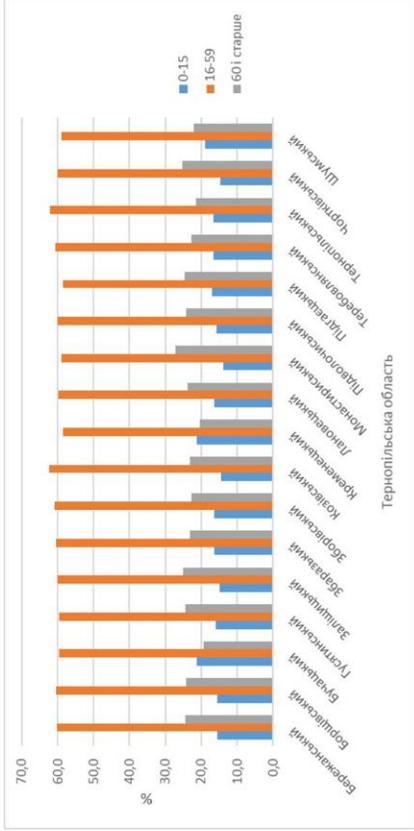
		мережі, будівництво ГЕС, командно-адміністративний тип економіки, примусові міграції, форсована індустріалізація та урбанізація, техногенна катастрофа на ЧАЕС, міграційне скорочення сільського населення, природне скорочення сільського населення	об'єктів ліквідуються цілі поселення, а населення переселяють. Форсована індустріалізація та урбанізація, політика “неперспективних сіл” призвели до значного відтоку молоді з сільської місцевості. Техногенна катастрофа (аварія на ЧАЕС) призводить до значної смертності серед населення, ліквідації сільських поселень у зоні забруднення. Через колосальне міграційне скорочення, яке відбувалось паралельно з демографічним переходом населення, у 1979 р. вперше за всю історію кількість сільського населення скоротилась через ендегенну надсмертність.

Додаток В. Вікова структура сільського населення

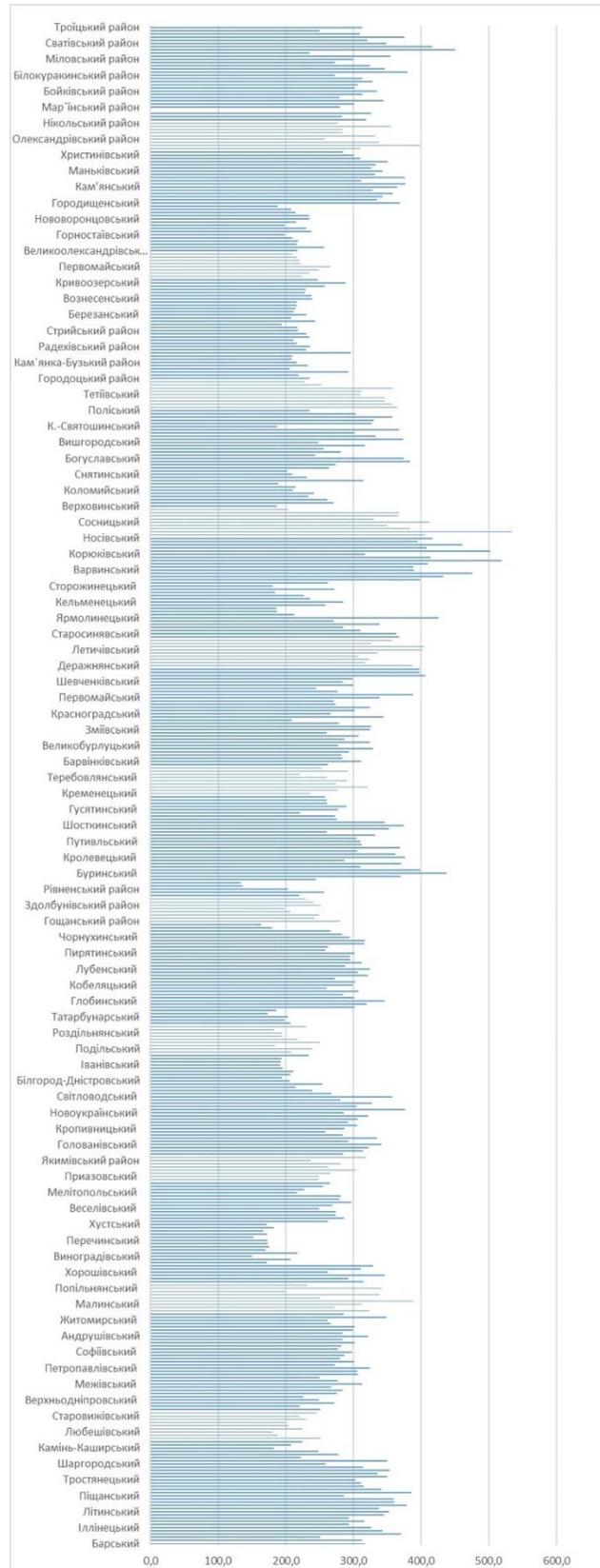

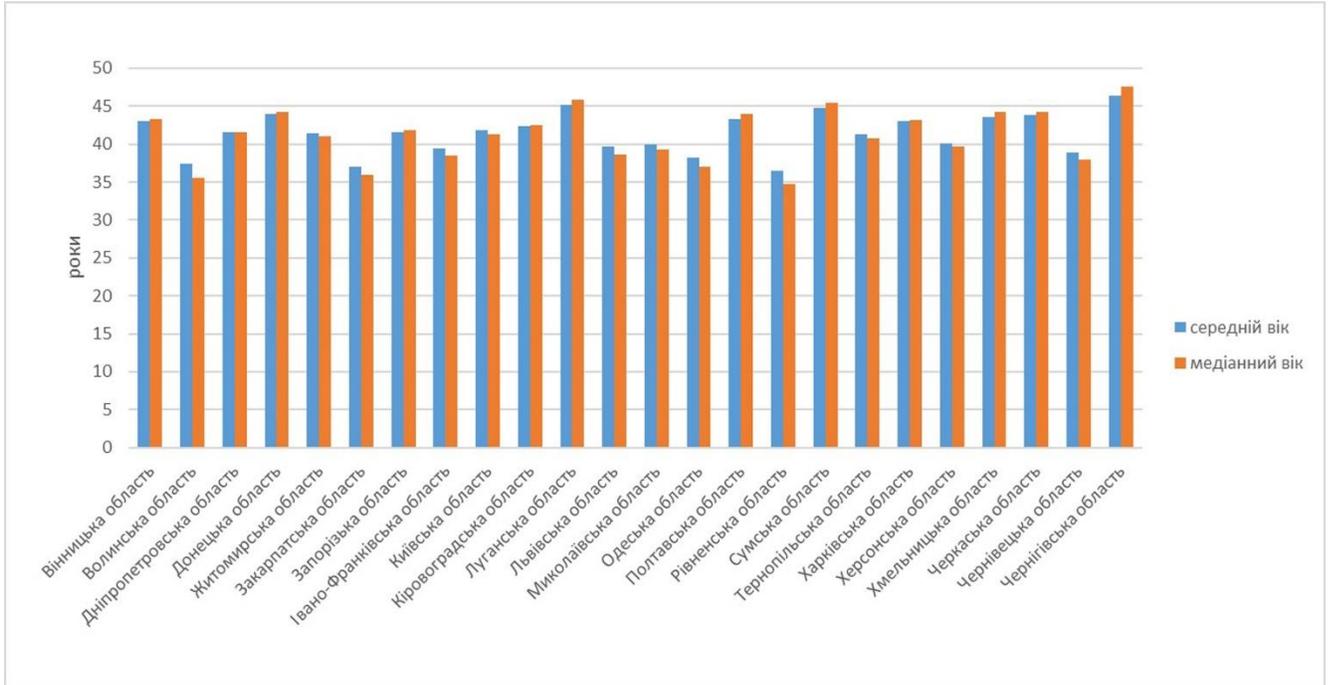

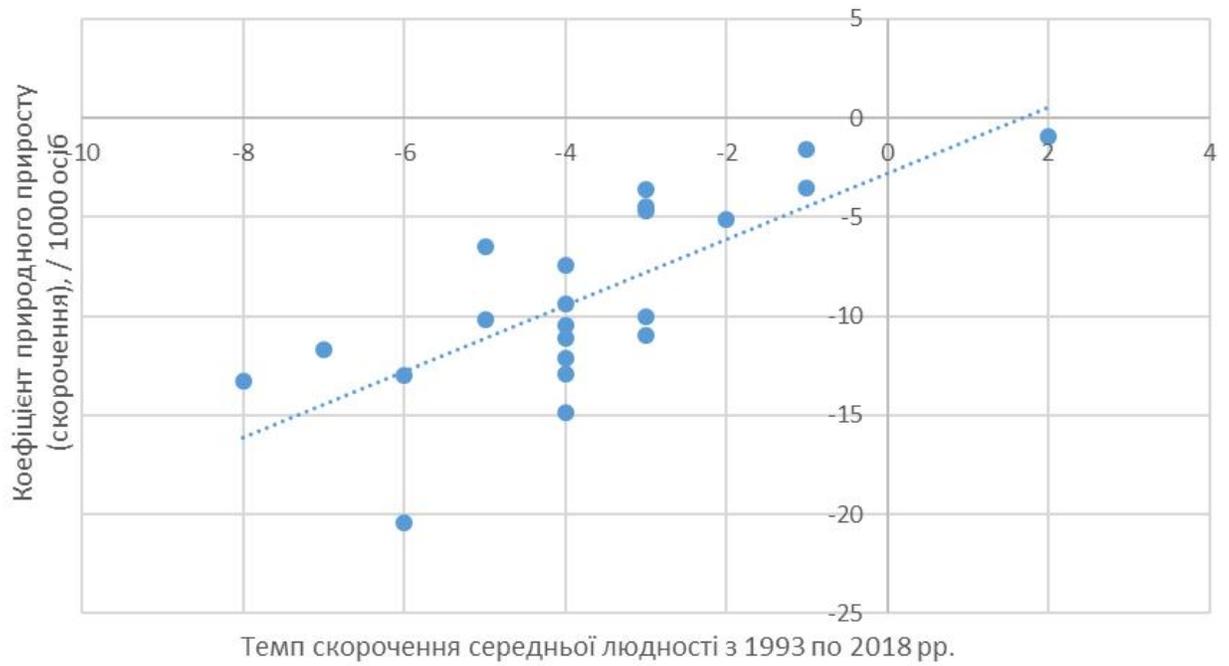
**Додаток Г. Демографічне навантаження особами старшими 65 років,
(на 1000 осіб у віці 15–64 років)**

Додаток Г. Гістограми середнього та медіанного віку сільського населення, 2018 р.

**Додаток Д. Поле кореляції коефіцієнта природного приросту (2018) та
темпу скорочення середньої людності з 1993 по 2018 рр.**

Додаток Е. Анкета про ставлення молоді до проблем та перспектив сільської місцевості

Про проблеми і перспективи міської та сільської місцевості

Ми намагаємось з'ясувати ставлення населення до середовища проживання

Оберіть Вашу вікову категорію: *

до 15 років

16 - 24 років

25 - 35 років

36 - 45 років

46 - 60 років

старше 61 року

Оберіть Вашу стать: *

жіноча

чоловіча

У якому типі поселення Ви проживаєте? *

У місті чи містечку (смт)

У селі

Вкажіть, у якій області (чи місті з особливим статусом) Ви проживаєте постійно (зареєстровані)? *

Чи хотіли б змінити тип поселення, у якому проживаєте? *

Так, з міста (містечка) переїхати до села

Так, з села переїхати до міста (чи містечка)

Ні, планую і далі проживати у місті (містечку)

Ні, планую і надалі проживати у селі

Якщо Ви плануєте з села переїхати до міста, тоді оберіть причину. *

- Не планую такого переїзду (не обирав(ла) такого варіанту відповіді)
- Навчаюсь у місті, тому планую сюди переїхати на постійно та працювати
- Більше можливостей працювати та кар'єрного росту
- Подобається міський ритм життя
- Кращий розвиток інфраструктури
- Через сімейні обставини
- Воєнна агресія росії
- Інше

Якщо Ви обрали переїзд з міста (містечка) до села, то вкажіть причину. *

- Не планую такого переїзду (не обирав(ла) такого варіанту відповіді)
- Маю можливість успішного працювання у сільській місцевості
- Планую займатись фермерським господарством
- Подобається сільський ритм життя та проживання в приватному будинку
- Дешевша вартість нерухомості
- Село поблизу великого міста, проживатиму в екологічно чистій зоні, працювати у місті
- Краща екологічна ситуація
- Через сімейні обставини
- Воєнна агресія росії
- Інше

Якщо Ви зараз проживаєте у сільській місцевості та плануєте переїзд до міста, можете відмовитись від переїзду за наявності перспективної роботи у селі? *

- Так
- Ні
- Не планую переїзд або не проживаю у сільській місцевості

Якщо Ви проживаєте у місті (містечку), чи змогли б переїхати у сільську місцевість при умові перспективного працювання? *

- Так
- Ні
- Не проживаю у місті (містечку)

Сучасна можливість дистанційної роботи суттєво розширює варіанти працювання у сільській місцевості? *

- Так
- Ні
- Складно відповісти

Назвіть основний недолік, з яким, на Вашу думку, стикаються мешканці сільської місцевості. *

- Труднощі у працевлаштуванні
- Сезонність роботи
- Недостатній розвиток освітньої та медичної інфраструктури
- Недостатній розвиток комунікаційної інфраструктури
- Недостатній розвиток розважальної інфраструктури
- Other...

Які галузі економіки, нетипові для сільської місцевості, матимуть там найбільші перспективи розвитку? *

- IT сектор
- Туризм
- Виробництво с/г техніки
- Легка промисловість
- Харчова промисловість
- Other...

Чи вплинули на Ваше життя зміни в результаті укрупнення адміністративних районів? *

- Так, зміни позитивні
- Так, зміни негативні
- Ні, змін не відчув(ла)

Чи вплинули на Ваше життя зміни в результаті створення об'єднаних територіальних громад? *

- Так, зміни позитивні
- Так, зміни негативні
- Ні, змін не відчув(ла)

